



ISSN 3079-1758

№3 (5), 2025



**ВЕСТНИК**  
**ТАДЖИКСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО**  
**ИНСТИТУТА В РАШТСКОМ РАЙОНЕ**  
СЕРИЯ ПРАВО, ИСТОРИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

**ПАЁМИ**  
**ДОНИШКАДАИ ОМУЌЗОРИИ**  
**ТОҶИКИСТОН ДАР НОҲИЯИ РАШТ**  
БАХШИ ИЛМҲОИ ҲУҚУҚ, ТАЪРИХ ВА ИҚТИСОД

**BULLETIN**  
**TAJIK PEDAGOGICAL**  
**INSTITUTE IN RASHT DISTRICT**  
SERIES LAW, HISTORY AND ECONOMIC SCIENCES

ISSN 3079-1758

**ПАЁМИ  
ДОНИШКАДАИ ОМУЌГОРИИ ТОҶИКИСТОН  
ДАР НОҲИЯИ РАШТ**

**БАХШИ ИЛМҲОИ ҲУҚУҚ, ТАЪРИХ ВА ИҚТИСОД**

**№3 (5), 2025**



---

**ВЕСТНИК  
ТАДЖИКСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА  
В РАШТСКОМ РАЙОНЕ**

**СЕРИЯ ПРАВО, ИСТОРИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

**№3 (5), 2025**

---

**BULLETIN  
TAJIK PEDAGOGICAL INSTITUTE IN RASHT DISTRICT**

**SERIES LAW, HISTORY AND ECONOMIC SCIENCES**

**№3 (5), 2025**



**РАШТ-2025**

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли  
2024 таҳти №392/МҚ-97 ба қайд гирифта шудааст.

**САРМУҲАРРИР:**

**Раҷабзода Маҳмадёр Носир**  
н.и.ҳ., дотсент, ректори ДОТ  
дар ноҳияи Рашт

**МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:**

**Зокирзода Зафар Хайрулло**  
н.и.ҳ., дотсент, муовини  
ректор оид ба корҳои таълими  
ДОТ дар ноҳияи Рашт

**КОТИБИ МАСЪУЛ:**

**Аламшозода Фаридун**  
**Аламшо**  
н.и.ҳ., дотсент

**СУРОҒА:**

77817, Тоҷикистон,  
н. Рашт, ш. Фарм, кӯчаи  
Э. Муҳиддинов, 63

**ТЕЛЕФОН:**

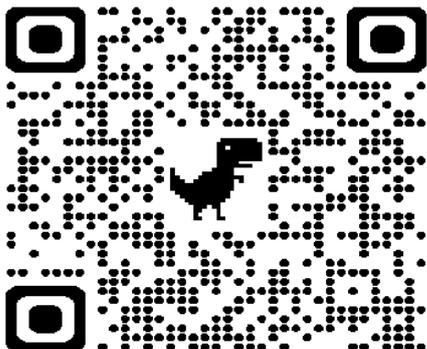
(+992) 313121103  
(+992) 999333160

**ПОЧТАИ ЭЛЕКТРОНӢ:**

farodil\_ff@mail.ru

**СОМОНАИ МАҶАЛЛА:**

<https://dotr-vestniki.tj>



**ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:**

**ҲУҚУҚ**

**Яков Илич Гишинский**  
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор  
**Воробёв Сергей Михайлович**  
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор  
**Шарипов Тақдиршо Шарипович**  
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор  
**Азиззода Убайдулло Абдулло**  
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор  
**Идизода Файзалӣ Фузайло**  
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

**ТАЪРИХ**

**Турсунов Турсунмурод Худоймуродович**  
доктори илмҳои таърих, профессор  
**Ғафуров Абдулло Мутиллоевич**  
номзади илмҳои таърих, дотсент  
**Сайнаков Сайнак Парпишоевич**  
номзади илмҳои таърих, дотсент  
**Наврузов Ғолибшо Лоиқович**  
номзади илмҳои таърих, дотсент  
**Садиров Шарафҷон Аҳтамович**  
номзади илмҳои таърих, дотсент  
**Махсудов Аслиддин Муҳабатович**  
номзади илмҳои таърих, дотсент

**ИҚТИСОД**

**Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт**  
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор,  
Президенти АМИТ  
**Ҷонмамадов Шермамад Бегмамадович**  
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор  
**Низомова Тухфамо Давлатовна**  
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор  
**Иброҳимзода Илҳомуддин Раҷабалӣ**  
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор  
**Амирзода Соҳибназар Амирхоҷа**  
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент  
**Ниёзов Мустафо Абдуллоевич**  
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент  
**Маҳмадуллоев Аҳмадҷон Саидҷонович**  
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент

**ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:**

**Раджабзода Махмадёр Носир**  
к.ю.н., доцент, ректор ТПИ в  
Раштском районе

**ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО  
РЕДАКТОРА:**

**Зокирзода Зафар Хайрулло**  
к.ю.н., доцент, проректор по  
учебной работе ТПИ  
в Раштском районе

**ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:**

**Аламшозода Фаридун**  
**Аламшо**  
к.ю.н., доцент

**АДРЕС:**

77817, Таджикистан,  
Раштский район, г. Гарм,  
улица Э. Мухиддинова, 63.

**ТЕЛЕФОН:**

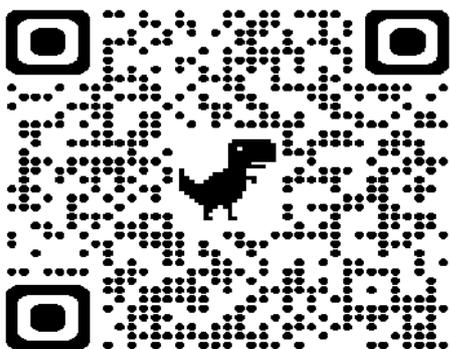
(+992) 313121103  
(+992) 999333160

**ЭЛЕКТРОННАЯ ПОЧТА:**

farodil\_ff@mail.ru

**САЙТ ЖУРНАЛА:**

<https://dotr-vestniki.tj>



**РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:**

**ПРАВО**

**Яков Ильич Гишинский**  
доктор юридических наук, профессор  
**Воробьев Сергей Михайлович**  
доктор юридических наук, профессор  
**Шарипов Такдиршо Шарипович**  
доктор юридических наук, профессор  
**Азиззода Убайдулло Абдулло**  
доктор юридических наук, профессор  
**Идизода Файзали Фузайлшо**  
кандидат юридических наук, доцент

**ИСТОРИЯ**

**Турсунов Турсунмурод Худоймуродович**  
доктор исторических наук, профессор  
**Гафуров Абдулло Мутиллоевич**  
кандидат исторических наук, доцент  
**Сайнаков Сайнак Парпишоевич**  
кандидат исторических наук, доцент  
**Наврузов Голибшо Лоикович**  
кандидат исторических наук, доцент  
**Садиров Шарафджон Ахтамович**  
кандидат исторических наук, доцент  
**Махсудов Аслиддин Мухабатович**  
кандидат исторических наук, доцент

**ЭКОНОМИКА**

**Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт**  
доктор экономических наук, профессор,  
Президент НАНТ  
**Джонмамадов Шермамад Бегмамадович**  
доктор экономических наук, профессор  
**Низомова Тухфамо Давлатовна**  
доктор экономических наук, профессор  
**Иброхимзода Илхомуддин Раджабали**  
доктор экономических наук, профессор  
**Амирзода Сохибназар Амирходжа**  
кандидат экономических наук, доцент  
**Ниёзов Мустафо Абдуллоевич**  
кандидат экономических наук, доцент  
**Махмадуллоев Ахмадджон Саидджонович**  
кандидат экономических наук, доцент

The journal is registered by the Ministry of culture of the Republic of Tajikistan on december 23, 2024 for No. 392/MJ-97

**EDITOR-IN-CHIEF:**

**Rajabzoda Mahmadyor Nosir**  
candidate of legal sciences,  
associate professor, rector of  
TPI in Rasht district

**DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:**

**Zokirzoda Zafar Khairullo**  
candidate of legal sciences,  
associate professor, vice-  
rector for academic affairs TPI  
in Rasht district

**RESPONSIBLE SECRETARY:**

**Alamshozoda Faridun  
Alamsho**  
candidate of legal sciences,  
associate professor

**ADDRESS:**

77817, Tajikistan, Rasht  
district, Garm city,  
E. Mukhiddinov street, 63.

**PHONE:**

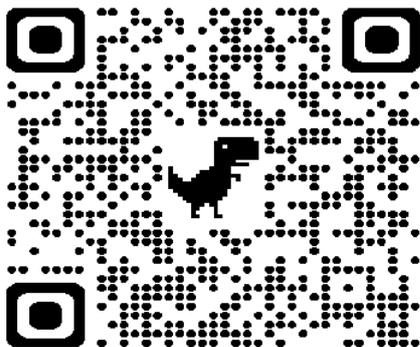
(+992) 313121103  
(+992) 999333160

**E-MAIL:**

farodil\_ff@mail.ru

**JOURNAL WEBSITE:**

<https://dotr-vestniki.tj>



**THE EDITORIAL BOARD:**

**LAW**

**Yakov Ilich Gilinskiy**  
doctor of law, professor  
**Vorobyov Sergey Mikhailovich**  
doctor of law, professor  
**Sharipov Taqdirsho Sharipovich**  
doctor of law, professor  
**Azizzoda Ubaydullo Abdullo**  
doctor of law, professor  
**Idizoda Fayzali Fuzaylsho**  
candidate of law, associate professor

**HISTORY**

**Tursunov Tursunmurod Khudoymurodovich**  
doctor of historical sciences, professor  
**Ghafurov Abdullo Mutilloevich**  
candidate of historical sciences, associate professor  
**Saynakov Saynak Parpishoevich**  
candidate of historical sciences, associate professor  
**Navruzov Gholibsho Loiqovich**  
candidate of historical sciences, associate professor  
**Sadirov Sharafjon Ahtamovich**  
candidate of historical sciences, associate professor  
**Makhsudov Asliddin Muhabatovich**  
candidate of historical sciences, associate professor

**ECONOMY**

**Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht**  
doctor of economic sciences, professor,  
President of NAST  
**Jonmamadov Shermamad Begmamadovich**  
doctor of economic sciences, professor  
**Nizomova Tuhfamo Davlatovna**  
doctor of economic sciences, professor  
**Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali**  
doctor of economics, professor  
**Amirzoda Sohbnazar Amirkhoja**  
candidate of economic sciences, associate professor  
**Niyozov Mustafo Abdulloevich**  
candidate of economic sciences, associate professor  
**Mahmadulloev Ahmadjon Saidjonovich**  
candidate of economic sciences, associate professor

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

ТДУ: 343.241.2/340.5

**ҶАРИМА ҲАМЧУН ҶАЗОИ ҶИНОЯТӢ МУТОБИҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ  
КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ**

**Азиззода У.А., Аҳадзода А.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Бояд тазакур дод, ки барои муайян кардани вазъи кунунии татбиқи ҷарима ва мушкилоти ҷойдошта дар ин бахш омӯзиши таҷрибаи қонунгузори кишварҳои хориҷӣ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Лозим ба зикр аст, ки ҷарима ҳамчун як намуди ҷазои ҷиноятӣ дар қонунгузори қариб ҳамаи кишварҳои ҷаҳон пешбинӣ шудааст ва дар аксари онҳо ин намуди ҷазои бештар истифодашаванда буда, қариб ҳамеша ҳамчун алтернатива ба намудҳои дигари ҷазо, пеш аз ҳама, маҳрум кардан аз озодӣ амал мекунад. Тавре дар адабиёт қайд мегардад, қариб дар тамоми кишварҳои ҷаҳон ҷарима ҷазои универсалӣ буда, ҳам ҳамчун ҷазои асосӣ ва ҳам ҳамчун ҷазои иловагӣ таъин карда мешавад [7, с. 63]. С.Э. Баҳриддинов дар он ақида аст, ки нисбати шахсоне, ки дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ ҷиноят содир намудаанд, ҳангоми татбиқи адолати судӣ ҷазои ҷаримаро ҳамчун намуди ҷазои алтернативӣ мебояд бисёртар истифода намуд. Агар ҷинояткор ҷиноят содир намуд ва ба ҷабрдида зарари иқтисодӣ расонид, нисбати вай низ мебояд ҷазои (санксияи) «иқтисодӣ» татбиқ намуд [3, с. 97-98]. Ба ақидаи муаллиф, судя, ҷазоро дар намуди ҷарима таъин намуда, ва боз масъалаи «оё ҳукм иҷро мешавад?» низ ҳал менамояд. Ба суд боз назорат аз рӯйи иҷроиши дурусти ҳукм воғузошта шудааст. Агар шахси маҳкумшуда имконияти минбаъдаи пардохти ҷаримаро надорад ё аз пардохти он саркашӣ менамояд, ба суд лозим меояд ҳамин парвандаро боз як бор дида барояд ва мутобиқи қонун ҷаримаро бо дигар намуди ҷазо иваз намояд. Ин, ба ақидаи онҳо, кори дубора ва коғазбозӣ аз рӯйи ҳамон як парванда мебошад. Аз ин гуфтаҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки бисёри судяҳо ба он ақидаанд, ки назар ба ҷарима бештар яку яқбора ҷазои дигарро таъин намоянд [3, с. 97-98]. Масъалаи мазкур татбиқи ҷаримаро то як андоза коҳиш медиҳад. Аммо, таҷрибаҳо нишон медиҳад, ки татбиқи ҷарима новобаста аз мушкилоти ҷойдошта рӯз то рӯз дар тамоми кишварҳои ҷаҳон афзуда истодааст. Тавре дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, дар як қатор мамлакатҳо ҷарима дар сохтори умумии ҷазоҳо ҷои асосиро ишғол мекунад. Масалан, дар Япония то 95 фоизи шумораи умумии маҳкумшудагон ба ҷарима маҳкум карда мешаванд, дар Германия – то 80 фоиз, дар Фаронса – то 48 фоиз [9, с. 194].

Дар амалияи судӣ ҷарима ба сифати ҷазои асосӣ ва иловагӣ дар кам ҳолатҳо таъин карда мешавад. Омӯзиши ҳукмҳои Суди Олии ҚТ соли 2006 нишон доданд, ки аз 13 ҷиноятҳои, ки дар санксияшон ба сифати ҷазои алтернативӣ ҷарима пешбинӣ шуда буд, судяҳо маҳрум сохтан аз озодӣ ё ин ки корҳои ислоҳиро интиҳоб намуданд [1, с. 167]. Ин ва дигар таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҷарима ба ҳайси ҷазои асосӣ дар бештари мавридҳо татбиқ карда шуда, ҳамчун ҷазои иловагӣ дар кам ҳолатҳо аз ҷониби судҳо таъин мегардад. Ба андешаи мо, ин ҳолат чунин сабаб дошта метавонад, ки маҳкумшудагоне, ки ҷиноятҳои иқтисодӣ

содир кардаанд, имконияти пардохти ҷармаро надоранд, бинобар ин ба онҳо корҳои ислоҳӣ ё мусодираи молумулк таъин карда мешавад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки ҷаримаро ҳамчун ҷазои асосӣ барои содир кардани ҷиноятҳои вазнин ва махсусан вазнин истифода бурдан душвор аст, зеро ин ба шахсони содиркардаи ин гуна ҷиноятҳо имкон медиҳад, ки аз ҷазои сахттар «худро харидорӣ кунанд» [9, с. 194]. Ифодаи мазкур ба ҷиноятҳои коррупсионӣ низ марбут мебошад. Оид ба масъалаи муқаррар намудани ҷарима ҳамчун намуди асосии ҷазо барои ҷунин ҷиноятҳои махсусан вазнин, аз қабилӣ пора гирифтани ва додани пора (инчунин миёнаравӣ дар порахурӣ) дар ҳолатҳои махсусан вазнинкунанда ҷомеаи илмӣ назари шубҳанок зоҳир намудаанд. Аввалан, муқаррар намудани ҷунин санксияҳо аз ҷониби аҳоли ҳамчун имкони дар қонун муқарраршудаи бо пул харидани худ аз ҷазо қабул карда мешавад. Сониян, воқеии ситонидани ҷарима аз порахӯрон худ як мушкили печида аст, зеро мансабдороне, ки бо ришва рӯзгорро ба даст меоранд, маъмулан қариб тамоми амволи худро ба номи хешу табор ва наздиконашон сабти ном мекунанд, ки таъини ҷаримаи калонро ғайриимкон мегардонад [4, с. 91].

Маврид ба зикр аст, ки самаранокии татбиқи ҷарима асосан аз вазъи моддии маҳкумшуда вобастагӣ дорад. Аксари маҳкумшудагоне, ки ҷиноятҳои иқтисодӣ содир мекунанд ё дар ҳолати бекорӣ қарор доранд ва ё дар ҳолати муфлисшавӣ, ки дар натиҷа татбиқи ҷаримаро душвор мегардонад. Таҳлили амалияи судӣ шаҳодат медиҳад, ки судҳо на ҳама вақт метавонанд ҷазоро дар намуди ҷарима ва корҳои ислоҳӣ ба таври васеъ татбиқ намоянд, чунки бисёре аз ҳуқуқвайронкунандагон кор намекунанд ва барои пардохти ҷарима манбаи даромад надоранд.

Дар аввал танзими ҳуқуқии ҷарима дар Кодексҳои ҷиноятӣ кишварҳои аъзои ИДМ дорой хусусиятҳои зиёди умумӣ мебошад, зеро аксари ин кодексҳои ҷиноятӣ дар асоси Кодекси ҷиноятӣ намунавӣ барои кишварҳои ИДМ таҳия шуда буданд, ки аз ҷониби Ассамблеяи байнипарлумонии давлатҳои аъзои ИДМ 17 феввали соли 1996 яқдилона тасдиқ карда шудааст. Аммо дар ҷанд соли ахир дар бархе аз ин кишварҳо кодексҳои нави ҷиноятӣ тасвиб шуда, дар бархеи дигар танзими ҷазои ҷиноятӣ дар шакли ҷарима ба тағйироти ҷиддӣ дучор гардидааст.

Дар баъзе кишварҳо, масалан, дар Озарбойҷон, Беларус, Гурҷистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Туркменистон, Украина ҷаримаро судҳо ҳамчун ҷазои иловагӣ танҳо дар ҳолатҳои пешбиниамудаи моддаҳои дахлдори Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ таъин карда метавонанд. Дар кишварҳои чун Олмон, Дания, Итолиё, Парагвай ва Полша таъин намудани ҷарима ба ғайр аз маҳрумӣ аз озодӣ истисно аз қоида маҳсуб мешавад ва танҳо дар сурати содир кардани ҷиноятҳо ба мақсади ғайриҷазо дода мешавад. Дар ИМА, баръакс, ин амалияи васеъ паҳн шудааст. Дар Нидерландия ва Норвегия ҷарима метавонад ҳамчун ҷазои иловагӣ таъин карда шавад, ҳатто агар он дар санксияи моддаи дахлдори Кодекси ҷиноятӣ пешбинӣ нагардида бошад [5].

Маблағи ҷарима дар аксари кишварҳо дар Кодекси ҷиноятӣ муқаррар шудааст. Одатан дар Қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ ҳадди ақал ва ҳадди аксари ҷарима, баъзан танҳо ҳадди аксар муайян карда мешавад. Дар Австрия, Озарбойҷон, Алҷазоир, Аргентина, Белгия, Булғория, Латвия ва як қатор дигар мамлакатҳо дар санксияҳои моддаҳои Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ ҷаримаи мушаххас муайян карда шудааст. Дар Албания, Белоруссия, Литва, Македония, Норвегия, Руминия ва Швейтсария миқдори мушаххаси ҷарима дар Қисми

маҳсуси Кодекси ҷиноятӣ нишон дода нашудааст, балки аз тарафи суд дар доираи муқаррарнамудаи Қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ муайян карда мешавад. Дар баъзе кишварҳо, ба монанди Баҳрайн ва Албания, ҳадди ақал ва ҳадди аксари ҷарима барои ҷиноятҳо ва кирдорҳои ҷиноятӣ алоҳида муқаррар гардидааст [5].

Дар кишварҳое, ки ба таваррум шадид дучор шудаанд, маблағи ҷарима бо воҳидҳои ченаки муқаррарӣ муқаррар карда мешавад, ки арзиши пулии он давра ба давра бо назардошти беқурбшавии пули миллӣ индексатсия карда мешавад:

- ҳадди ақали андозаи музди меҳнат (Озарбойҷон, Арманистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Колумбия, Латвия, Муғулистон, Ўзбекистон);
- ҳадди ақали музди меҳнат (Арманистон);
- нишондиҳандаи ҳисобшудаи моҳона (Қазоқистон);
- арзиши асосӣ (Беларус);
- даромади ҳадди ақали шаҳрвандон (Украина);
- ҳадди ақалли зиндагӣ (Литва).

Дар қонунгузориҳои бисёр кишварҳо муқаррароте мавҷуд аст, ки маблағи ҷаримаро суд бояд бо назардошти на танҳо вазнинии ҷиноят, балки вазъи молиявии маҳкумшуда низ муайян кунад. Илова бар ин, дар баъзе кишварҳо қонун инчунин талаб мекунад, ки ҳангоми таъини ҷарима ба ҷуз аз ҷазои молиявӣ вазъи шахсии маҳкумшуда, уҳдадориҳои оилавии ӯ, синну сол, вазъи саломатӣ ва ғайра ба назар гирифта шавад [7, с. 64]. Қариб дар ҳама кишварҳо қонунгузориҳои ҷиноятӣ иваз кардани ҷаримаро дар сурати напардохтан ба намуди нисбатан саҳттари ҷазо пешбинӣ намуда, тартиби аз нав ҳисоб кардани ҷаримаро ба дигар намудҳои ҷазо муайян мекунад.

Дар аксари кишварҳои ҷаҳон, агар ҷарима напардохта шавад, он метавонад бо маҳрум кардан аз озодӣ иваз карда шавад, ҳарчанд мӯҳлати ҳадди аксар аз озодӣ, ки ҳамчун иваз таъин карда мешавад, дар ҳар як кишвар ба таври назаррас фарқ мекунад. Масалан, дар Шветсия аз 3 моҳ, дар Фаронса 4 моҳ, дар Норвегия аз 4,5 моҳ, дар Белгия, Федератсияи Босния ва Ҳерсеговина, Македония, Ўзбекистон, Чили, 12 моҳ, дар Англия, Испания, Нидерландия, дар муҳлати ҳабс дар сурати иваз кардани ҷарима Ҷумҳурии Корея, Муғулистон ва Япония набояд аз 3 моҳ зиёд бошад. Дар Венгрия ва Олмон, ҳангоми иваз кардани ҷарима ба унвони ҷазои иловагӣ, то 2 сол аз озодӣ маҳрум кардан мумкин аст.

Дар Озарбойҷон, Гурҷистон, Қазоқистон, Молдова, Руминия, ИМА ва баъзе кишварҳои дигар танҳо ба онҳое, ки қасдона аз пардохти ҷарима саркашӣ мекунанд, бо ҷазои саҳттар маҳкум карда мешаванд. Дар ин маврид ҷарима баъзан на танҳо бо маҳрум кардан ё ба ҳабс гирифтани, балки бо ҷазоҳои сабуктар: кори ҷамъиятӣ, корҳои ислоҳӣ низ иваз карда мешавад.

Тибқи КҶ Қирғизистон дар феҳристи навъҳои асосии ҷазое, ки ба ҷудой аз ҷомеа вобаста нест, ҷарима пас аз корҳои ислоҳӣ зинаи охириро ишғол мекунад, яъне бар хилофи қонунгузориҳои ҷиноятии Тоҷикистон ҷарима тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Қирғизистон сабуктарин намуди ҷазои ҷиноятӣ эътироф нашудааст [8, с. 267]. Ҷарима дар қонунгузориҳои ҷиноятии Беларус сабуктарин намуди ҷазои ҷиноятӣ эътироф нашуда, дар номгуӣ навъҳои ҷазои ҷиноятӣ ҷарима баъди корҳои ҳатмӣ ҷои дуумро ишғол мекунад.

Ҳамин тариқ, бо назардошти муқаррароти ҷарима дар кодексҳои ҷиноятии баъзе кишварҳои ИДМ вобаста ба идомаи онҳо барои тақмили КҶ ҶТ хулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

1. Дар КЧ ҚТ инчунин номгуи алоҳидаи навъҳои асосӣ ва иловагии ҷазо муқаррар карда шавад, ки дар Кодекси ҷиноятии Қирғизистон муқаррар карда шудааст. Ин ба ҳақиқатан муназзам татбиқ намудани ҷазоҳо дар амал мусоидат мекунад. Номгуи умумии ҷазоҳои асосӣ ва иловагӣ дар танзим ва татбиқи як қатор муқаррароти КЧ ҚТ номуайяниро ба вучуд меорад.

2. Дар қонунгузорию ҷиноятию ҚТ имконияти иваз кардани ҷарима дар сурати қасдона саркашӣ кардан аз пардохти он бо ҷазои маҳрум кардан аз озодӣ пешбинӣ карда шавад. Кодекси ҷиноятии Беларус саркашию қасдона аз пардохти ҷаримаро ҷиноят медонад. Ба андешаи мо, қасдона саркашӣ кардан аз пардохти ҷарима гумон аст, ки ҷиноят эътироф шавад. Илова бар ин, ба таври назаррас мураккаб кардани расмиёти ивазкунӣ, афзоиши нолозими сатҳи ҷинояткорӣ ба вучуд меорад, зеро парвандаҳои қасдан саркашӣ кардан аз дигар намудҳои ҷазоро низ ҷиноят эътироф кардан лозим меояд. Варианти аз ҳама мувофиқ, ба назари мо, дар қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ кардани имкони иваз кардани ҷарима бо ҷазои маҳрумӣ аз озодӣ мебошад, ки дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон ва ғайра пешбинӣ шудааст.

Масъалаи дигар оид ба ҷарима, ки таҳлилу баррасии илмиро тақозо менамояд, мушкилотҳо дар самти иҷрои ҷазои ҷарима маҳсуб мегардад. Мутаассифона, дар айни замон механизми иҷрои ҷарима ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст. Ҳангоми иҷрои ин намуди ҷазо, ки ҳамчун ҷазои иловагӣ таъин шудааст, душвориҳои муайян ба миён меоянд. Чунин душвориҳо ҳангоми пешбурди иҷро ба миён меоянд, ки дар он судиҷроҷиён ба дараҷаи баланди иҷро нашудани ҷарима дучор мешаванд. Ин ҳолат, дар навбати худ, бесамар будани таъсири ҷазои ҷаримаро нисбати маҳкумшуда муайян мекунад. Ноил шудан ба ҳадафҳои ҷазо, ҳатто вақте ки он ҳамчун ҷазои иловагӣ таъин карда мешавад, дар чунин шароит ғайриимкон аст.

Профессор У.А. Азиззода дуруст қайд менамоянд, ки проблемаи муҳим ин татбиқи ҷазои ҷиноятӣ мебошад. Ҳангоми қабули КЧ ҚТ зикр гардид, ки ҷарима алтернативаи ҷазо дар намуди маҳрумӣ аз озодӣ, асосан барои содир намудани ҷиноятҳои сабук ва миёна мебошад. Аммо, мутаассифона, ҷаримаи ҳадди ақали дар Кодекси ҷиноятӣ муқарраршуда – сад нишондиҳанда барои ҳисобҳо, ки аз даромади миёнаи аҳоли беш аз даҳ баробар зиёд аст, садди роҳи самараноки татбиқи он гардид. Воқеан, татбиқи ин намуди ҷазо нисбат ба аксарияти мутлақи сокинони ҷумҳурӣ ғайривоқеист ва аз қонунгузор талаб мекунад, ки барои баланд бардоштани самаранокию ҷазоҳои муқарраршуда ҳадди ақали ҷаримаро кам кунад [2, с. 360].

Мушкилоти ташкилии иҷрои ҷазоҳо қисман аз масъалаҳои ҳуқуқӣ ба миён омада, бо сатҳи нокифояи омодагии касбии иҷроҷиёни суд алоқаманд аст. Илова бар ин, онҳо дар набудани ҳамоҳангии мутақобилан байни робитаҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ судиҷроҷиён зоҳир мешаванд. Ҳамин тариқ, суд бо таъини ҷазо дар намуди ҷарима бидуни ба назар гирифтани хусусиятҳои криминологии маҳкумшуда ва имконияти объективии адои ихтиёрии ӯ аз ҷониби мақомоти дигари ҳифзи ҳуқуқ – иҷроҷиёни судӣ бесамар будани иҷрои онро пешакӣ муайян мекунад, ки дар навбати худ ба ошкорсозии имконияти ҷиноятӣ-ҳуқуқии ҷарима мусоидат намекунад [4, с. 92].

Гузашта аз ин, суд ҳангоми таъини ҷазои асосӣ дар намуди ҷарима қаблан вазъи моддии маҳкумшударо омӯхта, ба хулосае меояд, ки шахс метавонад онро

дар ҳаҷми муқаррарнамудаи ҳукм пардохт намояд. Вобаста ба ин, барои ноил шудан ба самаранокии ҳадди аксар дар татбиқи ҷарима, имкони ситонидани маҷбурии он дар сурати саркашӣ аз пардохти ҷарима то ҷаримае, ки ҳамчун ҷазои асосӣ таъин шудааст, васеъ кардан бамаврид аст. Ин ҳолатҳоро, ки ҷинояткорон дидаю доништа аз имконияти додани маблағи зарурӣ саркашӣ мекунанд, ба ивази ҷазо, масалан, бо кори ҳатмӣ умед мебаранд, ки ин ба вазъи молиявии судшаванда таъсир намерасонад, баргараф карда мешавад [10, с. 671]. Ҳамчунин бояд қайд намуд, ки тибқи тағйироте, ки аз 15 март соли 2016 ба қ. 2 м. 49-и КЧ ҚТ ворид гардид, ҳадди ниҳоии ҷарима ба бисту як ҳазору нуҳсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо афзоиш дода шуд. Аммо таҳлили санксияҳои Қисми махсуси КЧ ҚТ нишон медиҳад, ки судья наметавонад чунин маблағро таъин намояд, зеро дар ҳеҷ санксияи Қисми махсуси КЧ ҚТ чунин маблағ пешбинӣ нашудааст [11, с. 66].

Ҷарима бо тартиби муайяннамуда ва муҳлати муайянкардаи қонун пардохта мешавад. Тартиби иҷрои ҷазо дар намуди ҷарима дар м.м. 30-32 КИЧҚ ҚТ муайян карда шудааст. Ҷавобгар бояд ҷаримаро дар муҳлати муқарраршуда ихтиёран пардозад. Иҷрои ихтиёрӣ аз ҷониби маҳкумшуда мустақилона иҷрои талаботи ҳукми судӣ дар муҳлати муқаррарнамудаи қонун мебошад [6, с. 130]. Аммо бо назардошти андозаи ҷаримаҳое, ки суд муқаррар кардааст, мардум он қадар ихтиёран ҷарима намесупоранд. То як андоза ин ба он вобаста аст, ки 60 рӯз барои пардохти ҷарима муҳлати кофӣ нест, зеро дар ин муддат ситонидани маблағи муайянкардаи суд барои маҳкумшуда метавонад мушкил бошад. Бо зиёд кардани ин муҳлат, масалан, то 90 рӯз, имкони иҷрои қарори додгоҳ хеле афзоиш меёбад. Бо вучуди ин, барои баланд бардоштани самаранокии ва имконпазирии он пешниҳод карда мешавад, ки дар қ. 2 м. 30 КИЧҚ ҚТ муҳлати пардохти ҷарима аз 60 то 90 рӯз дароз карда шавад.

Дар сурати аз ҷониби маҳкумшуда сари вақт напардохтани ҷарима, иҷрои ин ҷазо ба тарзи маҷбурий, аз ҷумла бо роҳи ситонидани молу мулк маҳкумшуда (мисол, коғазҳои қимматнок, дигар арзишҳо, ки дар ҳисобномаҳо, амонат ё барои нигоҳдошт дар бонкҳо гузоштааст) тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори мурофиавии граждании ҚТ ба амал бароварда мешавад [12, с. 395]. Агар маҳкумшуда ҷаримаро дар муҳлати 60 рӯз насупорида бошад ва даромаду молу мулк худро аз ситонидани маҷбурий пинҳон карда бошад, ин ҳолати саркашии ашаддӣ эътироф мегардад. Дар ҳолати ашаддӣ саркашӣ намудан аз пардохти ҷарима суд онро ба ҷазоҳои корҳои ислوҳӣ ё маҳдуд кардани озодӣ мутобиқан ба андозаи ҷаримаи таъингардида, дар доираи ин намудҳои ҷазо, ки бо КЧ пешбинӣ шудааст, иваз менамояд.

Аксар вақт ҳолатҳое ба миён меоянд, ки маҳкумшудагон аз пардохти ҷарима саркашӣ мекунанд. Чунин таъхир дар иҷрои ҷазои таъиншуда ба самаранокии он таъсири манфӣ расонида, дар шахсоне, ки кирдорҳои ҷиноятӣ содир кардаанд, тасавури имкони гурехтани ҷазоро ба вучуд меорад. Агар ҷарима аз ҷониби шахс ихтиёран напардохта шавад, он гоҳ ҷазо ба таври худкор бо дигараш иваз карда мешавад. Ин тартиб дар ҳолатҳое татбиқ мешавад, ки ҷарима намуди асосии ҷазо мебошад. Пас аз он раванди иҷрои ҷарима бо ворид нашудани маблағе, ки аз ҷониби суд муқаррар шудааст, ба бучети давлат ворид намешавад. Аммо барои вазъияте, ки ҷазои иловагӣ дар шакли ҷарима муқаррар карда мешавад, қоидаҳои гуногун муқаррар карда мешаванд. Дар ин маврид ҷаримаро бо навъи дигари ҷазо иваз кардан мумкин нест; он бояд фавран аз ҷониби суди ҷорӣ ба таври ҳатмӣ ситонида шавад. Бинобар ин, ба назари қонунгузор, барои пур кардани бучети

давлатӣ бояд ба ситонидани ҷаримае, ки ҳамчун ҷазои иловагӣ таъин шудааст, таваҷҷӯҳи бештар зоҳир карда шавад.

**Муқарриз: Аламшозода Ф.А. – н.и.х., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

**Адабиёт:**

1. Абдурашидов А.А., Гурезов А.Қ. Ҷарима ҳамчун намуди ҷазои ҷиноятӣ // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – № 14. – С. 166-170.
2. Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование: дис. ...д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 413 с.
3. Бахридинов С.Э. Штраф как альтернатива наказанию в виде лишения свободы / Меры уголовной ответственности, не связанные с изоляцией от общества. – Душанбе, 2005. – С. 97-98.
4. Гаджимагомедова С.О. Проблемы развития штрафа как уголовного наказания в Российском уголовном праве // Юридический вестник ДГУ. – 2014. – № 2. – С. 90-93.
5. Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с.
6. Зайнулабидова, С. Т. Штраф как уголовное наказание и проблемы его применения: дис. ... канд. юрид. наук / С.Т. Зайнулабидова. – Махачкала, 2006. – 187 с.
7. Казанов М.Х. Штраф как уголовное наказание в уголовном праве зарубежных стран // Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте. Серия 2. Юридические науки. – 2017. – №4 (13). – С. 63-66.
8. Мирзоев С.Т. Штраф как отдельный вид наказания по уголовному законодательству стран СНГ // Вестник Таджикского национального университета / Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – №2/3. – С. 266-270.
9. Непомнящая Т.В. Штраф как вид уголовного наказания: проблемы законодательной регламентации и применения на практике // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2013. – № 3 (36). – С. 190-195.
10. Переслыцких Ю.С. Штраф как уголовное наказание и проблемы эффективности его применения / Ю.С. Переслыцких, Е.А. Монахова // Судебная система России на современном этапе общественного развития: Сборник научных трудов Всероссийской студенческой научной конференции, Ростов-на-Дону, 06 декабря 2024 года. – Ростов-на-Дону: Издательско-полиграфический комплекс Ростовского государственного экономического университета (РИНХ), 2025. – С. 668-672.
11. Рахмаджонзода Р.Р., Абдурашидзода А.А., Музафаров, С.З., Раджабзода Дж.И. Преступность. Наказуемость. Судимость: монография / под ред. к.ю.н. Н.М. Самиева. – Душанбе: «ЭР-граф», 2020. – 280 с.
12. Хуқуқи ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳрири д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. ва д.и.х., профессор Бобочонзода И.Х. – Душанбе: «ЭР-граф», 2019. – 550 с.

**Literature:**

1. Abdurashidov A.A., Gurezov A.K. Fine as a type of criminal punishment // Proceedings of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. – 2010. – No. 14. – P. 166-170.
2. Azizov U.A. Evolution of the Institutions of Crime and Punishment on the Territory of Historical and Modern Tajikistan: Historical and Legal Research: Dis. ... Doctor of Law. – Dushanbe, 2015. – 413 p.
3. Bakhrudinov S.E. Fine as an Alternative to Punishment in the Form of Imprisonment / Measures of Criminal Liability Not Associated with Isolation from Society. – Dushanbe, 2005. – Pp. 97-98.
4. Gadzimagedova S.O. Problems of the Development of a Fine as a Criminal Punishment in Russian Criminal Law // Legal Bulletin of DSU. – 2014. – No. 2. – Pp. 90-93.
5. Dodonov V.N. Comparative Criminal Law. General Part: Monograph / under the general and scientific editorship of Doctor of Law. sciences, professor, Honored Scientist of the Russian Federation S.P. Shcherba. - M., 2009. - 448 p.
6. Zainulabidova, S. T. Fine as a criminal punishment and problems of its application: diss. ... Cand. sciences (law) / S.T. Zainulabidova. - Makhachkala, 2006. - 187 p.
7. Kazanov M.Kh. Fine as a criminal punishment in the criminal law of foreign countries // Bulletin of the Moscow University named after S.Yu. Witte. Series 2. Legal sciences. - 2017. - No. 4 (13). - P. 63-66.
8. Mirzoev S.T. Fine as a separate type of punishment under the criminal legislation of the CIS countries // Bulletin of the Tajik National University / Series of socio-economic and social sciences. – 2017. – No. 2/3. – P. 266-270.
9. Nepomnyashchaya T.V. Fine as a type of criminal punishment: problems of legislative regulation and application in practice // Bulletin of Omsk University. Series "Law". – 2013. – No. 3 (36). – P. 190-195.
10. Pereslytskikh Yu.S. Fine as a criminal punishment and problems of the effectiveness of its application / Yu.S. Pereslytskikh, E.A. Monakhova // The judicial system of Russia at the current stage of social development: Collection of scientific papers of the All-Russian student scientific conference, Rostov-on-Don, December 6, 2024. – Rostov-on-Don: Publishing and printing complex of the Rostov State University of Economics (RINH), 2025. – P. 668-672.
11. Rakhmadzhonzoda R.R., Abdurashidzoda A.A., Muzafarov, S.Z., Rajabzoda J.I. Crime. Punishability. Criminal record: monograph / edited by PhD in Law N.M. Samiev. – Dushanbe: “ER-graf”, 2020. – 280 p.
12. Criminal law of the Republic of Tajikistan. General part. Textbook / Edited by D.I.H., Associate Professor Rahimzoda R.H. and D.I.H., Professor Bobojonzoda I.H. – Dushanbe: “ER-graf”, 2019. – 550 p.

**ҶАРИМА ҲАМЧУН ҶАЗОИ ҶИНОЯТӢ МУТОБИҚИ  
ҚОНУНГУЗОРИИ КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ**

Дар мақолаи мазкур масъалаи ҷарима ҳамчун ҷазои ҷиноятӣ мутобиқи қонунгузори кишварҳои хориҷӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон, ҷаримаро ҳамчун ҷазои ҷиноятӣ мавриди таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ қарор дода, хулосаҳои асоснок баровардаанд. Дар натиҷаи таҳқиқот муаллифон хулосабарорӣ намудаанд, ки барои муайян кардани вазъи кунунии татбиқи ҷарима ва мушкилоти ҷойдошта дар ин бахш омӯзиши таҷрибаи қонунгузори

кишварҳои хориҷӣ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Лозим ба зикр аст, ки ҷарима ҳамчун як намуди ҷазои ҷиноятӣ дар қонунгузори қариб ҳамаи кишварҳои ҷаҳон пешбинӣ шудааст ва дар аксари онҳо ин намуди ҷазои бештар истифодашаванда буда, қариб ҳамеша ҳамчун алтернатива ба намудҳои дигари ҷазо, пеш аз ҳама, маҳрум кардан аз озодӣ амал мекунад.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки самаранокии татбиқи ҷарима асосан аз вазъи моддии маҳкумшуда вобастагӣ дорад. Аксари маҳкумшудагон, ки ҷиноятҳои иқтисодӣ содир мекунанд ё дар ҳолати бекорӣ қарор доранд ва ё дар ҳолати муфлисшавӣ, ки дар натиҷа татбиқи ҷаримаро душвор мегардонад. Таҳлили амалияи судӣ шаҳодат медиҳад, ки судҳо на ҳама вақт метавонанд ҷазоро дар намуди ҷарима ва қорҳои ислоҳӣ ба таври васеъ татбиқ намоянд, чунки бисёре аз ҳуқуқвайронкунандагон қор намекунанд ва барои пардохти ҷарима манбаи даромад надоранд.

**Калидвожаҳо:** ҷарима, ҷазои ҷиноятӣ, қорҳои ҳатмӣ, қорҳои ислоҳӣ, суд, таъини ҷарима, иҷрои ҷазо, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, қонунгузори кишварҳои хориҷӣ.

### **ШТРАФ КАК УГОЛОВНОЕ НАКАЗАНИЕ В СООТВЕТСТВИИ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН**

В данной статье анализируется и рассматривается вопрос о штрафе как уголовном наказании в соответствии с законодательством зарубежных стран. Авторы провели сравнительно-правовой анализ штрафа как уголовного наказания и сделали обоснованные выводы. В результате исследования авторы пришли к выводу, что для определения современного состояния применения штрафа и проблем, существующих в этой сфере, важно изучить опыт законодательства зарубежных стран. Следует отметить, что штраф как вид уголовного наказания предусмотрен в законодательстве практически всех стран мира, и в большинстве из них этот вид наказания является наиболее широко применяемым, практически всегда выступая альтернативой другим видам наказания, прежде всего лишению свободы.

Исследования показывают, что эффективность применения штрафов во многом зависит от материального положения осуждённого. Большинство осуждённых, совершивших экономические преступления, являются безработными или банкротами, что затрудняет применение штрафов. Анализ судебной практики показывает, что судьи не всегда имеют возможность широко применять штрафы и исправительные работы, поскольку многие осуждённые не работают и не имеют источника дохода для уплаты штрафов.

**Ключевые слова:** штраф, уголовное наказание, обязательные работы, исправительные работы, суд, назначение штрафа, исполнение наказания, сравнительно-правовой анализ, законодательство зарубежных стран.

### **FINE AS A CRIMINAL PUNISHMENT IN ACCORDANCE WITH THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES**

This article analyzes and examines the issue of fines as criminal penalties under the laws of foreign countries. The authors conducted a comparative legal analysis of fines as criminal penalties and drew substantiated conclusions. As a result of their research, the authors concluded that it is important to study the legislative practices of foreign countries to determine the current state of fine application and the challenges that exist in this area. It should be noted that fines as a form of criminal penalty are

provided for in the legislation of virtually all countries, and in most of them, this type of punishment is the most widely used, almost always serving as an alternative to other forms of punishment, primarily imprisonment.

Research shows that the effectiveness of fines depends largely on the financial situation of the convicted person. Most convicted economic crime offenders are unemployed or bankrupt, making it difficult to enforce fines. An analysis of judicial practice shows that judges are not always able to widely impose fines and correctional labor, as many convicted offenders are unemployed and lack a source of income to pay fines.

**Key word:** fine, criminal punishment, compulsory work, correctional labor, court, imposition of a fine, execution of punishment, comparative legal analysis, legislation of foreign countries.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Азизода Убайдулло Абдулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 907811285. E-mail: ubaydullo\_azizov@mail.ru

**Аҳадзода Аслидин** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

**Сведения об авторах:** Азизода Убайдулло Абдулло – Таджикский национальный университет, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой теории и истории государства и права юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 907811285. E-mail: ubaydullo\_azizov@mail.ru

**Аҳадзода Аслидин** – Таджикский национальный университет, юридический факультет, соискатель кафедры прав человека и сравнительного правоведения. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

**Information about authors:** Azizzoda Ubaydullo Abdullo – Tajik national university, doctor of law, professor, head of the department of theory and history of state and law, faculty of law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 907811285. E-mail: ubaydullo\_azizov@mail.ru

**Ahadzoda Asliddin** – Tajik national university, faculty of law, applicant of the department of human rights and comparative law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17.

**ТДУ: 347.779.1/34.05**

### **ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ МОЛИКИЯТИ ЗЕҲӢ**

**Раҷабзода М.Н., Давлатзода Н.М.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Яке аз масъалаҳои мубрам дар шартномаи хариду фурӯши байналмилалӣ мол ин ҳифзи ҳуқуқҳои моликияти зеҳнӣ ба ҳисоб меравад. Танзими ҳуқуқии ҳифзи моликияти зеҳнии тарафҳои шартномаи мазкур дар Конвенсияи СММ дар

бораи шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол аз соли 1980 мустаҳкам шудааст. Конвенсияи мазкур дар сатҳи байналмилалӣ эътироф шуда, бештари давлатҳо ба он ҳамроҳ шудаанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, доир ба паҳлуҳои гуногуни аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ ва муҳимияти Конвенсияи болозикр мақолаҳои илмӣ чоп шудааст, ки пешниҳодҳои асоснок ҷиҳати ҳамро шудан ба ин санади байналмилалӣ оварда шудааст.

Бояд қайд намуд, ки паҳлуҳои гуногуни мавзӯи мазкур, аз қабили мафҳуми шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол [2, с. 139-140], таҳлили муқоисавӣ – ҳуқуқии шартнома [6, с. 71], танзими ҳуқуқии шартнома дар қонунгузории давлатҳои хориҷӣ [4, с. 108] ва санадҳои байналмилалӣ [5, с. 81], сифат дар шартнома [3, с. 71], сарчашмаҳои шартнома [12, с. 54], шартҳои асосии шартнома [7, с. 96], баъзе ҷанбаҳои ҳуқуқии шартнома [1, с. 189] ва дигар масъалаҳои марбут ба ин шартнома дар шакли мақолаҳои илмӣ, бобҳои алоҳида дар воситаҳои таълимӣ [13, с. 224], [14, с. 191-263] таҳия ва нашр шудааст.

Бо ҳамроҳ шудан ба Конвенсияи болозикр муқаррароти он дар мустаҳкам кардани қонунгузории маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бахши аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ заминаи ҳуқуқӣ мегузорад. Танзими ҳуқуқии шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол ба андешаи М.Н. Раҷабзода «ба рушди қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон замина гузошта, ҳамзамон ба инкишофи муносибатҳои савдои беруна мусоидат мекунад» [1, с. 194].

Аз муқаррароти моддаи 1 Конвенсия бармеояд, ки меъёрҳои он нисбат ба шартномаи фурӯши мол байни тарафҳое, ки марказҳои тиҷоратишон дар давлатҳои гуногун ҷойгиранд, татбиқ мешавад, агар ин давлатҳо иштирокчи конвенсия бошанд. Як нуктаро бояд қайд намуд, ки дар бастании шартномаи мазкур қонуни давлати аҳдкунанда муҳим доништа шуда, меъёрҳои конвенсия хусусияти ҳатмӣ надоранд. Бо ризоияти якдигар тарафҳои шартнома метавонанд татбиқи онро истисно кунанд ё аз якҷанд муқаррароти он даст кашанд ё онро амалӣ кунанд.

Бо эълон шудани солҳои 2022-2026 соли рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон корхонаҳои хурду бузург сохта ба истифода дода шудаанд, ки ҷиҳати устувории фаъолияти онҳо ҳамкорӣ бо корхонаҳои хориҷӣ, ҳуқуқи баровардани мол ба хориҷи кишвар ва аз хориҷа ворид намудани намудҳои гуногуни мол, ҳамроҳ шудан ба ин конвенсия аҳаммияти калон дорад, зеро татбиқи меъёрҳои он раванди гуфтушунидро оид ба бастании шартнома хеле осон намуда, ба тарафҳои шартнома имконияти интиҳоби ҳуқуқи татбиқшаванда ва истифода аз қонунгузории миллиро имкон медиҳад. Иштирокчи конвенсия беш аз 80 давлат аст. Танзими ҳуқуқии моликияти зеҳнӣ яке аз масъалаҳои мубрам дар низомҳои ҳуқуқии ҷаҳони муосир ба ҳисоб рафта, инкишофи он дар қонунгузории миллий, аз ҷумла дар самти аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Мубрамияти мавзӯи мазкур низ ин ҷалби таваҷҷуҳ ба муқаррароти махсуси конвенсия марбут ба ҳифзи ҳуқуқҳои моликияти зеҳнӣ ба ҳисоб меравад.

Хусусияти Конвенсияи Вена аз он иборат аст, ки он уҳдадорихоӣ фурӯшандаро оид ба расонидани мол на танҳо бидуни нуқсонҳои моддӣ, аз ҷумла нуқсонҳои пинҳонӣ, балки нуқсонҳои ҳуқуқии моли таҳвилшавандаро низ ба таври махсус танзим мекунад. Тибқи моддаи 41-и конвенсия, «фурӯшанда бояд молро аз ҳама гуна ҳуқуқ ё даъвои шахсони сеюм озод расонад» [11]. Моддаи 42-и ҳамин конвенсия масъалаҳои марбут ба моликияти зеҳнро танзим мекунад.

Дар қонунгузории давлатҳои хориҷӣ ҳуқуқи ашхоси сеюм оид ба молу мулкҳои фурӯхташаванда пешбинӣ карда шудааст, ки фурӯшанда вазифадор аст ба харидор амволе, ки фурӯхта мешавад, аз ҳама гуна ҳуқуқи шахсони сеюм озод пешниҳод намояд. Риоя накардани ин қоида ба харидор ҳуқуқ медиҳад, ки аз фурӯшанда кам кардани нарх, бекор кардани шартнома ё ҷуброни зарари расонидашударо талаб намояд. Барои аъзо шудан ба Конвенсияи Вена Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки ин муқарраротро ба Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил намояд. Моддаи 41 уҳдадорӣ фурӯшандаро оид ба таҳвили мол бидуни ҳуқуқ ё талаби шахсони сеюм муқаррар менамояд. Дар ин ҷо сухан на танҳо дар бораи ҳуқуқҳо, балки дар бораи даъвоҳои эҳтимолии шахси сеюм меравад, ки метавонанд мавриди баррасӣ қарор гиранд. Ба ин уҳдадорӣ фурӯшанда ҳуқуқи харидор барои гирифтани моли ба ин гуна ҳуқуқ ва талабҳо воғузур нашудааст, ба ибораи дигар, моддаи 41 ба харидор ҳуқуқ медиҳад, ки иҷрои ин уҳдадориро аз фурӯшанда талаб намояд. Ҳуқуқ ва даъвоҳо бояд ҳамчун ҳама гуна ҳуқуқ ва даъвоҳои шахсони сеюм фаҳмида шаванд. Пеш аз ҳама, инҳо ҳуқуқи моликият мебошанд, ки молик вобаста ба он ҳуқуқи соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ дорад. Онҳо метавонанд аз ҷониби соҳибмулк ба шахсони сеюм дода шаванд. Агар мол предмети гарав шуда бошад, гаравгир ба сифати шахси сеюм баромад мекунад. Вазъияте низ метавонад ба миён ояд, ки молик амволро ба иҷора медиҳад. Ҳуқуқҳои шахсони сеюм ба моли расонидашуда метавонанд хусусияти хеле гуногун дошта бошанд. Дар «Асосҳои қонунгузории гражданин» соли 1961 ва дар кодексҳои дахлдори маданияи ҷумҳуриҳо танҳо номгуи тахминии ин гуна ҳуқуқҳо имконпазир дода шудааст. Инҳо, аз ҷумла, ҳуқуқҳои иҷорагир ва ҳуқуқи гаравро дар бар мегиранд.

Шартномаи иҷора барои харидор баъди ба ӯ гузаштани ҳуқуқи моликият ба ашё эътибор дорад. Дар мавриди гарав, мо қайд мекунем, ки он метавонад аҳаммияти калони амалӣ дошта бошад, зеро нақши он ҳамчун воситаи таъмини уҳдадорӣ зиёд мешавад. Молу мулкҳои гарав гузошташударо гаравгир метавонад аз харидор бо ситонидани ин амвол бо талаби таъминнамудаи ӯ талаб намояд. Дар баъзе мавридҳо, фурӯшандаи ашё аз ҳуқуқҳои шахсони сеюм ба он огоҳ набошад. Ҳамин тариқ, чунин як ҳолати истисноиро тасаввур кардан мумкин аст, вақте ки харидори бовиҷдон ашёро на аз соҳиби қонунӣ балки аз фарде ки онро дуздидааст харидааст. Чунин ҳолати ҳуқуқҳои шахсони сеюм на бо муқаррароти конвенсия, балки бо меъёрҳои коллизсионӣ татбиқ карда мешавад.

Дар вақти бастанӣ шартнома мол аз ҳуқуқ ё даъвои шахсони сеюм озод бошад. Ҳангоми ҷой доштани камбудӣҳои ҳуқуқӣ ашё ё умуман сифати мол уҳдадорӣ дар моддаи 41 пешбинишуда иҷро нашуда фаҳмида мешавад. Дар бораи мавҷудияти ҳуқуқ ва даъвои шахсони сеюм донишмандони харидор барои аз ҷавобгарӣ озод кардани фурӯшанда асос намебошад. Ин қоида дар ду ҳолат татбиқ намешавад. Аввалан, дар мавриде, ки агар мутобиқи банди 3 моддаи 35 конвенсия фурӯшанда барои ҳар гуна номувофиқ будани мол ҷавобгар нест, агар дар лаҳзаи бастанӣ шартнома харидор медонист ё наметавонист аз чунин номутобиқат баргардад. Ва дуюм, дар мавриди моликияти зеҳнӣ, ки мо дар зер баррасӣ хоҳем кард. Дар ҳолатҳои марбут ба моликияти зеҳнӣ уҳдадорӣ фурӯшанда ба миён меояд, ки агар дар лаҳзаи бастанӣ шартнома бо харидор мавҷудияти ҳуқуқ ва талаботи ашхоси сеюмро, ки ба моликияти зеҳнӣ асос ёфтааст, медонист ё беҳабар буда наметавонист, ки харидор дар вақти бастанӣ

шартнома дар бораи мавҷуд будани чунин ҳуқуқҳо наметавонист ва дониста ҳам наметавонист. Ҳангоми муқаррар кардани қоидаи умумӣ дар бораи уҳдадорӣ фурушанда оид ба таҳвили мол аз ҳама гуна ҳуқуқ ё даъвои шахсони сеюм, моддаи мавриди назар, дар ҳолатҳое, ки чунин ҳуқуқ ё талабот ба моликияти саноатӣ ё дигар моликияти зеҳнӣ асос ёфта, дар моддаи 42 Конвенсия пешбинӣ шудаанд.

Дар моддаи 42 гуфта мешавад, ки фурушанда бояд молро аз ҳама гуна ҳуқуқ ё даъвоҳои шахсони сеюм, ки ба моликияти саноатӣ асос ёфтааст, озод расонад, ки фурушанда дар бораи онҳо дар айни замон медонист, дар бораи бастанӣ шартнома ё беҳабар будан наметавонист, ба шарте ки чунин ҳуқуқҳо ва талаботҳо ба моликияти саноатӣ ё дигар моликияти зеҳнӣ асос ёфта бошанд: а) тибқи қонуни давлате, ки мол аз нав фурухта мешавад ё ба тариқи дигар истифода мешавад, агар дар лаҳзаи бастанӣ шартнома тарафҳо тахмин карда бошанд, ки мол дар ин давлат аз нав фурухта мешавад ё ба тариқи дигар истифода мешавад; ё б) дар ҳама ҳолатҳои дигар, тибқи қонунгузории давлате, ки дар он харидор макони тиҷорати худро дорад [11].

Уҳдадориҳои фурушанда оид ба ҳолатҳои мавҷудияти ҳуқуқҳои шахсони сеюм ба моликияти зеҳнӣ асос ёфта дар Конвенсия бо назардошти хусусиятҳои ҳуди мафҳуми моликияти зеҳнӣ ва хусусияти ҳуқуқӣ, хусусиятҳои ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ дар мавқеи мустақил ҷудо карда шудаанд. Ҳуди калимаи «моликияти саноатӣ ва моликияти зеҳнӣ» ҳангоми таҳияи конвенсия аз ҷониби Созмони умумичаҳонии моликияти зеҳнӣ пешниҳод шуда буд. Дар конвенсияи Париж аз 14 июли соли 1967, мафҳуми “моликияти зеҳнӣ” оварда шудааст. Мутобиқи моддаи 2 Конвенсия моликияти зеҳнӣ ҳуқуқҳои марбут ба асарҳои адабӣ, санъат ва илм, фаъолияти истисноии рассомон, сабтҳои овозӣ, барномаҳои радио ва телевизион, ихтироот дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон, кашфиёти илмӣ, намунаҳои саноатӣ, тамғаҳои молӣ, тамғаҳои хизматрасонӣ, номҳои тиҷоратӣ, нишонаҳои тиҷоратӣ, ҳифзи рақобати беинсофона, инчунин тамоми ҳуқуқҳои дигари марбут ба фаъолияти зеҳнӣ дар соҳаҳои истеҳсолӣ, илмӣ, адабӣ ва санъат ифодакунандаи истилоҳи моликияти зеҳнӣ аст.

Мутобиқи моддаи 1 Конвенсияи Париж оид ба ҳифзи моликияти саноатӣ аз соли 1883, ки соли 1967 ба он илова карда шудааст, объектҳои ҳифзи моликияти саноатӣ патентҳо ба ихтироот, моделҳои ғоиданок, намунаҳои саноатӣ, тамғаҳои молӣ, тамғаҳои хизматрасонӣ, номҳои тиҷоратӣ ва нишондодҳои пайдоиш мебошанд, инчунин паҳш кардани рақобати беинсофона. Муқоисаи ин ду таъриф нишон медиҳад, ки моликияти саноатӣ ҳамчун як ҷузъи моликияти зеҳнӣ ҳисобида мешавад, зеро мафҳуми моликияти зеҳнӣ мафҳуми фаротар аст. Конвенсияи Париж дар соли 1967, ки дар боло зикр шудааст, рӯйхати мукаммали ҳуқуқҳоро дар бар намегирад, ки метавонанд ҳамчун ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ тасниф карда шаванд. Дар ҳар як кишвар тибқи қонунгузории миллии он дар ин соҳа доираи ҳуқуқҳои ҳимояшаванда муайян карда шудааст. Тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаи 40 моликияти зеҳнӣ таҳти ҳимояи қонун аст [10]. Дар Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1978 як қатор ҳуқуқҳо ва неъматҳои ғайримоддӣ инсон муқаррар гардида буданд. Ба монанди ҳуқуқ ба озодии эҷодиёт ва фаъолияти илмӣ, дастрасӣ ба дастовардҳои илмию арзишҳои фарҳангӣ ва тартиби амалигардонии ҳуқуқи озодиҳои мазкур, инчунин, кафолат ва ҳифзи онҳо ба таври равшан таъкид шуда буданд [8, с. 42-43].

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳи «моликияти зеҳнӣ» қаблан дар моддаи 1125 ва айни ҳол бо тағйиру илваҳо дар моддаи 1235 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим шудааст. Тибқи муқаррароти ин модда моликияти зеҳнӣ ҳуқуқҳои молумулкӣ ва (ё) шахсии ғайримолумулкӣ нисбат ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ, воситаҳои фардикунонии иштирокдорони муомилоти маданӣ, фардикунонии мол, кор ё хизматрасонӣ (воситаҳои фардикунонӣ) ва ҳамчунин объектҳои дигари ба онҳо баробаркардашуда мебошанд [9].

Моҳияти ҳуқуқии ҳуқуқи моликият ба ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ мувофиқат намекунад. Дар асоси равишҳои назариявии дар боло зикргардида, ба андешаи мо, «ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ»-ро «ҳуқуқ ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ» номидан беҳтар мебошад. Ҳангоми таҳлили муқаррароти моддаи 42 Конвенсияи Вена хусусияти ҳудудии натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ дар арсаи байналмилалӣ мушоҳида мешавад.

Моликияти зеҳнӣ бар хилофи дигар ҳуқуқҳо, аз ҷумла ҳуқуқҳои моликият, ин ҳуқуқҳо характери сарҳадӣ доранд. Масалан, дар як мамлакат барои шахс дар натиҷаи додани патент ба ихтироъ ҳуқуқ пайдо шуда бошад, пас ин гуна ҳуҷҷати ҳифзи ҳуқуқ танҳо дар ҳудуди давлате, ки патентро додааст, эътибор дорад. Ба даст овардани ҳуқуқ ба ин ихтироъ дар давлати дигар пешниҳод ва худтанзимкунии патент барои ихтироъро дар давлати дигар талаб мекунад. Ҳуқуқ ба тамғаи молӣ танҳо дар дохили давлате, ки чунин тамға ба қайд гирифта шудааст, ба шарте эътироф карда мешавад, ки агар ҳифзи тамға дар асоси созишномаҳои байналмилалӣ пешбинӣ нашуда бошад.

Қаблан дар санадҳои меъёрии дохилӣ ва дар амал мафҳуми «нахуст патент ё патент» васеъ истифода мешуд. Барои он ки моле, ки аз кишвари мо содир мешавад, патенти шахсони сеюмро вайрон накунад, онҳо бояд дорои патент бошанд. Ин маънои онро дорад, ки пеш аз интиқоли мол ба хориҷи кишвар ва интиқол додани ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ ё техникӣ бояд тафтиш карда шавад, ки оё маҳсулот дорои патентҳои шахсони сеюм аст ё на. Инро равандро тавассути гузаронидани экспертизаи патентӣ муайян кардан мумкин аст. Дарвоқеъ, дар банди 1 моддаи 42 уҳдадорӣ фурушанда барои пешниҳоди маҳсулоти патентнок пешбинӣ шудааст, аммо ин уҳдадорӣ дар конвенсия васеътар ифода шудааст: мол бояд на танҳо аз ҳуқуқҳои шахси сеюм дорандаи патент, балки аз «ҳар гуна ҳуқуқ ё даъвоҳои шахсони сеюм, ки ба моликияти саноатӣ ё дигар моликияти зеҳнӣ асос ёфтааст» – озод пешниҳод карда шавад [11]. Дар асоси хусусияти ҳудудии дар боло зикршуда, мол бояд аз ҳуқуқҳои шахсони сеюм, ки ба моликияти зеҳнӣ асос ёфтааст, на нисбат ба тамоми ҷаҳон, балки махсусан нисбат ба ҳудуди кишварҳое, ки дар моддаи 42 Конвенсия ба таври возеҳ муайян шудаанд, озод бошад. Ду ҳолати имконпазир вучуд дорад. Якум, дар бораи вазъияте, ки мол аз нав фурухта мешавад ё дар давлати мушаххас ба таври дигар истифода мешавад. Пас, ҳуқуқ ё даъвоҳои шахсони сеюм бояд ба моликияти зеҳнӣ тибқи қонуни давлати мушаххасе асос ёбад, ки мол аз нав фурухта мешавад ё ба тариқи дигар истифода мешавад. Сониян, дар ҳама ҳолатҳои дигар фаҳмида мешавад, ки ҳуқуқ ё талабҳои шахсони сеюм бояд тибқи қонуни давлате, ки харидор дар он макони тиҷорати худро дорад, ба моликияти зеҳнӣ асос ёбад. Ҳамин тариқ, мол набояд бо патенти кишваре, ки маҳсулот аз нав фурухта мешавад ё ба тариқи дигар истифода

мешавад ва дар ҳама ҳолат таҳти патенте, ки дар он ҷо эътибор дорад, фаро гирифта шавад.

Конвенсия маҳдудияти ҳудудии уҳдадории фурӯшандаро нисбат ба ҳуқуқҳои шахсони сеюм дар асоси моликияти зеҳнӣ муқаррар мекунад. Ин ҳамон кишваре мебошад, ки ҳангоми бастанӣ шартнома ҳамчун тарафе, ки мол бояд расонида шавад. Моддаи 42 Конвенсия дар баробари маҳдудияти ҳудудии уҳдадории фурӯшанда вобаста ба хусусияти ҳуқуқи моликияти зеҳни муҳлат муқаррар кардааст. Моҳияти ин меъёр дар он аст, ки уҳдадории таҳвили мол аз ҳуқуқи шахсони сеюм танҳо ба шарт ба миён меояд, ки фурӯшанда ҳангоми бастанӣ шартнома дар бораи мавҷудияти ҳуқуқҳои шахсони сеюм «донист ё наметавонист донанд». Муқаррар намудани чунин муҳлат маънои онро дорад, ки агар ҳуқуқи шахсони сеюм дар давраи аз бастанӣ шартнома то лаҳзаи таҳвил ба вучуд ояд, фурӯшанда масъулият надорад. Аз ин ҷо барои фурӯшандаи ватанӣ ҳулосаи амалӣ мебарояд: ҳангоми бастанӣ шартномаи маҳсулотсупорӣ мол бояд аз рӯи патент тафтиш карда шавад. Шартӣ ҳатмии масъулияти фурӯшанда дониستاني ӯ дар бораи ҳуқуқҳои шахсони сеюм ҳангоми бастанӣ шартнома мебошад. Вай бояд донанд, ё худ донист, ки чунин ҳуқуқҳо вучуд доранд. Вале барои ин бояд экспертизаи дахлдор, тадқиқоти патентӣ, барасмиятдарории патентӣ ва ғайра гузаронад, ин муқаррарот дар қонунгузории миллии қадами нав ба ҳисоб меравад. Зеро он ҳуқуқҳои ашхоси сеюм ба молу мулки фурӯхташавандаро дар назар дорад, ки фурӯшанда ҳангоми иҷрои шартнома аз он беҳабар буда наметавонист. Мазмуни ҳуқуқи шахси сеюм, ки ба моликияти зеҳнӣ асос ёфтааст, тибқи қонуни кишваре, ки чунин ҳуқуқ мавҷуд аст, муайян карда мешавад.

Агар мол аз ҷониби як ширкати хориҷӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол дода шуда бошад ва дар айни замон он бояд патент ё дигар ҳуҷҷати муҳофизатӣ ба шахси сеюм, масалан, ба ширкати дигари хориҷӣ тааллуқ дошта бошад (масалан, дар асоси патент барои ихтирооте, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин ширкат бо шаҳодатномаи бақайдгирии тамғаи молии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шудааст), пас ин шахси сеюм тибқи қонунгузории амалкунанда метавонад барои вайрон кардани ҳуқуқаш ба суд муроҷиат карда товони зарари расонидашударо талаб намояд. Зеро вайрон кардани ҳуқуқи шахси сеюм – соҳиби тамғаи молии дар Тоҷикистон ба қайд гирифташуда беиҷозат истифода бурдани тамғаи ӯ дар мол, дар таблиғ, инчунин воридот, пешниҳоди ба фурӯш баровардан, ба муомилоти иқтисодӣ ворид намудани тамғаи ӯ манъ шудааст.

Моддаи 42 Конвенсияи Вена муқаррароти дигареро дар бар мегирад, ки шоёни тавачҷуҳи махсус мебошанд. Дар банди 2 ҳамин модда гуфта мешавад, ки «уҳдадории фурӯшанда дар банди қаблӣ дар ҳолатҳои татбиқ намегардад, ки: (а) ҳангоми бастанӣ шартнома харидор аз чунин ҳуқуқҳо ё даъвоҳо медонист ё наметавонист хабардор бошад, ё б) чунин ҳуқуқ ё даъвоҳо дар натиҷаи аз ҷониби фурӯшанда риоя намудани расмҳои техникӣ, тарҳҳо, формулаҳо ё дигар маълумоте, ки харидор пешниҳод кардааст, ба миён меоянд» [11]. Қоида дар бораи уҳдадории фурӯшанда оид ба таҳвили мол аз ҳуқуқ ё даъвои шахсони сеюм татбиқ намегардад, бинобар ин мувофиқи банди 2 моддаи 42, агар харидор ҳангоми бастанӣ шартнома медонист ё аз чунин ҳуқуқу даъвоҳо беҳабар буда наметавонист. Бар хилофи қоидаи моддаи 41, ки фурӯшандаро аз уҳдадориаш оид ба таҳвили мол озод аз ҳуқуқ ё даъвои шахсони сеюм дар ҳолати розигии харидор

ба қабули чунин мол нисбат ба ҳуқуқҳое, ки дар моликияти зеҳнӣ, оварда шудаанд.

Сархати дуёми банди 2 моддаи 42 ба ҳолате дахл дорад, ки ҳуқуқ ва талабҳои шахсони сеюм дар натиҷаи аз ҷониби фурушанда риоя намудани нақшаҳои техникӣ, нақшаҳо, формулаҳо ё дигар маълумоти ибтидоии пешниҳоднамудаи харидор ба миён омадаанд. Чунин вазъиятро тасаввур кардан мумкин аст, ки маҳсулот аз рӯи ҳуҷҷатҳои техникӣ, ресептҳо ё дигар маълумоти харидор истеҳсол карда мешавад ва дар онҳо баъзе қарорҳое мавҷуданд, ки ба патентҳои шахсони сеюм тааллуқ доранд. Табиист, ки дар ин маврид фурушанда бояд аз ҷавобгарии банди 1 моддаи 42 озод карда шавад. Маънои муқаррароти дар боло зикргардидаи конвенсия аз он иборат аст, ки бо пешниҳоди чунин ҳуҷҷатҳо худӣ харидор таваккалро ба дӯш дорад, агар истифодаи он ҳуқуқҳои шахсони сеюмро вайрон кунад. Албатта, аз нуқтаи назари принципҳои софдилона дар пешбурди амалиёти тиҷоратӣ, фурушанда бояд дар чунин ҳолатҳо харидорро дар бораи эҳтимоли поймол шудани ҳуқуқҳои шахсони сеюм огоҳ созад.

Дар моддаи 43 конвенсияи чунин гуфта мешавад: «Харидор ҳуқуқи ба миён гузоштани муқаррароти моддаи 41 ё моддаи 42-ро аз даст медиҳад, агар вай ба фурушанда дар муҳлати оқилонаи пас аз донишгари он хусусияти ҳуқуқ ё даъвои шахси сеюмро муайян накунад ё бояд дар бораи чунин ҳуқуқ ё даъво огоҳ мешуд» [11]. Ҳамин тариқ, муқаррароти банди 1 моддаи 43 бо муқаррароти шабеҳи банди 1 моддаи 39 конвенсияи дар бораи ҷавобгарӣ барои таҳвили моли сифатан номатлуб яхелаанд, зеро онҳо уҳдадорӣ харидорро дар бораи камбудии ҳуқуқи дар молу мулк расонидашуда хабар медиҳанд. Агар харидор дар сари вақт ба фурушанда дар бораи ҳуқуқҳои шахсони сеюм огоҳ накунад, ҳуқуқи талаби дар моддаҳои 41, 42 пешбинишударо аз даст медиҳад. Ин маънои онро дорад, ки ӯ ҳуқуқи талаб намудани товони зарарро аз даст медиҳад. Тавре ки дар банди 1 моддаи 43 истифода шудааст, ибораи «дар давоми муҳлати мувофиқ» маънои «ҳарчи зудтар»-ро дорад. Бар хилофи моддаи 39, ки ин ибораро низ истифода мебарад («дар давоми муҳлати оқилона»), дар парванда маҳдудияти муҳлат вучуд надорад. Дар мавриди муҳлати оқилона метавон аз ҷиҳати назариявӣ гуфт, ки чунин муҳлат нисбат ба ҳуқуқҳое, ки ба моликияти зеҳнӣ асос ёфтаанд, бо эътибори воқеии ҳуқуқи ҳимоя (масалан, патент барои ихтироъ), вале дар амал муҳлат бояд кӯтоҳтар бошад. Муқаррароти банди 1 моддаи 43-ро тавре фаҳмидан лозим аст, ки харидор баъди гирифтани маълумоти дахлдор дар бораи ҳуқуқ ва талабҳои шахсони сеюм мунтазир нашуда, дар ин бора ҳарчи зудтар ба фурушанда хабар диҳад. Бояд гуфт, ки ҳисоб кардани муҳлат аз лаҳзае сар мешавад, ки харидор бояд аз чунин ҳуқуқ ё даъво огоҳ мешуд. Аз рӯи мазмуни он огоҳинома бояд маълумотро дар бораи хусусияти ҳуқуқ ё даъвои шахси сеюм дошта бошад.

Уҳдадорӣ харидор барои гузаронидани ҳама гуна экспертиза пешбинӣ шудааст, масалан, таҳияи таҳқиқоти патентӣ, экспертизаи тозагии патент. Аммо дар айни замон, вай метавонад бигӯяд, ки шахси сеюм аллакай чӣ гуна амалҳоро анҷом додааст ва ҳама гуна маълумоти дигаре, ки ба фурушанда барои дидани чораҳои ҳифзи ҳуқуқҳои дахлдор кӯмак мерасонанд. Дар ин мавридҳо харидор бояд муқаррароти моддаи 77 Конвенсияро ба инобат гирад. Ин модда пешбинӣ мекунад, ки тарафе, ки ба вайронкунии шартнома муроҷиат мекунад, бояд барои кам кардани зиён, аз ҷумла зиёни фоидае, ки дар натиҷаи вайрон кардани

шартнома бармеояд, чораҳои оқилона андешад [11]. Дар сурати наандешидани чунин чораҳо тарафе, ки шартномаро вайрон мекунад, метавонад кам кардани товони зарарро ба андозае, ки ба он кам карда мешуд, талаб намояд. Дар банди 2 моддаи 43 дар бораи аз тарафи фурушанда донистани нуқсонҳои ашё ба андозаи муайян ба муқаррароти моддаи 40 мувофиқ муқаррар шудааст. Дар моддаи 43 қоидаи дахлдор дар бораи камбудии ҳуқуқи ашё маҳдудтар ифода ёфтааст. Он танҳо дар ҳолате татбиқ мешавад, ки агар фурушанда ҳуқуқ ё даъвои шахси сеюм ва хусусияти чунин ҳуқуқ ё даъво донад. Дар ин ҳолати фактҳоеро, ки аз онҳо беҳабар буданаш мумкин набуд, зикр накардаанд. Моддаи 44 конвенсияи пешбинӣ мекунад: «Сарфи назар аз муқаррароти моддаи 39 банди 1 ва банди 1 моддаи 43 харидор метавонад мувофиқи моддаи 50 нархро паст кунад ё товони зиёро талаб намояд, ба истиснои талафоти фоида, агар вай далели оқилона дорад, ки чаро ӯ огоҳии заруриро надодааст» [11]. Моддаи 44 монанди моддаи 39 яке аз моддаҳои фаълтарини конвенсияи мебошад. Дар вақти муҳокимаи моддаи 39 дар конвенсия диққат ба он ҷалб карда шуд, ки дар муҳлати мувофиқ пешниҳод кардани огоҳинома на ҳамеша имконпазир аст. Аз даст додани муҳлати пешниҳоди огоҳинома барои харидор бе оқибат намеронад. Ӯ як қисми ҳуқуқҳои худро аз даст медиҳад. Пас, дар ин маврид ӯ ҳуқуқ надорад, ки иваз кардани мол, рафъи номутобиқати мол ба шартнома, инчунин ҳуқуқи бекор кардани шартномаро талаб намояд. Дар мавриди ҷуброни зиён, ӯ метавонад танҳо барои зиёни мустақим, бидуни талафоти фоида ҷуброн талаб кунад. Ва харидор ҳуқуқ дорад кам кардани зарари ҷуброншавандаро талаб кунад. Аҳаммият диҳед, ки тибқи моддаи 77 тараф метавонад талаб намояд, ки товони зиён ба андозаи он кам карда шавад.

Тафтиши модда ба моддаи матни Конвенсияи Вена дар бораи шартномаи хариду фуруши байналмилалии мол аз соли 1980 нишон медиҳад, ки ба уҳдадории фурушанда дар бораи расонидани мол аз ҳама гуна ҳуқуқ ва даъвоҳои шахси сеюм, диққати махсус дода мешавад ва асосан ба моликияти саноатӣ (масалан, патентҳо, намунаҳои саноатӣ, тамғаҳои молӣ) ё дигар моликияти зеҳнӣ асос ёфтааст. Мутобиқи муқаррароти конвенсия, чунин уҳдадорӣ ба зиммаи фурушанда гузошта мешавад, агар ӯ дар бораи мавҷудияти чунин ҳуқуқҳо ё даъвоҳо медонист ва ё аз ин огоҳӣ надошта бошад. Ҳамаи иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ҳангоми анҷом додани амалиёт оид ба содирот ё воридоти мол бояд муқаррароти дар ҳамин модда пешбинишударо ба инобат гиранд, то ки оқибатҳои манфиро пешгирӣ намоянд.

**Муқарриз: Зокирзода З.Х. – н.и.х., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Давлатов, Н.М. Баъзе ҷанбаҳои ҳуқуқи шартномаи хариду фуруши байналмилалии мол / Н.М. Давлатов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – №. 1(29). – С. 189-198.
2. Давлатов, Н.М. Мафҳуми шартномаи хариду фуруши байналмилалии мол / Н.М. Давлатов // Қонунгузорӣ. – 2022. – №. 2 (46). – С.137-142.
3. Давлатов, Н.М. Сифат дар шартномаи хариду фуруши байналмилалии мол / Н.М. Давлатов // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2021. – №. 3 (7). – С.71-73.

4. Давлатов, Н.М. Танзими ҳуқуқии шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол дар қонунгузории давлатҳои хориҷӣ / Н.М. Давлатов // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. // – No. 3 (15). 2023. – С. 108-115.

5. Давлатов, Н.М. Танзими ҳуқуқии шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол дар санадҳои байналмилалӣ / Н.М. Давлатов, М. Сафаров // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар Рашт. – 2021. – No. 1 (5). – С. 81-84.

6. Давлатов, Н.М. Таҳлили муқоисавӣ – ҳуқуқии шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол / Н.М. Давлатов // Законодательство. – 2023. – No. 1 (49) – С.71-76.

7. Давлатов, Н.М. Шартҳои асосӣ дар бастании шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол / Н.М. Давлатов // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар Рашт. – 2022. – No. 4 (12). – С. 96-99.

8. Диноршоев, А.М., Саъдизода Ҷ., Имомова З.Б. Андешаи ҳуқуқи инсон: нигоҳе ба сарчашма, дин ва афкори донишмандон / А.М. Диноршоев, Ҷ. Саъдизода, З.Б. Имомов. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 136 с.

9. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июли соли 2023 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи муроҷиат: 11.12.2025).

10. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи муроҷиат: 10.12.2025).

11. Конвенция ООН о договорах международной купле–продажи товаров (Вена, 1980 г.) [Электронный ресурс]. Источник доступа: // <https://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/sales/cisg/CISG-r.pdf>. (Дата обращения: – 20.09.2025).

12. Раҷабзода, Н.М. Сарчашмаҳои шартномаи хариду фурӯши байналмилалии мол / М.Н. Раҷабзода, Н.М. Давлатов // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2023. – No. 1 (13) – С.54-64.

13. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон : воситаи таълимӣ / З.Х. Зокирзода, Ф.А. Бобохонов, Н.М. Давлатов [et al.]. – Ашуриён. – Душанбе: Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, 2022. – 256с.

14. Ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон : Воситаи таълимӣ / Ф.А. Азимов, И.И. Алиев, Ф.А. Бобохонов [et al.]. – Ашуриён. – Душанбе: Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, 2024. – 288с.

#### **Literature:**

1. Davlatov, N.M. Some legal aspects of the contract of international sale of goods / N.M. Davlatov // State science and human rights. – 2023. – No. 1(29). – P. 189-198.

2. Davlatov, N.M. The concept of the contract of international sale of goods / N.M. Davlatov // Legislation. – 2022. – No. 2 (46). – P.137-142.

3. Davlatov, N.M. Quality in the contract of international sale of goods / N.M. Davlatov // Message of the Pedagogical Institute of Tajikistan in the Rasht district. – 2021. – No. 3 (7). – P.71-73.

4. Davlatov, N.M. Legal regulation of the contract of international sale of goods in the legislation of foreign states / N.M. Davlatov // Bulletin of the Tajik Pedagogical Institute in Rasht district. // – No. 3 (15). 2023. – P. 108-115.

5. Davlatov, N.M. Legal regulation of the contract of international sale of goods in international documents / N.M. Davlatov, M. Safarov // Bulletin of the Tajik Pedagogical Institute in Rasht. – 2021. – No. 1 (5). – P. 81-84.

6. Davlatov, N.M. Comparative legal analysis of the contract of international sale of goods / N.M. Davlatov // Legislation. – 2023. – No. 1 (49) – P.71-76.

7. Davlatov, N.M. Basic conditions for concluding a contract of international sale of goods / N.M. Davlatov // Bulletin of the Tajik Pedagogical Institute in Rasht. – 2022. – No. 4 (12). – P. 96-99.

8. Dinorshoev, A.M., Saadizoda J., Imomova Z.B. Human rights perspective: a look at the source, religion and opinions of scholars / A.M. Dinorshoev, J. Saadizoda, Z.B. Imomov. – Dushanbe: ER-graf, 2016. – 136 p.

9. The Cultural Code of the Republic of Tajikistan of July 1, 2023 [Electronic resource]. Source of access: URL: <http://mmk.tj> (Access date: 11.12.2025).

10. The Constitution of the Republic of Tajikistan of November 6, 1994, with amendments and additions of September 26, 1999, June 22, 2003 and May 22, 2016 [Electronic resource]. Source of access: URL: <http://mmk.tj> (Date of access: 10.12.2025).

11. UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods (Vienna, 1980) [Electronic resource]. Source of access: // <https://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/sales/cisg/CISG-r.pdf>. (Date of access: – 20.09.2025).

12. Rajabzoda, N.M. Sources of the contract for the international sale of goods / M.N. Rajabzoda, N.M. Davlatov // Message of the Tajik Pedagogical Institute in the Rasht district. – 2023. – No. 1 (13) – P.54-64.

13. Civil law of the Republic of Tajikistan: educational tool / Z.Kh. Zokirzoda, F.A. Bobokhonov, N.M. Davlatov [et al.]. – Assyrians. – Dushanbe: Tajik Pedagogical Institute in Rasht district, 2022. – 256p.

14. Cultural law of the Republic of Tajikistan: Educational tool / F.A. Azimov, I.I. Aliev, F.A. Bobokhonov [et al.]. – Assyrians. – Dushanbe: Tajik Pedagogical Institute in Rasht district, 2024. – 288p.

### **ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ МОЛИКИЯТИ ЗЕҲНӢ**

Дар мақола доир ба ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ дар Конвенсияи СММ дар бораи шартномаи хариду фурӯши байналмилалӣ мол: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ меравад. Танзими ҳуқуқии моликияти зеҳнӣ яке аз масъалаҳои мубрам дар низомҳои ҳуқуқии ҷаҳони муосир ба ҳисоб рафта, инкишофи он дар қонунгузори миллӣ, аз ҷумла дар самти аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Мубрамияти мавзӯи мазкур низ ин ҷалби тавачҷуҳ ба муқаррароти махсуси конвенсия марбут ба ҳифзи ҳуқуқҳои моликияти зеҳнӣ ба ҳисоб меравад.

Хусусияти Конвенсияи Вена аз он иборат аст, ки он уҳдадорҳои фурӯшандаро оид ба расонидани мол на танҳо бидуни нуқсонҳои моддӣ, аз ҷумла нуқсонҳои пинҳонӣ, балки нуқсонҳои ҳуқуқии моли таҳвилшавандаро низ ба таври махсус танзим мекунад.

**Вожаҳои калидӣ:** конвенсия, моликияти зеҳнӣ, уҳдадорӣ, қонун, бастанӣ шартнома, қонунгузори миллӣ, шартнома, харидор, фурӯшанда, нарх, даъво.

### **СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ**

В статье рассматриваются права интеллектуальной собственности в Конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товаров: сравнительно-правовой анализ. Правовое регулирование интеллектуальной

собственности является одним из наиболее актуальных вопросов в правовых системах современного мира, и его развитие в национальном законодательстве, в том числе в сфере внешнеэкономических сделок, считается важным. Актуальность данной темы также заключается в привлечении внимания к специальным положениям конвенции, касающимся защиты прав интеллектуальной собственности.

Особенность Венской конвенции состоит в том, что она конкретно регулирует обязательства продавца по поставке товаров не только без материальных дефектов, включая скрытые дефекты, но и без юридических дефектов поставленных товаров.

**Ключевые слова:** конвенция, интеллектуальная собственность, обязательство, право, заключение договора, национальное законодательство, договор, покупатель, продавец, цена, требовать.

### **COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF INTELLECTUAL PROPERTY**

This article examines intellectual property rights in the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods: a comparative legal analysis. The legal regulation of intellectual property is one of the most pressing issues in modern legal systems, and its development in national legislation, including in the area of foreign trade transactions, is considered important. The relevance of this topic also lies in the fact that it draws attention to the specific provisions of the Convention concerning the protection of intellectual property rights.

A distinctive feature of the Vienna Convention is that it specifically regulates the seller's obligations to deliver goods not only free from material defects, including hidden defects, but also free from legal defects in the delivered goods.

**Key words:** convention, intellectual property, obligation, law, conclusion of a contract, national legislation, contract, buyer, seller, price, demand.

**Маълумот дар бораи муаллифон: Раҷабзода Маҳмадёр Носир** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 902887044. E-mail: rajabov.m.19973@mail.ru

**Давлатзода Насимҷон Маҳмадҷон** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, мудири шӯбаи мағистратура. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 933-888-844. E-mail: nasimjon.19941994@mail.ru

**Сведения об авторах: Раҷабзода Махмадер Носир** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, кандидат юридических наук, доцент кафедры права и государственного управления. Суроға: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 902887044. E-mail: rajabov.m.19973@mail.ru

**Давлатзода Насимдҷон Маҳмадҷон** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, заведующий отдела магистратуры. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 933-888-844. E-mail: nasimjon.19941994@mail.ru

**Information about authors: Rajabzoda Mahmadyor Nosir** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, candidate of legal sciences, associate professor of the department of law and public administration. Суроға: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Muhiddin – 63. Phone: (+992) 902887044. E-mail: rajabov.m.19973@mail.ru

**Davlatzoda Nasimjon Mahmadjon** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, head of the masters department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Muhiddin – 63. Phone: (+992) 933-888-844. E-mail: nasimjon.19941994@mail.ru

**ТДУ: 347.952.72**

**МУСОДИРАИ МОЛУ МУЛК ҲАМЧУН ЧОРАИ ҲУҚУҚИИ ЧИНОЯТИИ  
САМАРАНOK ДАР МУҚОВИМАТ БО КОРРУПСИЯ: ТАҶРИБАИ  
ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶӢ**

**Зокирзода З.Х.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Коррупсия аз замони қадим башариятро ҳамроҳӣ мекард. Чазо барои ришваситонӣ дар Қонуни Хаммурапӣ чаҳор ҳазор сол пеш, ки фиръавнҳои Миср муқаррар карда буданд, пешбинӣ шудааст [1]. Аз ин рӯ, дар ҳама давру замон проблемаҳои муқовимат бо коррупсия дар ҳомае ҳамеша мавзӯи мубрам буда, шинохт ва пешгирии ин зуҳурот барои Тоҷикистон ва дигар давлатҳо амри зарурӣ маҳсуб меёбад. Додан паҳн кардани коррупсия дар ҳар як давлат оқибати ногуворро ба бор меорад. Зеро бо афзоиш ёфтани ин зуҳурот ба амнияти миллӣ, суботи сиёсӣ, рушди давлат, пешрафти ҳомае латма ворид гардида, дар умум садди роҳи институтҳои ҳомаеи шаҳрвандӣ мегардад. Муҳаққиқ В. Рейсман мефармояд, ки ришвахорӣ ба давлате, ки ман дар он зиндагӣ кардан мехоҳам, зараровар аст. Тоҷикистон чун дигар давлатҳои ҳуқуқбунёд, ки волоияти ҳуқуқ ва қонунро дар меҳвари давлатдорӣ худ қарор додааст, баҳри пешгирии омилҳои коррупсионӣ ва дар маҷмӯъ решақан кардани коррупсия тамоми чораҳои таъхирнопазирро андешида, кор дар ин самт тақвият ёфтааст [2].

Ҳамин тавр, коррупсия барои давлат хатарест, ки решаҳои мустаҳками тамоми соҳаҳои ҳаёти ҳомае ро фалаҷ гардонида, садди роҳи рушди давлат ва рифоҳи мардум мегардад. Аз ин лиҳоз, мусодирази молу мулк ҳамчун чораи ҳуқуқи чинояти самаранок дар муқовимат ба коррупсия маҳсуб меёбад. Дар солҳои ахир дар таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ торафт бештар аз ниҳод ва ё институти мусодирази молу мулк истифода мекунанд. Институти мусодирази молу мулк имкон медиҳад, ки шахси даст ба чинояти коррупсионӣ зада, аз ҳар гуна имтиёзу имконоти ғайриқонунӣ маҳрум карда шавад. Аз нигоҳи мо, чунин бархурд равиши нисбатан мутобиқ ва одилонатар дар баробари чиноятҳои коррупсионӣ шинохта мешавад. Зеро маҳз хоҳиши бо ҳар роҳи мумкин ба даст овардани боигариву дорои ҳар чӣ бештар асоси мақсаду фаъолияти шахсонро ташкил медиҳад, ки бо чунин ҳадаф даст ба чиноятҳои коррупсионӣ мезананд.

Давлатҳои муосир торафт ҳар чӣ бештар аз намудҳои мухталифи мусодирази молу мулк на танҳо барои маҳрум соختани чинояткорон аз даромад ва имтиёзҳои вобаста ба порагирӣ истифода мекунанд, балки барои маҳрум соختани

онҳо аз ҳар гуна роҳҳои дигари дуҷумдараҷаи ба даст овардани даромадҳои ба дастовардашуда тавассути ҷиноятҳои коррупсионӣ низ ҳатто солҳо баъд аз содир намудани ҷиноят истифода мебаранд.

Муқаррароти умумӣ дар бораи мусодираи молу мулк дар натиҷаи ҷаъолиятҳои ҷиноятӣ ба даст омада, дар давоми си соли охир борҳо ба рӯзномаи муоҳида ва конвенсияҳои дахлдори СММ ва Шӯрои Аврупо, ки ҳадафи аслии онҳо мубориза зидди гардиши ғайриқонунии маводди муҳаддир ва маводи психотропӣ, ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ, мубориза алайҳи хариди мансабдорон ҳангоми ба имзо расонидани муомилаҳои тижории байналмилалӣ ва маблағгузорӣ ва таъмини молии ҷаъолиятҳои террористӣ мебошад, ворид карда шудааст. Илова бар ин, бо чунин ҳадаф, як қатор қародод ва шартномаҳои дигари байналмилалӣ ба имзо расиданд, ки бар асоси онҳо давлатҳои мухталиф вазирадор буданд бо ҳам дар робита ба мусодира гардидани даромадҳои ба воситаи ҷиноят ба дастомада, тақсими дороиҳо, расонидани кумақҳои ҳуқуқӣ ва масъалаҳои вобаста ба пардохти ҷуброн ба шахсони зарардида ҳамкорӣ намоянд. Барои кишварҳои аъзои Иттиҳодияи Аврупо дар мубориза бо даромадҳои аз роҳи ҷиноятӣ ба дастомада базаи меъёри Иттиҳодияи Аврупо нақши муҳим ва калидӣ мебошад. Он ба сифати як санади комил, васеъ ва ҳамаҷониба он санадҳои дарбар мегирад, ки аз сӯи Порлумони Иттиҳодияи Аврупо, Шӯрои Иттиҳодияи Аврупо ва Кумитаи Аврупо таҳия ва қабул шудаанд.

Таъсири зиёде дар ташаккули қонунгузори кишварҳои аъзои Иттиҳодияи Аврупо ва рушди институти мусодираи даромадҳои аз роҳи ҷиноят ба дастомада қарорҳои дахлдоре гузоштанд, ки дар байни солҳои 2001 - 2005 қабул гардиданд [3]. Барои пешгирии ҷинояткорӣ ва муқовимат бо коррупсия аз 31 октябри соли 2003 Конвенсияи Созмони Миллалӣ Муттаҳид зидди коррупсия қабул шуда, санаи 9 декабри соли 2003 дар конференсияи сиёсӣ зиёда аз 100 давлати дунё ба Конвенсияи мазкур имзои худро гузоштанд [4]. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ, дар қатори дигар давлатҳо аз 25 сентябри соли 2006 ба Конвенсияи мазкур имзо гузошта, он ба низоми ҳуқуқии кишвар ворид карда шуд. Таҷрибаи қонунгузори кишварҳои хориҷӣ дар заминаи истифодаи мусодираи молу мулк дар ҳолатҳои содиршудани ҷиноятҳои коррупсионӣ нишон медиҳад, ки дар кишварҳои мутталлиқ ба низоми ҳуқуқии англосаксонҳо (ИМА, Великобритания, Австралия ва Зеландияи Нав ва ғайра) мусодираи ба истилоҳ *in rem*, яъне он навъ мусодирае, ки метавонад мувофиқи қоидаҳо ва муқаррароти муруфияи граждани ба таври ҷудо аз ва ё ҳамзамон бо муруфияи ҷиноятӣ гузаронида шавад, ба таври васеъ паҳн шудааст.

Дар солҳои ахир мушоҳида мешавад, ки раванди мусодираи граждани дороиҳо дар кишварҳои зиёде дунё, сарфи назар аз анъанаҳои ҳуқуқии ҳоким дар ин давлатҳо, ба як василаи пуртаъсири муқовимат алайҳи ҷиноятҳои коррупсионӣ ва ҳар гуна даромадҳои вобаста ба содиршавии ҷиноят табдил шудааст. Даъво дар бораи ситонидани дороиҳои ғайриқонунӣ бо мақсади анҷоми мусодираи граждани тавассути намояндаи мақом ё органи махсус ва ё прокуратура ба суд пешниҳод мегардад. Маҳз соҳиби дороиҳо, ки аз рӯи парванда ҷавобгар ба ҳисоб меравад (на мақомоти ҳифзи ҳуқуқ) бояд қонунӣ будани онҳоро ба исбот расонад. Ба ҳамин тариқ, масъулияти исботи қонунӣ будани ба даст овардани моликияти мавриди баҳс ба соҳиби он интиқол меёбад. Тафовути асосии чунин намуди

мусодираи молу мулк аз навъи мусодира дар муурофияи ҷиноятӣ маҳз дар ҳамин нуқта ифода меёбад.

Дар Аврупо аввалин шуда мусодираи граждани дар кишвари Италия ба роҳ монда шуд. Дар ин кишвар ҳанӯз соли 1956 тавассути “Қонун дар бораи чораҳои профилактикӣ бар зидди афроди таҳдидкунандаи амният ва маънавиёти ҷомеа берун аз муурофияҳои ҷиноятӣ [5]” таҷрибаи маҳрум сохтани шахсони вобаста ба мафия аз дороиҳо ба роҳ монда шуда буд. Баъдтар, нисбат ба шахсони гумонбар ба фаъолиятҳои мафиозӣ, ба сифати чораи шахсии молиявии пешгирикунанда истифода намудани тавқиф ва мусодираи активҳо ё дороиҳо ба роҳ монда шуд. Ахиран дар қонунгузори баъзе аз кишварҳои тааллуқдошта ба ҳуқуқи континенталӣ таҷрибаи истифодаи мусодираи граждани амалӣ шуда истодааст. Дар Словения бо қабули “Қонун дар бораи мусодираи амволи дорои характери ғайриқонунӣ [6]” мусодираи граждани ба роҳ монда шуд. Гуногунии мусодираи граждани дар Австралия боиси шаклирии режими ҳуқуқие шуд, ки тавассути он судҳо дар ин кишвар дар асоси муқаррарот доир ба боигарии тавсифнашаванда метавонанд дар сурати исбот нашудани қонунӣ будани молу мулк аз сӯи соҳиби он дастури мусодираи молу мулк содир намоянд.

Дар Аврупо пас аз қабули қарорҳои муайян дар солҳои 2001- 2005 доир ба мусодираи молу мулк ба таври назаррас истифодаи мусодираи васеъ афзоиш ёфт. Шумораи давлатҳои истифодабарандаи чунин намуди мусодираи молу мулк дар миёни давлатҳои аврупоӣ баъд аз қабули директиваи алоҳидаи дахлдор дар Иттиҳодияи Аврупо дар бораи мусодираи воситаҳои ҷиноят ва даромадҳои аз ин роҳ ба даст овардашуда, ҳоло торафт зиёд шуда истодааст.

Дар Италия аз мусодираи васеъ аз соли 1992 инҷониб истифода мекунанд. Аз ин навъи мусодираи молу мулк дар сурате мувофиқи қонунгузори истифода мешавад, ки агар ҷинояткор узви гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ ба ҳисоб равад. Тай 30 соли ахир, судҳо дар ин давлат ба таври васеъ аз ин намуди мусодира истифода мекунанд. То соли 2011 дар Италия тибқи омили расмӣ зиёда аз 10 000 воҳиду объектҳои ғайриманқул ( аз ҷумла манзил, корхона, анбор ва қитъаи замин) тавассути судҳо бо истифода аз мусодираи васеъ ситонида шудаанд.

Ба қонунгузори ҷиноятӣ Руминия мусодираи васеъ соли 2012 ворид карда шудааст. Мувофиқи моддаи 118.2 Кодески ҷиноятӣ ин давлат, мусодираи васеъ яке аз чораҳои амниятӣ, ки он барои мусодираи молу мулки ғайриқонунии шахсоне, ки категорияҳои муайяни ҷиноятро содир менамоянд, истифода бурда мешавад.

Дар Ҷумҳурии Молдова низ мусодираи васеъ ба сифати чораи амниятӣ соли 2012 мавриди истифода қарор гирифт. Ин шакли мусодираи молу мулк тавре, ки муҳаққиқи он дар Ҷумҳурии Молдова О.И Семикина қайд менамояд, дар қонунгузори Молдова таҳти таъсири анъанаҳои низоми ҳуқуқии англосаксонӣ ташаккул ёфтааст, ки он иҷозат медиҳад мусодираи васеъ ҳамчунин нисбати шахсони сеюм низ бе таъйин ҷазои ҷиноятӣ ба қор бурда шавад [7].

Қонунгузори ҷиноятӣ Ҷумҳурии Корея низ дар робита ба масъалаи мусодираи васеъ аз низоми ҳуқуқии ба истилоҳ англосаксонӣ таъсир пазируфтааст. Зеро дар он баъзе аз элементҳои низоми ҳуқуқии англосаксонӣ ба мушоҳида мерасанд. Қонунгузори зиддикоррупсия дар ин кишвар як навъ ҳамгирӣ ва ҳамзистии муайянеро ба ёд меоварад. Зеро дар он меъёрҳои Қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ дар бораи мусодираи даромадҳои ғайриқонунӣ ва

қонунгузорӣ дар бораи даромадҳои тавассути фаъолиятҳои ҷиноятӣ ба дастамада (Қонуни танзими ҷазо барои махфӣ нигоҳ доштани даромадҳои ҷиноятӣ аз соли 2001[8]) бо қонунҳои махсус дар мавриди мусодираи молу мулк такмил дода шудаанд [9]. Ба қатори ин қонунҳо метавон Қонуни дар соли 1995 қабулшуда нисбат ба ҷиноятҳои содиршуда тавассути мансабдорону мақомдорони расмиро ворид намуд. Он имкон медиҳад, ки даромадҳои бо роҳҳои ҷиноятӣ ба дастовардаи мансабдорону соҳибмақомҳои расмӣ мусодира гарданд. Бо ҳамроҳ шудан ба Конвенсия ба зидди коррупсияи СММ, Ҷумҳурии Корея соли 2008 Қонун дар бораи ҳолатҳои махсуси мусодира ва мусодираи дороиҳои бо роҳҳои коррупсионӣ ба даст овардашуро қабул намуд, ки мақсади он аз байн бурдани ангезаҳои иқтисодии коррупсия ба ҳисоб мерафт.

**Муқарриз: Муқимов С.Д. – н.и.х., дотсенти ДОТ дар ноҳияи Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Act on Regulation of Punishment of Criminal Proceeds Concealment 2001 // [http://elaw.klri.re.kr/eng\\_mobile/viewer.do?hseq=29407&type=part&key=9](http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=29407&type=part&key=9).
2. Council Framework Decision 2001/500/JHA of 26 June 2001 on money laundering, the identification, tracing, freezing, seizing and confiscation of instrumentalities and the proceeds of crime (OJ L 182, 5.7.2001, p. 1; Council framework decision 2005/212/JHA of 24 February 2005 on Confiscation of Crime-Related Proceeds, Instrumentalities and Property // OJ.L68 of 15.03.2005.P.16
3. Legge 27 dicembre 1956, n. 1423 Gazzetta Ufficiale del 31 dicembre 1956, n. 327. Misure di prevenzione nei confronti delle persone pericolose per la sicurezza e per la pubblica moralità.
4. Korean Laws on Recovery and Confiscation of Proceeds of Crime // [http://www.shinkim.com/upload\\_files/newsletter/SHIN&KIM\\_CriminalDispute\\_Legal\\_Update\\_201311\\_en.pdf](http://www.shinkim.com/upload_files/newsletter/SHIN&KIM_CriminalDispute_Legal_Update_201311_en.pdf); // [http://koreanlii.or.kr/w/index.php/Chun\\_Doo-hwan\\_Act](http://koreanlii.or.kr/w/index.php/Chun_Doo-hwan_Act); // <http://www.law.go.kr/lsSc.do?menuId=0&p=&query=%EA%B3%B5%EB%AC%B4%EC%9B%90%EB%B2%94%EC%A3%84&subMenu=1#liBgcolor0>; // ADB/OECD Anti-Corruption Initiative for Asia and the Pacific. The Criminalisation of Bribery in Asia and the Pacific Frameworks and Practices in 28 Asian and Pacific jurisdictions Thematic Review – Final Report // <http://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46485272.pdf>.
5. Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije (uradno prečiščeno besedilo) (zintpk-upb2) // <http://www.uradni-list.si/1/content?id=104995>.
6. Гишинский Я.И. О противодействии коррупции в высшем учебном заведении // Образование и права. – 2009. – С. 65–70.
7. Носиров Д.Қ. Коррупсия: хавфҳо ва омилҳои бавучудоварандаи он тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2018. Қонунгузорӣ.– № 2 (30). – С. 111-115.
8. Уголовно-правовые меры по противодействию коррупции за рубежом: сравнительно-правовое исследование / И. С.Власов, Н. А. Голованова, А. А. Меньших и др.; отв. ред. И. С. Власов. – М.: Институт законодательства и сравнительно-правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2014. – С. 289.
9. Ҷамидзод М. Коррупсия ва хатари он ба инкишофи давлатдорӣ // Қонунгузорӣ. – 2019.– №1 (33). – С. 136–142.

**Literatur:**

1. Act on Regulation of Punishment of Criminal Proceeds Concealment 2001 // [http://elaw.klri.re.kr/eng\\_mobile/viewer.do?hseq=29407&type=part&key=9](http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=29407&type=part&key=9).
2. Council Framework Decision 2001/500/JHA of 26 June 2001 on money laundering, the identification, tracing, freezing, seizing and confiscation of instrumentalities and the proceeds of crime (OJ L 182, 5.7.2001, p. 1; Council framework decision 2005/212/JHA of 24 February 2005 on Confiscation of Crime-Related Proceeds, Instrumentalities and Property//OJ.L68 of 15.03.2005.P.16
3. Law of December 27, 1956, n. 1423 Gazzetta Ufficiale del 31 dicembre 1956, n. 327. Measures of prevention against dangerous persons for security and public morality.
4. Korean Laws on Recovery and Confiscation of Proceeds of Crime // [http://www.shinkim.com/upload\\_files/newsletter/SHIN&KIM\\_CriminalDispute\\_Legal\\_Update\\_201311\\_en.pdf](http://www.shinkim.com/upload_files/newsletter/SHIN&KIM_CriminalDispute_Legal_Update_201311_en.pdf); // [http://koreanlii.or.kr/w/index.php/Chun\\_Doo-hwan\\_Act](http://koreanlii.or.kr/w/index.php/Chun_Doo-hwan_Act); // [//ADB/OECD Anti-Corruption Initiative for Asia and the Pacific. The Criminalization of Bribery in Asia and the Pacific Frameworks and Practices 28 Pacific jurisdictions Thematic Review – Final Report // http://www.oecd.org/site/adboecdanticorruptioninitiative/46485272.pdf](http://www.law.go.kr/lsSc.do?menuId=0&p=&query=%EA%B3%B5%EB%AC%B4%EC%9B%90%EB%B2%94%EC%A3%84&subMenu=1#liBgcolor0).
5. Law on integrity in prevention of corruption (uradno prečiščeno textu) (zintpk-upb2) // <http://www.uradni-list.si/1/content?id=104995>.
6. Gilinsky Y.I. Anti-corruption in higher educational institution // *Образование и права*. - 2009. - S. 65-70.
7. Nosirov D.K. Corruption: risks and factors causing it according to the legislation of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, 2018. *Legislation*. - No. 2 (30). - S. 111-115.
8. Criminal and legal measures against corruption abroad: comparative and legal research / I. S. Vlasov, N. A. Golovanova, A. A. Menshih and others; otv. ed. I. S. Vlasov. - M.: Institute of Legislation and Comparative Law under the Government of the Russian Federation, 2014. - S. 289.
9. Hamidzod M. Corruption and its danger to the development of statehood. Dushanbe, 2019. - *Legislation*. – No. 1 (33). - S. 136–142.

**МУСОДИРАИ МОЛУ МУЛК ҲАМЧУН ЧОРАИ ҲУҚУҚИИ  
ҶИНОЯТИИ САМАРАНОК ДАР МУҚОВИМАТ БО КОРРУПСИЯ:  
ТАҶРИБАИ ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶӢ**

Муаллиф таҷрибаи хориҷии танзими қонунгузорию механизмҳои мусодираи молу мулки дар натиҷаи ҷиноятҳои дорои характери коррупсионӣ ба дастовардашударо мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор медиҳад. Мусодираи дороиҳои шахсе ки аз рӯи ангезаҳои ғаразнок ва коррупсионӣ даст ба ҷиноят мезанад, аз нигоҳи муаллиф, одилонатарин посух ба ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Мақолаи мазкур аз сӯи дигар баёнгар ва нишондиҳандаи он аст, ки институти мусодираи молу мулк дар дунёи муосир ҳамеша дар ҳоли таҳаввул ва тағйирёбист. Қонунҳои Австралия дар бораи сарвату боигариҳои тавсифнашаванда, ки яке аз намудҳои мусодираи граждани дониста мешаванд, метавонанд намунае дар исботи ин матлаб арзёбӣ гарданд. Таҳти таъсири санадҳои байналмилалӣ, ба қонунгузорию муосири давлатҳои хориҷӣ торафт ҳарчи бештар намуди мусодираи васеъ ворид мегардад, ки он имкон медиҳад равишҳои монанд ба муурофияҳои граждани мавриди истифода қарор бигиранд.

Зимни таҳлили таҷрибаи таърихӣ ва қонунгузориҳои навин ва муосири бархе аз давлатҳои хориҷӣ тайи солҳои ахир (Италия, Руминя, Словения, Австралия, Кореяи ҷанубӣ ва ғайра) дар бораи мусодираи вобаста ба коррупсия, муаллиф дар бораи тағйир ёфтани равишҳои анъанавӣ ва доманаи васеъ гирифтани институти мазкур ва тағйирёбии он дар самтҳои мухталифи салоҳият ва ихтиёрооти ҳуқуқӣ ва ҳамчунин роҷеъ ба зарурати истифода аз таҷрибаи хориҷӣ бо мақсади ҳалли масъалаҳои мавҷуд дар қонунгузориҳои ватанӣ хулосабарорӣ менамояд.

**Калидвожаҳо:** мусодираи молу мулк, коррупсия, ҷиноятҳои коррупсионӣ, қонунгузориҳои ҷиноятӣ, кишварҳои хориҷӣ, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, ҷораи самаранок.

### **КОНФИСКАЦИЯ ИМУЩЕСТВА КАК ЭФФЕКТИВНАЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ МЕРА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ: ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН**

Автор исследует иностранный опыт законодательного регулирования механизмов конфискации имущества, полученного в результате преступлений коррупционной направленности. Конфискация активов лица, совершившего преступление из корыстных и коррупционных побуждений, по мнению автора, является самым справедливым ответом общества.

Статья показывает, какие изменения претерпевает этот институт в современном мире. Примером этого могут служить австралийские законы о необъяснимом богатстве, являющиеся разновидностью гражданской конфискации. Под влиянием международных актов в современное зарубежное уголовное законодательство все больше внедряется расширенная конфискация, которая также позволяет использовать сходные с гражданским судопроизводством способы.

Проанализировав исторический опыт и новейшее законодательство ряда зарубежных стран (Италия, Румыния, Словения, Австралия, Южная Корея и др.) последних лет о конфискации в связи с коррупцией, автор приходит к выводу об изменении традиционного подхода и расширении сферы распространения этого института и его трансформации в различных юрисдикциях, а также о необходимости использования зарубежного опыта для решения национальных уголовных законодательство.

**Ключевые слова:** конфискация имущества, коррупция, коррупционные преступления, уголовного законодательства, зарубежные страны, сравнительно-правовой анализ, эффективные меры.

### **CONFISCATION OF PROPERTY AS AN EFFECTIVE CRIMINAL LAW MEASURE AGAINST CORRUPTION: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES**

The author explores the foreign experience of legislative regulation of confiscation of property obtained as a result of corruption-related crimes. The confiscation of the assets of the person who committed the crime out of mercenary and corruption motives, according to the author, is the fairest response of the company.

The article demonstrates the changes this institution is undergoing in the modern world. An example is Australia's unexplained wealth laws, which are a form of civil forfeiture. Influenced by international law, expanded confiscation is increasingly being

introduced into modern foreign criminal legislation, allowing for the use of methods similar to civil proceedings.

After analyzing the historical experience and recent legislation of several foreign countries (Italy, Romania, Slovenia, Australia, South Korea, and others) on confiscation related to corruption in recent years, the author concludes that the traditional approach has changed, the scope of this institution has expanded, and its transformation has occurred in various jurisdictions. Furthermore, the author also concludes that international experience is essential for addressing national criminal law issues.

**Key words:** confiscation of property, corruption, corruption offenses, criminal law, foreign countries, comparative legal analysis, effective measures.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Зокирзода Зафар Хайрулло – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, номзади илмҳои ҳуушиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Муҳиддин – 63, Телефон: (+992) 988-55-45-75. E-mail: zafar.khayrullozoda@mail.ru

**Сведения об авторе:** Зокирзода Зафар Хайрулло – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, кандидат юридических наук, доцент кафедры право и государственное управление. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин - 63, Телефон: (+992) 988-55-45-75. E-mail: zafar.khayrullozoda@mail.ru

**Information about the author:** Zokirzoda Zafar Khairullo – Tajik pedagogical institute in Rasht district, candidate of legal sciences, associate professor of the department of law and public administration. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin - 63, Phone: (+992) 988-55-45-75. E-mail: zafar.khayrullozoda@mail.ru

**ТДУ: 34.01**

## **ПРОБЛЕМАҲОИ САМАРАНОКИИ МЕЪЁРҲОИ КОНСТИТУТСИОНӢ-ҲУҚУҚӢ**

**Аламшозода Ф.А.**

**Донишкадаи омӯзгори Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла муносибатҳои ҳуқуқӣ нақши калидӣ хоси меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад. Меъёрҳои ҳуқуқӣ ҷузъи меҳвари санадҳои ҳуқуқиро ташкил дода, баҳри танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ равона гардидаанд. Аҳамияти меъёри ҳуқуқи дар он аст, ки он метавонад муносибатҳои ҷамъиятиро танзим кунад ва барои иштирокчиёни онҳо муфид бошад. Тибқи таърифи дурусти В.М. Баранов, арзиши меъёр дар он аст, ки он ҳамчун мақсад ва ҳам воситаи қонеъ кардани ниёзҳо хизмат кунад [5, с. 137].

Бояд тазакурр дод, ки танҳо меъёри ҳуқуқии таъсирбахш метавонад арзишманд бошад. Таъсирбахшии меъёрҳои ҳуқуқиро самаранокӣ он муайян менамояд. Бинобар ин, масъалаи самаранокӣ ҳуқуқ яке аз масъалаҳои мубрами илми ҳуқуқшиносӣ ба ҳисоб меравад. Масъалаи самаранокӣ яке аз масъалаҳои мураккабтарин ва камомӯз дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ буда, тафсири равшан надорад. Масъалаи самаранокӣ ҳуқуқ на танҳо барои Тоҷикистон, балки барои

дигар кишварҳо ва дар маҷмуъ барои тамаддуни ҷаҳонӣ (хусусан аз нуқтаи назари самаранокии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ) масъалаи хеле мураккаб, вале хеле муҳим мебошад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ бамаврид зикр шудааст, ки шумораи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сол аз сол меафзояд, вале сифати қонунгузорӣ ва ҳуқуқэҷодкунӣ мунтазам паст мешавад [2, с. 97]. Ҳуқуқшиноси ватанӣ, профессор Р.Ш. Шарофзода дар ин хусус қайд мекунад, ки «Сифати санадҳои татбиқи ҳуқуқ омили авалиндарачаи таъмини самаранокии фаъолияти татбиқи ҳуқуқ мебошад. Самаранокии фаъолияти татбиқи ҳуқуқ ҷузъи таркибии масъалаи илмии самаранокии ҳуқуқ маҳсуб мешавад. Ба масъалаҳои самаранокии ҳуқуқ, самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ, самаранокии фаъолияти қонунгузорӣ, самаранокии фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ ва ғайра дар асарҳои илмӣ таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад [13, с. 75]. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ ва дар маҷмуъ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳамон вақт арзишманд хоҳанд буд, ки агар самаранокии онҳо таъмин гардида, барои давлату ҷомеа манфиати назаррас оварда бошанд.

Атрофи мафҳуми самаранокии ҳуқуқ дар адабиёти ҳуқуқӣ андешаҳои мухталиф ба назар мерасад. Самаранокии меъёри ҳуқуқӣ ҳамчун «қобилияти таъсири мусбӣ расонидан ба муносибатҳои ҷамъиятӣ ва иштирокчиёни онҳо дар самти муайян бо хароҷоти ҳадди ақал дар шароити иҷтимоие, ки воқеан дар давраи фаъолияти онҳо дар кишвар вучуд доранд» муайян карда мешавад [11, с. 26]. Д.М. Чечот ва А.С. Пашков самараи танзими ҳуқуқиро чун «эътибор, таъсирбахшии он, яъне қобилияти таъсир расонидан ба муносибатҳои ҷамъиятӣ дар самти муайяни манфиатбахши ҷамъият» муайян мекунад [12, с. 3].

Барои муайян кардани мафҳуми «самаранокии ҳуқуқ» равиши ягона вучуд надорад. Дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ чунин фаҳмишҳо оид ба самаранокии ҳуқуқ ҷой дорад:

1) самаранокии санадҳои ҳуқуқӣ, қобилияти онҳо барои ба даст овардани самараи дилхоҳ дар ҳаёти ҷамъиятӣ [7, с. 151];

2) дараҷаи ноил шудан ба мақсадҳои ҳуқуқии қонунгузори амалкунанда дар соҳаҳои гуногуни танзими ҳуқуқӣ [4, с. 210];

3) қобилияти таъсир расонидан ба муносибатҳои ҷамъиятӣ дар самти мушаххаси барои ҷомеа фоиданок [12, с. 3];

4) қобилияти таъсири мусбат расонидан ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бо хароҷоти ҳадди ақал [11, с. 26].

5) фаҳмиши васеи самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ расидан ба ҳадафҳои ҳуқуқӣ, мувофиқати байни ҳадафҳои қонунгузор ва натиҷаҳои воқеии бадастомада мебошад [14, с. 22; 8, с. 44].

Тавре маълум мегардад, фаҳмишҳо оид ба мафҳуми самаранокии ҳуқуқ хеле зиёд ва гуногун мебошанд. Аз фаҳмишҳои ишоргардида чунин ҷиҳатҳои асосиро ҷудо кардан мумкин аст:

- қобилияти таъсири мусбӣ расонидан;
- муносибатҳои ҷамъиятӣ ва иштирокчиёни онҳо;
- самти муайяни манфиатбахши ҷамъият;
- хароҷоти ҳадди ақал;
- қобилияти ба даст овардани самараи дилхоҳ;
- расидан ба ҳадафҳои ҳуқуқӣ;
- мувофиқати байни ҳадафҳои қонунгузор ва натиҷаҳои воқеии бадастомада.

Аз ҷиҳатҳои мазкур бармеояд, ки аксари муҳаққиқон самаранокӣ ҳуқуқро қобилияти таъсиррасонӣ барои расидан ба ҳадафҳо ҳуқуқи қонунгузорӣ муайян намудаанд. Бояд гуфт, ки сарфи назар аз гуногунии таърифҳо, ҳамаи онҳо як умумият доранд: меъёри ҳуқуқӣ дар он сурат самаранок аст, ки агар мақсади он - тағйироти мусбат дар муносибатҳои ҷамъиятии танзимшаванда ба даст оварда шавад. Аммо баъзе меъёрҳои ҳуқуқӣ ин ҳадафро иҷро карда наметавонанд. Инҳо меъёрҳои ҳуқуқи бесамар мебошанд, ки мавҷудияти онҳо дар натиҷаи нуқсонҳои гуногуни ҳуқуқҷодкунӣ ба миён омадааст. Қонунгузор бояд бешубҳа бо ин меъёрҳо мубориза барад. Аммо интиҳоби восита барои чунин мубориза ба “ташхис” ва бандубасти дурусти нуқсонҳои меъёри ҳуқуқӣ вобаста аст. О.И. Кириллова [3, с. 11] бо назардошти хусусияти нуқсонҳо ба меъёрҳои бесамар, меъёрҳои сохта, нуқсондор ва дигар меъёрҳои бардурӯғро дохил намудааст.

Бинобар сабаби васеъ будани меъёрҳои ҳуқуқӣ, баррасии масъалаи самаранокӣ ҳуқуқро танҳо дар як бахш – меъёрҳои конституционӣ-ҳуқуқӣ зарур меҳисобем. Зеро проблемаи самаранокӣ меъёрҳои конституционӣ-ҳуқуқӣ низ аз ҷумлаи масъалаҳои камтаҳқиқ буда, аксари паҳлуҳои он ҳануз норавшан боқӣ мондаанд. Бояд гуфт, ки ин масъала дар ҳуқуқи конституционӣ низ зери таваҷҷуҳи хосса қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, ба миён гузоштани масъалаи мазкур аз ҳар ҷиҳат муҳим ва мубрам хоҳад буд. А.В. Семёнов мубрамияти ин масъаларо бо он асоснок менамояд, ки аксаран ба сифати объекти таваҷҷуҳи илмӣ на самаранокӣ меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки шаклҳои ҳуқуқӣ қарор мегирад [10, с. 186].

Қайд кардан зарур аст, ки меъёрҳои конституционӣ маҳсули такмилсозии воқеияти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ мебошанд. Ҳар қадар сатҳи такмилсозии чунин муқаррарот баландтар бошад, ҳамон қадар ихтилофи қонунҳо дар низомии конституционӣ камтар мешавад. Дар натиҷа, нақши меъёрҳои арзишманд барои самаранокӣ меъёрҳои конституционӣ меафзояд ва самаранокӣ дорои сифати муфидӣ мегардад. Мавриди зикр аст, ки дар айни замон, самаранокӣ меъёрҳои конституционӣ як чизи доимӣ нест. Он вобаста ба тағйирёбии шароити ҷамъиятӣ метавонад тағйир ёбад. Дар шароити мусоид, муқаррароти ҳуқуқӣ самараноктар хоҳад буд, дар ҳоле ки дар шароити номусоид, самаранокӣ камтар мегардад. Аммо, мавҷудияти қонуне, ки умуман бесамар бошад, маъно надорад.

Падидаи мавриди баррасӣ асоси зехнии тағйироти институтсионалӣ дар соҳаи ҳуқуқи конституциониро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, самаранокӣ барои ҳалли мушкилоти нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатии фаъолияти низомии ҳуқуқӣ истифода мешавад. Эътибори дуруст ва мувофиқ будани ин равиш ба мавзуи самаранокӣ меъёрҳои конституционӣ аз ҷониби табиати мураккаби ҳуқуқи конституционӣ муайян карда мешавад [10, с. 186]. Ҳамин тавр, масъалаи самаранокӣ на танҳо меъёрҳои конституционӣ, балки раванди ташаккул ва татбиқи онҳоро низ дар бар мегирад. Дар натиҷа, самаранокӣ аз рӯи маҳакҳои миқдорӣ ва сифатӣ арзёбӣ карда мешавад. Меъёрҳои аввалӣ ниёз ба умумии низомии қонунгузории конституциониро муайян мекунанд, дар ҳоле ки меъёрҳои сифатӣ эътибор ва мувофиқ будани танзими конституционӣ-ҳуқуқӣ, инчунин таъсири воқеии онро ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бо мақсади танзими онҳо инъикос мекунанд.

Дар бахши самаранокӣ ҳуқуқ якҷанд масъалаҳои ҳалталаб ҷой доранд, ки онҳоро дар адабиёти ҳуқуқӣ ба таври гуногун баррасӣ намудаанд. Аз ҷумла, А. Ботова чунин проблемаҳоро ёдовар шудааст: бесамарии фаъолияти

ҳуқуқтатбиққунӣ ва низоми судӣ, ки ба сусти ва бесамарии баррасии парвандаҳо хос аст, таҳассуси нокифояи хизматчиёни давлатӣ; бесамарии қонунгузорӣ, ки дар номутобиқатӣ ва зиддиятҳои байни санадҳои меъёрии ҳуқуқии гуногун ифода ёфтааст, вучуд надоштани возеҳият ва шаффофияти матн, ки боиси душворихо дар фаҳмиши санадҳои ҳуқуқӣ мегардад; риояи нокифояи қоидаҳо ва қонунҳо, сатҳи пасти маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷомеа; бесамарии тафтишоти бесамар иҷроӣ қарорҳои марбут ба мушкилоти ҷамъоварии далелҳо; нокифоягии захираҳо ва мутахассисон [1, с. 212-213]. Воқеан ҳам, проблемаҳои ишорагардида асоси самаранокии ҳуқуқ ба ҳисоб мераванд. Масалан, қонун дар қолаби олитарини ҳуқуқӣ қабул карда шавад ҳам, вале матни он барои аҳоли агар фаҳмо набошад, он гоҳ риоя ва иҷроӣ он душвор хоҳад гардид, ки дар натиҷа ба самаранокии он таъсири манфӣ мерасонад. Дар ин хусус профессор Р.Ш. Шарофзода дуруст қайд намудааст, ки «Содда, дастрас, дақиқ ва равшан будани истилоҳоти дар қонун пешбинишуда ба фаҳмиши дурусти онҳо аз тарафи одамон мусоидат намуда, мутаносибан ба мақсадҳои танзими самарабахши ҳуқуқӣ хизмат мекунад» [9, с. 125].

Ба андешаи А.А. Оборин, самаранокии ҳуқуқ бо таъсири мутақобилаи се омили зерин муайян карда мешавад [6, с. 269-272]. Якум, он ба мазмуни ҳуди қонун ва мутобиқати он ба вазъияти воқеии иҷтимоию сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷамъият вобаста аст. Омили дуюми самаранокии қонун сатҳи умумии фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад. Ҳар як меъёри ҳуқуқӣ дар ҷомеа ҳамон вақт самаранок аст, ки аксарияти мутлақи аҳоли ба риояи қонун одат карда бошанд ва дар ҳаёти амалии худ онро ба роҳбарӣ гирифта, ҳуқуқҳои худро медонанд ва таносуби онҳоро бо уҳдадорихои худ дуруст дарк менамоянд. Сеюм, самаранокии иҷтимоии ҳуқуқ бештар аз рӯи сифати ахлоқии фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (салоҳияти кормандони мақомот, поквичдонӣ ва ростқавлӣ, бодикқат буданашон ба ҷомеа, аз ҷумла муносибати шаҳрвандон ба ин ниҳодҳо, эҳтироми шаҳрвандон, омодагии онҳо ба ҳамкорӣ ва кӯмак) муайян карда мешавад.

Бо назардошти принсипи муайян кардани салоҳият ва ваколатҳо, самаранокии манбаъҳои мушаххаси қонунгузории конституционӣ дар асоси фаъолияти шахсони ҳуқуқии ваколатдор фарқ карда мешавад. Дар ин ҳолат, ба истилоҳ “самаранокии дугона” ба амал меояд. Он бо маҷмуи чораҳои андешидашуда барои татбиқи қонунгузории конституционӣ ва шаклҳои ифодаи он аз ҷониби мақомоти давлатӣ муайян карда мешавад [10, с. 187]. Дар чунин шароит, барои баланд бардоштани самаранокӣ, амалияҳои меъёрсозии конституционӣ бояд ба низом дароварда шаванд ва қонунҳои конституционӣ дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҷорӣ қабул карда шаванд. Ин қонун бояд рӯйхати субъектҳои меъёрсозии конституционӣ, шаклҳои қонунгузории конституционӣ ва салоҳияти субъектҳои ваколатдорро дар соҳаи меъёрсозии конституционӣ ба таври возеҳ муайян кунад. Танҳо қонун метавонад мушкилоти иерархияро дар системаи меъёрҳои конституционӣ ва қонунгузорӣ дар маҷмуъ ҳал намояд.

Чанбаи муҳими самаранокии меъёрҳои конституционӣ арзёбии қонунгузории конституционӣ мебошад. Мо то ҳол одат кардаем, ки қонунҳо, таъсири онҳо ва оқибатҳои қабули онҳоро бо чашм арзёбӣ кунем, дар ҳоле ки ин бояд бо истифода аз меъёрҳои дақиқтари самаранок, ҳақди ақалл ҳисобшаванда бошад. Аммо истифодаи меъёрҳои сирф иқтисодӣ барои арзёбии

ҳуқуқ низ то ҳадде якҷониба ба назар мерасад, зеро ин меъёрҳо пеш аз ҳама ба ғоида алоқаманданд, дар ҳоле ки давлат як низоми мураккаби иҷтимоӣ аст, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳои хеле васеътар нигаронида шудааст.

Дар илми ҳуқуқ ду усули асосии баҳодиҳии самаранокии ҳуқуқ тадриҷан ба назар мерасад: баҳодиҳии қонунҳо аз рӯи дараҷаи амалишавии ҳадафҳои пешбинишуда ва баҳодиҳии қонунҳо аз рӯи оқибатҳои онҳо. Ин усулҳо ба ҳамдигар муҳолиф нестанд, балки якдигарро пурра мекунад [2, с. 97]. Дар ин робита, вобаста ба масъалаи арзёбии самаранокии меъёрҳои конституционӣ-ҳуқуқӣ меъёрҳои зеринро бояд фарқ кард: аввал, ҳадафи қабули меъёри мушаххаси конституционӣ; дуюм, таъсири муқаррароти конституционӣ; сеюм, ҳароҷоти моддии таҳия ва татбиқи меъёри конституционӣ.

Омӯзиши проблемаҳои самаранокии ҳуқуқ ба дарёфти воситаҳои таъсирбахши баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат менамоянд. Бинобар ин, интихоби роҳҳои баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои конституционӣ аҳаммияти калон дорад. Инҳо бояд ба арзиши нисбии натиҷаи бадастомада ва ҳароҷоти воқеии ҷонибҳои муносибатҳои конституционӣ барои ба даст овардани натиҷаи пешбинишуда асос ёбанд. Дар ин ҳолат, роҳҳои баланд бардоштани самаранокии метавонанд яке аз унсурҳои механизми татбиқи меъёрҳои конституционӣ ҳисобида шаванд. Аммо, ин усулҳо танҳо наметавонанд татбиқи самаранокии меъёрҳои конституциониро таъмин кунанд, зеро даҳлати субъективӣ дар раванди таҳияи меъёрҳои конституционӣ ё афзалият дар интихоби доктринаи таҳияи қонуни конституционӣ барои интихоби роҳҳои мушаххаси баланд бардоштани самаранокии муқаррароти конституционӣ муҳиманд.

Ин далелҳо нишон медиҳанд, ки самаранокии меъёрҳои конституционӣ на дар гузариши миқдории онҳо, балки дар баланд бардоштани маҳакҳои сифатии қонунгузорию конституционӣ ифода меёбад. Яке аз чунин самтҳо таъсиси системаи оптималии меъёрҳои конституционӣ ва шаклҳои объектиқунонии онҳо мебошад.

Дар айни замон, самаранокии меъёрҳои конституционӣ дараҷаи баланди самаранокиро дар фаъолияти низомҳо ва ба даст овардани натиҷаҳои мусбати онҳо пешбинӣ мекунад. Таъсиси низоми босифат ва беҳтарини ҳуқуқи конституционӣ ва шаклҳои объектиқунонии он дар воқеияти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ самаранокии чораҳои андешидаи дастгоҳи давлатиро тавсиф менамояд. Натиҷаи чунин фаъолият бояд афзоиши фарҳанги ҳуқуқии аҳолии кишвар бошад.

Маълум аст, ки самаранокии меъёрҳои конституционӣ технологияи фаъолияти шахсони ҳуқуқӣ ва дастгирии захиравӣ ва техникаи онҳоро муайян мекунад. Аз ин рӯ, мафҳумҳои “самаранокӣ” ва “бесамарӣ”-и меъёрҳои конституционӣ аз он чизе, ки одамон бештар қадр мекунанд, муайян карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки гуногунии мавқеъҳо дар бораи самаранокии қонун ба ихтилофҳо дар бораи арзиши нисбии меъёрҳои гуногуни ҳуқуқӣ алоқаманд аст [10, с. 187].

Масъалаи тамоми роҳҳои баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои конституционӣ аз нигоҳи ҷаҳонбинӣ маҳз дар он аст, ки чӣ гуна ғоида ва зиёни нашр ва татбиқи меъёрҳои конституционӣ арзёбӣ карда мешаванд, зеро на қонун ва на меъёрҳои конституционӣ худ аз худ арзише надоранд, ки ҷудо аз ҳадафҳо,

усулҳои ноил шудан ба ҳадафҳо, мундариҷа ва натиҷаҳои кор оид ба нашр ва татбиқи меъёрҳои конституционӣ бошанд.

Ҳамин тавр, интихоби роҳҳои мушаххаси баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои конституционӣ дар асоси як қатор омилҳо муайян карда мешавад. Инҳо мураккабии муносибатҳои танзимшавандаи меъёрҳои конституционӣ, хусусияти арзёбии самаранокӣ, систематизатсияи сусти меъёрҳои конституционӣ ва номуайянии шаклҳои моддигардонии ҳуқуқи конституционӣ мебошанд. Аз ин рӯ, интихоби тарзи баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои конституционӣ бо раванди таҳияи механизми татбиқи меъёрҳои конституционӣ алоқамандии ногусастанӣ дорад. Баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои конституционӣ вазифаи асосӣ дар рушди ҳуқуқи конституционӣ мебошад.

Баланд бардоштани самаранокии ҳуқуқ аз равандҳои ҳуқуқи ҳуқуқэҷодкунӣ, ҳуқуқтанзимкунӣ, амалисозии ҳуқуқ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ вобастагии калон дорад. Дар ҳар як раванд бояд дараҷаи фарҳанги ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқии аҳоли ба инобат гирифта шавад. Асосан риоякунанда ва иҷрокунандаи санади ҳуқуқӣ ин аҳоли мебошад. Пас, табиист, ки бояд дараҷаи фаҳмиши ҳуқуқии аҳоли бо дараҷаи даркшаванда будани санади ҳуқуқӣ мутобиқат намояд. Дар ҳолати баръакс дар хусуси самаранокии санади мазкур сухан кардан душвор мегардад. Бо ин назардошт, баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ аз ду ҷанба вобаста мебошад: 1) баланд бардоштани шуури ҳуқуқии аҳоли; 2) боз ҳам соддаю оммафаҳм намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ. Андешидани тадбирҳо ва ба роҳ мондани чораҳои зарурӣ маҳз дар ҳамин ду бахш метавонад ба афзоиши самаранокии ҳуқуқ таъсири мусбӣ гузорад.

**Муқарриз: Ализода И.И. – н.и.ҳ., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт**

1. Ботова А. Эффективность права: подходы, показатели, проблемы, пути разрешения // XVI итоговая студенческая научная конференция (Санкт-Петербург, 19 апр. 2024 г.). Сборник статей. В 3 т. Т. 1. – СПб.: С.-Петербург. ин-т (фил.) ВГУЮ (РПА Минюста России), 2024. – С. 210-215.

2. Глигич-Золотарева М.В. Оценка по целям и оценка по последствиям как способы оценки эффективности права // проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2012. – Выпуск 4. – С. 96-100.

3. Кириллова О.И. Некоторые аспекты эффективности нормы права // Сибирский юридический вестник. – 2007. – №2 (27). – С. 10-14. – С. 11.

Нерсисянц В.С. Теория права и государства / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2009. – 816 с.

4. Нормы советского права. Проблемы теории / под ред. В.М. Байтина, В. К. Бабаева. – Саратов, 1987. – С. 137.

5. Оборин А.А. Повышение эффективности норм права / А.А. Оборин // Оценка регулирующего воздействия: стратегическое партнерство органов власти, бизнеса и НКО: Сборник научных трудов Международной молодежной научно-практической конференции / Ответственные за выпуск Я.П. Силин, Е.Б. Дворякина: Уральский государственный экономический университет, 2018. – С. 269-272.

6. Общая теория права и государства: учеб. / под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1999. – 517 с.
7. Проблемы эффективности работы управленческих органов / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М.: Наука, 1973. – 439 с.
8. Сативалдыев Р.Ш. Качество закона как актуальная проблема юридической науки и практики // Вестник Таджикского национального университета / Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – №2/5 (1). – С. 120-127.
9. Семёнов А.В. Проблема эффективности норм конституционного права // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2013. – № 4 (93). – С. 186-188.
10. Фаткуллин Ф.Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф.Н. Фаткуллин, Л.Д. Чулюкин. – Казань, 1977. – 119 с.
11. Чечот Д.М., Пашков А.С. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления // Сов. госво и право. – 1965. – № 8. – С. 3.
12. Чечот Д.М. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления / Д.М. Чечот, А.С. Пашков // Советское государство и право. – 1965. – № 8. – С. 3-11.
13. Шарофзода Р.Ш. Сифати санадҳои татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таъмини самаранокии фаъолияти татбиқи ҳуқуқ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №1 (43). – С. 70-77.
14. Эффективность правовых норм / В.Н. Кудрявцев, В.И. Никитинский, И. С. Самощенко, В.В. Глазырин. – М.: Юридическая литература, 1980. – 280 с.

#### **Literature:**

1. Botova A. Effectiveness of Law: Approaches, Indicators, Problems, and Solutions // XVI Final Student Scientific Conference (St. Petersburg, April 19, 2024). Collection of articles. In 3 vols. Vol. 1. – SPb.: St. Petersburg Institute (Branch) of VSUJ (RPA of the Ministry of Justice of Russia), 2024. – Pp. 210-215.
2. Gligich-Zolotareva M.V. Assessment by Objectives and Assessment by Consequences as Methods of Assessing the Effectiveness of Law // Problem Analysis and Public Administration Design. – 2012. – Issue 4. – Pp. 96-100.
3. Kirillova O.I. Some Aspects of the Effectiveness of a Legal Provision // Siberian Law Bulletin. – 2007. – No. 2 (27). – Pp. 10-14. – P. 11.
4. Nersesyants V.S. Theory of Law and State / V.S. Nersesyants. – Moscow: Norma, 2009. – 816 p.
5. Norms of Soviet Law. Problems of Theory / edited by V.M. Baitin, V.K. Babaev. – Saratov, 1987. – P. 137.
6. Oborin A.A. Improving the Efficiency of Legal Norms / A.A. Oborin // Regulatory Impact Assessment: Strategic Partnership of Government Agencies, Business, and NGOs: Collection of Scientific Papers of the International Youth Scientific and Practical Conference / Responsible for the release Ya.P. Silin, E.B. Dvoryadkina: Ural State University of Economics, 2018. – P. 269-272.
7. General Theory of Law and State: Textbook / edited by V.V. Lazarev. – М.: Jurist, 1999. – 517 p.
8. Problems of the efficiency of administrative bodies / edited by Yu.A. Tikhomirov. – М.: Nauka, 1973. – 439 p.
9. Sataldyev R.Sh. The quality of the law as a topical problem of legal science and practice // Bulletin of the Tajik National University / Series of socio-economic and social sciences. – 2017. – No. 2/5 (1). – P. 120-127.

9. Semenov A.V. The problem of the efficiency of constitutional law norms // Bulletin of the Saratov State Law Academy. – 2013. – No. 4 (93). – P. 186-188.

10. Fatkullin F.N. Social value and efficiency of the legal norm / F.N. Fatkullin, L.D. Chulyukin. – Kazan, 1977. – 119 p.

11. Chechot D.M., Pashkov A.S. The effectiveness of legal regulation and methods of its identification // Sov. state and law. – 1965. – No. 8. – P. 3.

12. Chechot D.M. The effectiveness of legal regulation and methods of its identification / D.M. Chechot, A.S. Pashkov // Soviet state and law. – 1965. – No. 8. – P. 3-11.

13. Sharofzoda R.Sh. The quality of legal implementation documents as a factor in ensuring the effectiveness of legal implementation activities // Academic Journal of Law. – 2023. – No. 1 (43). – P. 70-77.

14. Effectiveness of legal norms / V.N. Kudryavtsev, V.I. Nikitinsky, I.S. Samoshchenko, V.V. Glazyrin. - M.: Legal Literature, 1980. - 280 p.

### **ПРОБЛЕМАҲОИ САМАРАНОКИИ МЕЪЁРҲОИ КОНСТИТУТСИОНӢ-ҲУҚУҚӢ**

Дар мақолаи мазкур масъалаи проблемаҳои самаранокии меъёрҳои конститусионӣ-ҳуқуқӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф, зимни баррасии андешаҳои олимони ватанию хориҷӣ масъалаҳои фаҳмишҳо оид ба мафҳуми самаранокии ҳуқуқ, самаранокии меъёрҳои конститусионӣ-ҳуқуқӣ, усулҳо ва проблемаҳои муайян кардани самаранокии ҳуқуқ, ҳамзамон механизми афзоиши самаранокии ҳуқуқро таҳлил намуда, хулосаҳои асоснок баровардааст.

Зимни таҳқиқоти худ муаллиф хулоса намудааст, ки баланд бардоштани самаранокии ҳуқуқ аз равандҳои ҳуқуқии ҳуқуқэҷодкунӣ, ҳуқуқтанзимкунӣ, амалисозии ҳуқуқ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ вобастагии калон дорад. Дар ҳар як раванд бояд дараҷаи фарҳанги ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқии аҳоли ба инобат гирифта шавад. Хулосаи муаллиф нишон медиҳад, ки баланд бардоштани самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ аз ду ҷанба вобаста мебошад: 1) баланд бардоштани шуури ҳуқуқии аҳоли; 2) боз ҳам соддаю оммафаҳм намудани санадҳои меъерии ҳуқуқӣ. Андешидани тадбирҳо ва ба роҳ мондани чораҳои зарурӣ маҳз дар ҳамин ду бахш метавонад ба афзоиши самаранокии ҳуқуқ таъсири мусбӣ гузорад.

**Калидвожаҳо:** проблемаҳо, самаранокӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи конститусионӣ, самаранокии ҳуқуқ, самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ, санади ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, афзоиши самаранокии ҳуқуқ.

### **ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫХ НОРМ**

В данной статье анализируются и рассматриваются проблемы эффективности конституционно-правовых норм. Автор, анализируя взгляды отечественных и зарубежных учёных, рассматривает вопросы понимания понятия эффективности права, эффективности конституционно-правовых норм, методы и проблемы определения эффективности права, а также анализирует механизм повышения эффективности права и делает обоснованные выводы.

В ходе исследования автор приходит к выводу, что повышение эффективности права во многом зависит от правовых процессов правотворчества, праворегулирования, реализация права и правоприменения. В каждом процессе необходимо учитывать уровень правовой культуры, правосознания и правовой

психологии населения. Вывод автора показывает, что повышение эффективности правовых норм зависит от двух аспектов: 1) повышения правосознания населения; 2) упрощения и повышения доступности нормативных правовых актов. Принятие мер и реализация необходимых мер по этим двум направлениям могут оказать положительное влияние на повышение эффективности права.

**Ключевые слова:** проблемы, эффективность, правовые нормы, конституционное право, эффективность права, эффективность правовых норм, правовой акт, правовая культура, повышение эффективности права.

### **PROBLEMS OF EFFECTIVENESS OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL NORMS**

This article analyzes and examines the effectiveness of constitutional and legal norms. The author, analyzing the views of domestic and international scholars, examines the concept of legal effectiveness, the effectiveness of constitutional and legal norms, and the methods and challenges of determining legal effectiveness. She also analyzes the mechanism for improving legal effectiveness and draws substantiated conclusions.

In the course of her research, the author concludes that improving legal effectiveness largely depends on the legal processes of lawmaking, regulation, implementation, and law enforcement. Each process requires consideration of the level of legal culture, legal awareness, and legal psychology of the population. The author's conclusion shows that improving the effectiveness of legal norms depends on two aspects: 1) raising public legal awareness; 2) simplifying and increasing the accessibility of regulatory legal acts. Taking and implementing necessary measures in these two areas can have a positive impact on improving the effectiveness of the law.

**Key word:** problems, efficiency, legal norms, constitutional law, efficiency of law, efficiency of legal norms, legal act, legal culture, increasing the efficiency of law.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Аламшозода Фаридун Аламшо – Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатӣ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Мухиддин-63. Телефон: (+992) 999333160. E-mail: farodil\_ff@mail.ru

**Сведения об автор:** Аламшозода Фаридун Аламшо – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, доцент кафедры права и государственного управления, кандидат юридических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 999333160. E-mail: farodil\_ff@mail.ru

**Information about author:** Alamshozoda Faridun Alamsho – Tajik pedagogical institute in Rasht district, associate professor of the department of law and public administration, candidate of legal sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: (+992) 999333160. E-mail: farodil\_ff@mail.ru

УДК: 328.185

## ПРАВОВАЯ ПРИРОДА КОРРУПЦИИ И ЕЁ КЛАССИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКИСТАНЕ

Олимшозода Ф.О.

Таджикский педагогический институт в Раштском районе

Сложный и необходимый процесс обретения Таджикистаном суверенитета и тридцатилетний опыт строительства независимого государства выявили противоречия во всех сферах жизнедеятельности государства – политической, экономической, социальной и правовой. В числе факторов, угрожающих самостоятельному развитию Таджикистана, и угроза национальной безопасности, которая связана с преступностью, следует отметить растущую с каждым днем проблему коррупции. Как отмечают эксперты, потери, которые несет государство и общество из-за коррупции, настолько велики, что любые затраты на реализацию антикоррупционной программы обеспечат быструю отдачу, в несколько десятков раз превышающую вложения. «Коррупция, - отметил в своем выступлении Основатель национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, - это такое преступление, которое, являясь препятствием на пути здорового функционирования государства и его структур, является фактором, тормозящим социально-экономическое развитие общества» [1].

Коррупция остаётся одной из главных проблем современного государственного управления, особенно в странах с переходной экономикой и слабыми институтами контроля. Правовая борьба с коррупцией требует не только уголовно - правовых мер, но и комплексной классификации явления, которая помогает целить превентивные и неправоприменительные инструменты на конкретные формы коррупции.

В Республике Таджикистан разработана нормативно-правовая база и создан специализированный орган - Агентство по государственному финансовому контролю и борьбе с коррупцией, однако международные рейтинги и независимые отчёты указывают на сохраняющиеся значительные риски (низкие оценки в СРІ – ИВК – Индекс восприятия коррупции и рекомендации международных организаций) [2].

Наша цель и задача в данной статье заключается в следующем, а именно: определить правовую природу коррупции как социально-правового феномена и предложить классификацию, пригодную для анализа и практики антикоррупционных мер, обзор отечественной и международной нормативно - правовой базы, синтез теоретических подходов, формулирование классификационной схемы, оценка эффективности действующих мер и выработка рекомендаций в Таджикистане.

В юридической науке коррупция трактуется как совокупность деяний, направленных на получение незаконной выгоды посредством злоупотребления служебным положением либо подкупа (дача, получения взятки). Вместе с тем коррупция имеет очевидную социально-политическую природу: она разрушает публичные институты, искажает механизмы распределения ресурсов и снижает доверия общества к власти.

Закон Республики Таджикистан «О противодействии коррупции» от 07.08.2020 года устанавливает правовые и организационные основы борьбы с коррупцией. Его цель - защита прав и свобод граждан, укрепление законности и

повышение эффективности государственных органов. Коррупция определяется как незаконное использование должностных полномочий для получения выгоды. Закон предусматривает профилактику коррупций, выявление и пресечение правонарушений, антикоррупционное просвещение и экспертизу нормативных актов.

Государственные служащие обязаны декларировать доходы, избегать конфликта интересов и соблюдать служебную этику. Ответственность за коррупционные действия включает дисциплинарные, административные и уголовные меры. Также закон гарантирует защиту лиц, сообщающих о коррупции, и обеспечение их безопасности [3].

Международные организации (ОЕСД – ОЭСР – Организация экономического сотрудничества и развития) подчёркивают важность системного подхода: законодательные нормы необходимы, но без независимых институтов расследования, прозрачных госзакупок и эффективного декларирования их действие ограничено. ОЕСД отмечает важность мониторинга реализации антикоррупционных стратегий и практической реализации рекомендаций.

Transparency International в своих региональных докладах по стране отмечает стойкие проблемы с качеством институтов и уровнем прозрачности, что отражается в низких позициях по CPI и указывает на необходимость укрепления демократических механизмов вместе с антикоррупционными реформами.

Согласно последнему отчёту Транспаренсу Интернационал (Transparency International), 2024 году Таджикистан набрал лишь 19 баллов из 100 по Индексу восприятия коррупций (где 0 – это максимально коррумпированное, 100 – минимальная коррупция) [4]. Это очень низкий показатель. В том же рейтинге страна занимает 164 место из 180 [5].

В последние годы проблема широкого распространения коррупции характерна не только для Таджикистана, но и для других странах СНГ, в том числе и Казахстана и России. Как справедливо отмечает казахский юрист Д. К. Нурпеисов «...коррупция обычно возникает и развивается в период смены политических режимов, в условиях возникновения кризисных ситуаций в экономике и политике, бюрократизации общества и государства» [6].

Обычно в период трансформации общества коррупция переходит на уровень государственной власти (Трансформация – это глубокое изменение формы (общества) или сути чего – то, переход из одного состояния в другое). В Таджикистане, где, как и в других странах СНГ, в последние годы закладывается фундамент нового общества и общественных отношений, появление коррупции является необходимым явлением, и борьба с ней является так же необходимой, и только комплексная борьба будет успешной на выбранном пути. «Хронология становления независимых постсоветских республик после распада Союза ССР практически идентична как по форме, так и по содержанию: крах старых и формирование новых политической и правовой систем; либерализации экономики; приватизация и разгосударствление; социальные и политические потрясения, которым неизменно сопутствовали коррупция низовая и на самом высоком уровне» (4, 32).

По оценкам экспертов, коррупция охватывает множество сфер: органы власти, суды, образование, здравоохранение и другие. Knowledge Hub +2. В 2025 году, по сообщениям State Financial Control and Anti-Corruption Agency of Tajikistan, за первые шесть месяцев были выявлены 1245 коррупционных и экономических преступлений, совершённых 710 лицами.

При этом «наибольшее число случаев зафиксировано в органах местного самоуправления – 183», далее – здравоохранение, земельные органы, образование и другие [7].

В сфере образования, по исследованию 2024 года 42, 8 % респондентов считают, что коррупция «часто» или «очень часто» встречается в вузах и школах; А детские сады заняли второе место по воспитанию коррупции (12, 9%) [8]. (Респондент – это человек, который отвечает на вопросы в ходе опроса, интервью, анкеты или исследования).

В здравоохранении и сфере государственных услуг взятки и «платные услуги» - распространённая тема: люди платят взятки, чтобы пройти оформление, получить нужную услугу, избежать бюрократических сложностей [9].

Классификация коррупции в Таджикистане сформулирована так, чтобы её элементы были полезны и для правоприменения, и для превентивной политики, выглядит таким образом:

**1. По юридической природе (правовая классификация):**

- Криминальные (уголовные) коррупционные правонарушения – взяточничество (дача, получение), посредничество, злоупотребление полномочиями, коммерческий подкуп, незаконное обогащение. (Подлежат уголовному преследованию по УК Республики Таджикистан, согласно со следующими статьями:

1. Статья 319 УК РТ – основная по уголовной ответственности за получения взятки;

2. Статья 320 УК РТ – за дачу взятки;

3. Статья 321 УК РТ – за провокацию взятки;

4. Статья 279 УК РТ – за коммерческий подкуп.

Эти статьи являются ключевыми для уголовного преследования коррупционных деяний в Таджикистане) [10].

- Административные коррупционные нарушения – невыполнение обязанностей по декларированию, несоблюдение правил конфликтов интересов, нарушения в процедуре госзакупок, приводящие к административной ответственности.

- Дисциплинарные поступки - внутренние нарушения служебной дисциплины, привлекающие дисциплинарные меры, но не всегда квалифицируемые как правонарушения в административном или уголовном праве.

**II. По уровню и масштабу:**

- Бытовая (низовая) коррупция – небольшие взятки и «сервисы» в коммунальной сфере, регистрационных службах.

- Оперативная, средняя коррупция - на уровне управленческих подразделений, связанная с распределением ресурсов.

- Системная, высокая коррупция – в сфере госзакупок, крупных инфраструктурных проектов, политическое влияние и кумовство.

**III. По субъектному составу:**

- Чиновничья (государственная) коррупция – деяния госслужащих.

- Частно – коммерческая коррупция – сделанная частными субъектами в целях получения преимуществ на рынке (коммерческий подкуп).

- Смешанные формы – схемы, в которых участвуют чиновники и представители бизнеса совместно (тендерные откаты, фиктивные контракты).

**IV. По механизму реализации:**

- Прямые взятки, посредничество, откаты в закупках, фиктивные контракты, конфликт интересов, скрытые лоббирование.

V. Роль Агентства по государственному финансовому контролю и борьбе с коррупцией.

Агентство отвечает за координацию антикоррупционной политики, мониторинг деклараций, профилактику и взаимодействие с правоохранительными органами. Официальные публикации агентства фиксируют возбуждение дел и профилактические мероприятия, но масштабы и эффективность наказаний требует оценки по долгосрочным трендам.

Transparency International в CPI 2024 отмечает, что страны региона, в том числе Таджикистан, остаются в группе с низкими оценками, что коррелирует с институциональной слабостью и ограничениями в демократическом контроле.

VI. Возможности улучшения:

- Низкий уровень цифровизации некоторых служб, хотя услуги e-procurement (система электронной закупки) внедряются, охват и качество остаются несовершенными. Что создаёт возможности для злоупотреблений.

- Ограничения гражданского контроля. В условиях ограничений для независимых СМИ (средства массовой информации) и НПО (неправительственная организация) мониторинг и публичные расследования ограничены, что снижает внешний контроль.

VII. Выводы и рекомендации:

Коррупция в Таджикистане имеет сложную правовую и социальную природу: она включает криминализованные проявления. Наличие законодательства и специализированного агентства свидетельствует о институциональной базе, но эффективность борьбы ограничена институциональными факторами (независимость расследования, прозрачность, цифровизация (цифровая технология) и гражданский надзор). Международные рейтинги и мониторинги подтверждают необходимость дальнейших реформ [11].

Коррупция распространяется в основном в те сферы, где с одной стороны существуют проблемы, неурегулированные законом, с другой стороны исполнительная власть имеет абсолютное своеволие в своей деятельности. Главная причина распространения коррупции в странах СНГ, в том числе и в Таджикистане, заключается в том, что при переходе общества в новый общественный строй возникает много проблем, решение которых, естественно, требует более длительное время.

Среди сфер государственной деятельности относительно коррумпированными сферами являются, прежде всего, сферы распределение земли, здравоохранение, образование и др.

Резкая поляризация общества на очень бедных и очень богатых является порождением угрозы национальной безопасности республики, непосредственным порождением коррупции (Поляризация - это когда мнение, люди, группы расходятся на два полюса: за и против или белое и чёрное, богатые и бедные и т.д., например, если люди в обществе перестают искать компромисс и делятся на два лагеря – это поляризация общества).

В сфере науки и образования также много проблем. Правительство республики, осознавая это, максимально старается устранять их. Президент страны, Лидер нации уважаемый Эмомали Рахмон в своем ежегодном Послании Маджлиси Оли указал на существующие проблемы, стоящие перед страной, в том числе, и в сфере образования.

Знание и образование народа являются наличным капиталом и важным фактором безопасности страны. Каждая страна имеет свою историю, культуру и определенный уровень успехов в той или иной сфере жизнедеятельности общества. Поэтому политика безопасности требует, чтобы в процессе реформы выявить, защитить и развивать те устойчивые стороны национального сознания, которые, обозначая социальную и духовную специфику таджикского народа, имеют давнее историческое прошлое.

Непосредственно, возникает классический вопрос: «Почему коррупция так укоренилась?». Одной из причин укоренении коррупции, эксперты называют непрозрачность государственных институтов, отсутствие чётких стандартов предоставления услуг, недостаток подотчётности [12]. Также способствует коррупции низкий уровень зарплат государственных служащих – особенно в сфере образования и медицины и в конце – то концов это создаёт стимулы для взяток [13].

Дополнительным фактором выступает низкий уровень правовой грамотности населения, а также падение моральных ориентиров в обществе.

Далее, слабая судебная система, недостаточный контроль, недостаточная свобода СМИ (ВАО) и гражданского общества – всё это мешает выявлению и пресечению коррупционных схем [14].

И, наконец, коррупция становится частью «системы», когда одним это выгодно – и те, кто «наверху», защищают такую систему, а люди боятся или не могут бороться [15].

Основатель национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон относительно этой проблемы отметил следующее: «Культурное наследие наших предков, в том числе включает в себя сотни трудов по этике, духовных трактатов и рекомендаций, связанных с государственностью. Эти трактаты, имеющие огромную воспитательную духовную ценность, посвящены правилам ведения беседы, вежливости, приёма гостей, обучения и воспитания, правилам изучения науки и выбора соответствующего призвания, уважения к профессии и работе, почитания отца и матери и вообще взрослых, уважения добросовестного труда и другим различным аспектам воспитания детей и миссии семьи» [16]. Так, изучая, осмысливая ценные мысли предков, нам удастся решить проблемы, относительно к коррупции и существующие во всех сферах жизнедеятельности нашей страны, и правильно строя национальные отношения, уважая как представителей различных регионов страны, так и различной национальности, являющиеся гражданами суверенного Таджикистана, занять достойное место на международной арене.

Какие негативные последствия коррупции ожидают людей и государства?

Во – первых, когда коррупция пронизывает образование и медицину – это подрывает доступность качественных услуг. Родители, студенты, пациенты – вынуждены платить «сверху», если хотят получить нормальное образование или лечение. Это несправедливо и усиливает неравенство.

Во – вторых, Коррупция подрывает доверие к государственным институтам: люди перестают доверять государству, считая, что всё решается «на взятки». Это подрывает легитимность власти.

В – третьих, экономические последствия: коррупция тормозит развитие, отпугивает инвесторов, делает бизнес менее прозрачным.

И, наконец, в четвёртых, усиливается неравенство, растёт бедность, люди теряют надежду на справедливость, социальная мобильность становится почти невозможной.

К сожалению, проблема, связанная с взяточничеством в данной сфере, намного усложняет положение дел в этой отрасли. Спад уровня образования в сфере образования является одной из проблем, требующих своего решения, и непосредственно связан с взяточничеством.

Так, коррупция имеет негативные социальные, экономические, культурные и политические последствия. Ибо при развитии коррупции невозможно достичь уровня развития среднего класса (Средний класс – это группа населения, которая занимает среднее положение между бедными и богатыми и обладает стабильным уровнем дохода, образования и качества жизни. Примеры среднего класса: учителя, медики, государственные работники, инженеры и т.д.), который всегда заинтересован в поддержании нормальной деятельности и стабильного развития общества. Он, прежде всех других слоев населения, занят производством, образованием, культурой и распространением знаний, которое определяют основу прогресса общества. Этот класс имеет относительно высокую квалификацию, профессионализм и творческие навыки и этим способствует научно - техническому, культурному, духовному и экономическому развитию общества.

Общество стабильно, когда средний класс по своей численности заметно превышает как бедные, так и богатые слои населения. Только тогда он может активно выступить и сглаживать резкость социального расслоения, смягчать возможные силовые действия, как со стороны «верхов», так и со стороны «низов», и, следовательно, служить в качестве подлинного централизма в обществе. Средний класс вопреки узкоклассных интересов ориентируется в интересах общества. Этот класс по причине своей компетентности заинтересован в функционировании демократической формы власти, развитии гражданских инициатив, и защиты гражданского общества от произвола государственных чиновников.

Когда речь идет об экономических и культурных последствиях коррупции, следует отметить, что она препятствует экономическому и культурному развитию страны и развитию рынка и рыночных отношений. Кроме этого, коррупция способствует увеличению бедности и развитию напряженности в обществе.

Правительство Таджикистана, осознавая нежелательные последствия коррупции, открыто борется против этого зла, и в последние годы немало сделано в этом направлении. Однако для полного искоренения коррупционных явлений к этой борьбе следует привлечь внимание широкого круга гражданского общества.

Как вы думаете, что уже делается против этого негативного явления, как таковой является коррупция, и что можно делать в будущее? Государственные структуры время от времени проводят расследования, выявляют коррупционные преступления – как, например, статистика 2025 года от Антикоррупционного агентства [17]. Однако, по мнению международных экспертов, страна пока не имеет «эффективных механизмов контроля и прозрачности», необходимых для системной борьбы с коррупцией [18].

По нашему мнению надо, чтобы в этой сфере всё реально изменилось, необходимо: повысить прозрачность государственной службы, обеспечить достойную заработную плату служащим, усилить независимость судов, дать гражданскому обществу и СМИ больше свободы. Также важно повышение гражданской ответственности: люди должны понимать, что коррупция - это не просто «обычное явление», а преступление, вредное для всего общества.

Именно расширение и усиление гражданских и демократических институтов, основой которых должна стать государственная политика, на

определенном уровне понижает уровень коррупции. Практика показывает, что плодотворное противостояние коррупции возможно только сообща, с привлечением всех заинтересованных в этом сторон, как государственных органов, так и органов местного самоуправления, институтов гражданского общества и частного сектора. Поэтому в борьбе против коррупции делать уклон только на государственные органы является ошибочным. В этом отношении абсолютно прав Президент Таджикистана уважаемый Эмомали Рахмон, когда на встрече с интеллигенцией страны отметил: «Борьба против взяточничества является задачей не только Правительства, она будет успешной при поддержке общественности и вашей поддержке, уважаемые интеллигенты» [19].

Для борьбы с этим явлением необходим комплексный подход. Важно повышать заработную плату государственных служащих, создавать условия для прозрачной и подотчётной деятельности госорганов. Усиливать общественный контроль. Большое значение имеет внедрение образовательных программ по праву и этике, а также пропаганда морально-нравственных ценностей. Не менее актуальным является укрепление сотрудничества правоохранительных органов с гражданским обществом и расширение взаимодействия с международными организациями, которые обладают успешным опытом противодействия коррупции. Существенный эффект может дать внедрение современных технологий в сферу государственного управления. Использование электронных систем при предоставлении государственных услуг позволяет сократить прямые контакты между чиновниками и гражданами, что значительно уменьшает почву для коррупционных проявлений. Важным направлением является и обеспечение доступа населения к информации, что способствует росту доверия к государственным институтам [20].

Если мы хотим, чтобы наше общество стало справедливым, чтобы молодёжь имела реальные шансы на успех, чтобы услуги образование, медицина, социальная защита стали доступными, - мы должны бороться с коррупцией не только словом, но и делом.

Таким образом, для предотвращения коррупции, как на низшем уровне, так и на высшем необходимо привлечь активное участие всей общественности республики. Для выработки реального механизма предотвращения коррупции необходимо тесное сотрудничество органов государственной власти и институтов гражданского общества, организаций, всеобъемлющее чувство ненависти к коррупции во всех его проявлениях, повышение социального статуса государственного служащего, ведение справедливой кадровой политики, регулярной аттестации и т.п.

**Рецензент: Аламшозода Ф. А. – к.ю.н., дотсент ТПИ в Раштском районе**

#### **Литература:**

1. Эмомалӣ Раҳмон. Барои пойдории қонуният, манфиатҳои давлат ва ҳуқуқи шаҳрванд. (Маърузаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси қормандони сохторҳои қудратӣ, бахшида ба 80-солагии мақомоти прокуратураи ҷумҳурӣ) // Народная газета. – 2005 - № 1(19451).

2. Баргузори чорабиниҳо, бахшида ба “Рӯзи байналмилалӣ корупсия”. [Electronic resource].-URL: <https://anticorruption.tj/1/>(accessed: 11.12.2025)

3. Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Law of the Republic of Tajikistan «On Combating Corruption». 07.08.2020.

4. Маълумот дар бораи масъалаҳои калидии коррупсия дар Тоҷикистон дар CPI 2024 барои Аврупои Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ. [Electronic resource]. -URL: [https://www. Transparensu International. org](https://www.TransparensuInternational.org) – Tajikistan (accessed: 06.12.2025).

5. Транспаренсу Интернационал 2024.Маълумотҳо. [Захираи электронӣ]. - URL: [https://www. Transparensu International. org](https://www.TransparensuInternational.org) – Tajikistan (санаи муроҷиат:

6.Nurpeisov D.K. Corruption as a threat to the national security of the Republic of Kazakhstan.//Analytic (Informational-analytical journal).-2003.-#2.

7. Хадамоти машваратии зиддикоррупсионӣ.[Захираи электронӣ].-URL: [https://www.Knowledge Hub +2](https://www.KnowledgeHub+2). (санаи муроҷиат: 06.12.2025)

8. Хабарҳо ва паёмҳо аз Агентии мубориза бо коррупсия ва тафтишот. [Захираи электронӣ].-URL: [https://www. asiaplus.tj](https://www.asiaplus.tj) (санаи муроҷиат: 07.12.2025)

9. Маркази ташхисии масъалаҳои вобаста бо омӯхтани рушди сохтмонва ғ. [Захираи электронӣ].-URL: <https://ccrrcentre.org/files/>. (санаи муроҷиат: 07.12.2025)

10. Маркази ташхисии масъалаҳои вобаста бо омӯхтани рушди сохтмонва ғ [Захираи электронӣ].-URL: [https:// ccrrcentre.org/files/](https://ccrrcentre.org/files/). (санаи муроҷиат: 07.12.2025)

11. Муассисаи мустақили ахбороти Тоҷикистон оиди хабару таҳлил ва расонаҳои омма.[Захираи электронӣ].-URL: [https://www. asiaplus.tj](https://www.asiaplus.tj) (санаи муроҷиат: 07.12.2025)

12. Сомонаи иттилоотӣ-таҳлилий оиди инъикоси рӯйдодҳо ва равандҳои муҳими Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон.[Захираи электронӣ].-URL: [https://www. centralasianlight.org/](https://www.centralasianlight.org/)( санаи муроҷиат: 07.12.2025)

13. Муассисаи мустақили ахбороти Тоҷикистон оиди хабару таҳлил ва расонаҳои омма [Захираи электронӣ].-URL: [https://www. asiaplus.tj](https://www.asiaplus.tj) (санаи муроҷиат: 07.12.2025)

14. E. Rahmon. Educate the man, citizen, patriot. (Speech of the President of the Republic of Tajikistan in the meeting with the representatives of intelligentsia of the country).//Narodnaya gazeta.-2004- #13(19411).

15. Сомонаи иттилоотӣ-таҳлилий оиди инъикоси рӯйдодҳо ва равандҳои муҳими Осиёи Марказӣ. [Захираи электронӣ].-URL:[https://www.centralasianlight. org/](https://www.centralasianlight.org/)(санаи муроҷиат: 07.12.2025)

16. Маркази муҳимтарини хизматрасонии оид ба мубориза бар зидди коррупсия [Захираи электронӣ].-URL: [https://www. Ledgehub.tansparancu.org/](https://www.Ledgehub.tansparancu.org/)( санаи муроҷиат: 07.12.2025)

17. E. Rahmon. Educate the man, citizen, patriot. (Speech of the President of the Republic of Tajikistan in the meeting with the representatives of intelligentsia of the country).//Narodnaya gazeta.-2004- #13(19411).

18. Донишгоҳи Русияву Тоҷикистон (Славянӣ). [Захираи электронӣ].-URL: [https://www. rtsu.tj/news/](https://www.rtsu.tj/news/)( санаи муроҷиат: 10.12.2025)

19. Эмомалӣ Раҳмон. Тарбия кардани инсон, шаҳрванд, ватанпарвар (Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни кишвар).–// Народная газета. – 2004. - № 13 (19411).

20. Сомонаи расмии Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. - URL: <https://anticorruption.tj/1/>( санаи муроҷиат: 11.12.2025)

**Literature:**

1. E. Rahmon. For supremacy of law, interests of state and the rights of citizen. (Speech of the President of the Republic of Tajikistan in the meeting with the employees of power structures in the 80-years anniversary of Public prosecuting bodies of the republic)//Narodnaya gazeta.-2005-#1(19451).
2. Проведение мероприятий, посвящённых к «Международному Дню борьбы с коррупцией». [Electronic resource]. - URL: <https://anticorruption.tj/1/> (accessed: 11.12.2025)
3. Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан. Law of the Republic of Tajikistan «On Combating Corruption». 07.08.2020.
4. Find out about key corruption issues in Tajikistan in CPI 2024 for Eastern Europe & Central Asia: Vicious cycle of weak democracy and floyrishing corruption. [Electronic resource]. -URL: [https://www. Transparensu International. org](https://www.TransparensuInternational.org) – Tajikistan (accessed: 06.12.2025).
5. Find out about key corruption issues in Tajikistan in CPI 2024 for Eastern Europe & Central Asia. [Electronic resource].-URL: [https://www. Trading Economics + 1](https://www.TradingEconomics.com) (accessed: 06.12.2025).
6. Nurpeisov D.K. Corruption as a threat to the national security of the Republic of Kazakhstan.//Analytic (Informational-analytical journal).-2003.-#2.
- [4, 32]. Nurpeisov D.K. Corruption as a threat to the national security of the Republic of Kazakhstan.//Analytic (Informational-analytical journal).-2003.-#2.
- 7 Public health is one of the social policy priorities of the state and government of the Republic of Tajikistan.[Electronic resource].-URL: [https://www.Knowledge Hub +2.](https://www.KnowledgeHub.tj) (accessed: 06.12.2025)
8. Central Asia / Tajikistan News Asia – Plus.[Electronic resource].-URL: [https://www. asiaplus.tj](https://www.asiaplus.tj) (accessed: 07.12.2025)
9. Data on Access to justice in Central Asia now available – CRRC. [Electronic resource].-URL: [https://Data crrcentre.org/files/.](https://Data.crrcentre.org/files/) (accessed: 07.12.2025)
10. Central Asia now available – CRRC [Electronic resource].-URL: [https://crrcentre.org/files/.](https://crrcentre.org/files/) (accessed: 07.12.2025)
11. Telegram Channel “Asia – Plus”. @asiaplus-Nicegram Hub. [Electronic resource].-URL: [https://www. asiaplus.tj](https://www.asiaplus.tj) (accessed: 07.12.2025)
12. CENTRALASIAN.ORG.[Electronic resource].-URL: [https://www. centralasianlight.org/](https://www.centralasianlight.org/)(accessed: 07.12.2025)
13. Tajik News. Travel Tajikistan. [Electronic resource].-URL: [https://www. asiaplus.tj](https://www.asiaplus.tj) (accessed: 07.12.2025)
14. E. Rahmon. Educate the man, citizen, patriot. (Speech of the President of the Republic of Tajikistan in the meeting with the representatives of intelligentsia of the country).//Narodnaya gazeta.-2004- #13(19411).
15. CENTRALASIAN.ORG[Electronic resource].URL:<https://www.centralasianlight.org/>(accessed: 07.12.2025)
16. Publications & resources – Transparency Now:... - Transparency. Org. [Electronic resource].-URL: [https://www. Ledgehub.transparancu.org/](https://www.Ledgehub.transparancu.org/)(accessed: 07.12.2025)
17. Transparency International Knowledge Hub / Home.[Electronic resource].-URL: [https://oecd.org/conte.](https://oecd.org/conte) (accessed: 11.12.2025)
18. Gravity studio & WebDushanbe. [Electronic resource].-URL: [https://www. rtsu.tj/news/](https://www.rtsu.tj/news/)(accessed: 10.12.2025)

19. E. Rahmon. Educate the man, citizen, patriot. (Speech of the President of the Republic of Tajikistan in the meeting with the representatives of intelligentsia of the country).//Narodnaya gazeta.-2004- #13(19411).

20. LAWS OF THE REPUBLIK OF TAJIKISTAN ON ANTI... [Electronic resource].-URL: <https://anticorruption.tj/1/>(accessed: 11.12.2025)

### **ПРАВОВАЯ ПРИРОДА КОРРУПЦИИ И ЕЁ КЛАССИФИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКИСТАНЕ**

В статье исследуется правовая природа коррупции и предлагается адаптированная к таджикским реалиям классификация коррупционных проявлений. На основе национального законодательства, практики Агентства по государственному финансовому контролю и борьбы с коррупцией, а также международных докладов (Transparensy International, OECD) выполняется синтез теоретико-правовых подходов и эмпирических данных. А также даётся оценка применяемых антикоррупционных мер и формулируются рекомендации по укреплению превентивных механизмов и повышения эффективности правоприменения.

Автор уделяет внимание на это негативное явление, распространяющегося в различных сферах общества и отрицательно влияющего на социально-экономическое развитие страны и особое внимание уделено причинам возникновения этого общественного зла и пути его предотвращения.

**Ключевые слова:** коррупция, правовая природа, классификация, Таджикистан, антикоррупционная политика, поляризация, уголовная ответственность, средний класс, общество, государственная власть, антикоррупционная программа, гражданское общество.

### **ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ КОРРУПСИЯ ВА ХЕЛҲОИ ОН ДАР ТОҶИКИСТОНИ ИМРӯЗА**

Дар мақола табиати ҳуқуқии коррупсия мавриди таҳқиқ қарор гирифта, намудҳои коррупсия, ки ба воқеиятҳои Тоҷикистон мутобиқ шудааст, пешниҳод гардидааст. Бар асоси қонунгузориҳои милли, таҷрибаи Агентии назорати молиявии назорати давлатӣ ва мубориза бо коррупсия, инчунин ҳисоботҳои байналмилалӣ (Transparensy International, OECD), синтези равишҳои назариявӣ-ҳуқуқӣ ва маълумоти эмпирикӣ иҷро мешавад. Ҳамчунин арзёбӣ карда мешавад, ки чораҳои зиддикоррупсионӣ чӣ гуна татбиқ мешаванд ва тавсияҳо барои тақвияти механизмҳои пешгирӣ ва баланд бардоштани самаранокии татбиқи қонун пешниҳод мегарданд.

Муаллиф ба ин падидаи манфӣ, ки дар соҳаҳои гуногуни ҷомеа паҳн мешавад ва ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар таъсири манфӣ мерасонад, диққати махсус медиҳад ва сабабҳои пайдоиши ин падидаи номатлуби иҷтимоиро таҳлил намуда, роҳҳои пешгирии онро пешниҳод менамояд.

**Калидвожаҳо:** коррупсия, моҳияти ҳуқуқӣ, мафҳумҳо (синфбандӣ), Тоҷикистон, сиёсати зиддикоррупсионӣ, поляризация (қутбишавӣ), масъулияти ҷиноятӣ, синфи миёна, ҷомеа, ҳокимияти давлатӣ, барномаи зиддикоррупсионӣ, ҷомеаи шахрвандӣ.

## THE LEGAL NATURE OF CORRUPTION AND ITS CLASSIFICATION IN MODERN TAJIKISTAN

The article examines the legal nature of corruption and proposes a classification of corruption manifestations adapted to the realities of Tajikistan. Based on national legislation, the practices of the Agency for State Financial Control and Combating Corruption, as well as international reports (Transparency International, OECD), a synthesis of theoretical – legal approaches and empirical data is performed. An assessment of the applied anti – corruption measures is also provided, and recommendations are formulated to strengthen preventive mechanisms and improve the effectiveness of law enforcement. The author pays attention to this negative phenomenon, which spreads across various spheres of society and negatively affects the country's socio – economic development, with particular emphasis on the causes of this social evil and ways to prevent it.

**Keywords:** corruption, legal nature, classification, Tajikistan, anti – corruption, policy, polarization, criminal liability, middle class, society, state power, anti – corruption program, civil society.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Олимшозода Фарходшо Олимшо – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калони кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии дифои ҳарбӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Мухиддин-63. Телефон: (+992) 988420705. E-mail: f\_olimsho@mail.ru

**Сведение об авторе:** Олимшозода Фарходшо Олимшо – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры физического воспитания и военной подготовки. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 988 42 07 05 E-mail: f\_olimsho@mail.ru

**Information about the authors:** Olimshozoda Farhodsho Olimsho – Tajik pedagogical institute in Rasht district, senior lecturer, department of physical education and military training. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: (+992) 988 42 07 05. E-mail: f\_olimsho@mail.ru

**ТДУ: 34.03**

### МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАСНИФОТИ ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ

**Шодизода Н.М.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Институти ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим буда, дар илми ҳуқуқ таваҷҷуҳи аксари олимону муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Маврид ба тазаққур аст, ки дар илм натанҳо масъалаҳои мафҳуми моҳият ва функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ, балки атрофи намудҳои ҷавобгарӣ низ баҳсу мунозираҳо ҷой дорад. Якчанд намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ мавзӯи баҳси илмии муҳаққиқон қарор гирифтааст. Аз қабиле ҷавобгарии ҷиноятӣ, маданӣ, меҳнатӣ, конституционӣ, молиявӣ, экологӣ, маъмурӣ ва монанди инҳо низ ба назар мерасанд. Албатта, ба ҳайси намуди мустақил эътироф намудани баъзе аз намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ хеле баҳснок ва душвор буда, таҳқиқоти алоҳидаро

талаб менамояд. Мавриди зикр аст, ки ба таври анъанавӣ дар қонунгузорӣ ва илми ҳуқуқшиносии ҚТ намудҳои мухталифи ҷавобгарии ҳуқуқӣ мушоҳида мегардад.

Дар доираи таҳқиқоти мазкур мушкилоти намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва паҳлуҳои баҳсноки он мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода мешавад. Барои аз ҷиҳати илмӣ исбот кардани ин ё он намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун унсури сохтори низоми ҷавобгарии ҳуқуқӣ на танҳо мустақилияти сифатии соҳа, балки муносибати ҳар як намуди ҷавобгарии ҳуқуқиро бо хусусиятҳои махсуси ҷавобгари ҳуқуқӣ, дар маҷмӯъ сохтори низоми ҷавобгарии ҳуқуқӣ, аз ҷумла, низоми функционалиро нишон додан лозим аст.

Бояд қайд намуд, ки омӯзиши намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои ҷомеаи муосир аҳаммияти калон дорад, зеро, аввалан, он ба мо имкон медиҳад, ки моҳияти ҳар як намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун институти ҳуқуқӣ ошкор карда шавад, дуюм, он вазнинии чораҳои маҷбурии давлатиро, ки барои он ҳуқуқвайронкунӣ муқаррар карда шудаанд, нишон медиҳад, сеюм, бо мақсади барқарор намудани волоияти қонун, таъмини тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон дар тартиботи давлатӣ чораҳои қонунии таъсиррасониро нисбати шахсони дорои дараҷаҳои вазнини гуногун татбиқ кардан лозим аст [22, с. 42-49]. Ҳангоми омӯзиши масъалаи таснифи ҷавобгарии ҳуқуқӣ меъёри муайянкунандаи ба намудҳо тақсим кардани низоми он бояд хосиятҳои мушаххаси субъект ва усули танзими ҳуқуқӣ, яъне пеш аз ҳама тавачҷуҳ ба меъёри соҳавӣ нигаронида шавад. Ба андешаи Т.В. Воротилина, аломатҳои иловагӣ, ки мустақилияти як намуди ҷавобгарии ҳуқуқиро муайян мекунанд, бояд инҳоро дар бар гиранд: мавҷуд будани санади меъёрии ҳуқуқии кодификатсияшуда, ки ҷавобгарии ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд; хусусиятҳои амалисозии мурофиавӣ; мавҷудияти ҳуқуқвайронкунии мустақил бо объекти мушаххаси он; намудҳои оқибатҳои номатлуби кирдори содирнамуда, ки давлат муқаррар намудааст, инчунин факти тағйир ёфтани нафти мақоми ҳуқуқии шахсе, ки ба ягон намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашида шудааст [11, с. 139]. Бо вучуди ин, на ҳама олимони мавқеъро дастгирӣ мекунанд. Аз ҷумла, Е.Л. Васянина чунин мешуморад, ки «намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд на аз рӯи принципи соҳавӣ, чунон ки аксари олимони ҷонибдорӣ мекунанд, балки аз рӯи хусусияти чораҳои таъсири манфӣ ба ҳуқуқвайронкунанда фарқ карда шаванд» [6].

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба сифати мафҳуми умуминазариявӣ натиҷа ва ҳосили раванди дарку маърифати илмӣ маҳсуб мешавад. Ба андешаи Н.В. Витрук, тафриқасозии гурӯҳии ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои қонунгузор ва татбиқкунандагони ҳуқуқ дорои аҳаммияти илмӣ ва амалӣ мебошад [8, с. 155]. Ю.И. Абдурашитова зимни таҳқиқоти худ оид ба масъалаи мазкур чунин хулосабарорӣ намудааст: «Якум, бо назардошти меъёрҳои соҳавӣ ҷавобгарии конститусионӣ, маъмурӣ, меҳнатӣ, ҷиноятӣ, маданӣ, иҷроӣ ҷазоӣ ҷиноятӣ, молиявӣ, мурофиаӣ граждани ва мурофиавии ҷиноятиро муайян намуда, онҳоро метавон намудҳои мустақили ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳисоб кард. Сониян, ҳар кадоми онҳо имкон доранд, ки ба натиҷаи мусбати мутамаркази низоми ҷавобгарии ҳуқуқӣ - таъмини сатҳи ҳуқуқвайронкуниҳо, ки ба фаъолияти беҳтарини давлати демократию ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ мувофиқанд, тобеъ шаванд» [1]. Аз андешаҳои мазкур бармеояд, ки намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз доираи ҷаҳор намудани анъанавӣ васеътар нишон дода шудааст. Аммо, мо фикр мекунем, ки ин

андешаи ниҳойи шуда наметавонад ва андешаи дигар муҳаққиқонро дар ин хусус баррасӣ кардан лозим мебошад.

Ба монанди моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқӣ, дар масъалаи таснифи навъҳои он низ илм равиши ягонро ба вучуд наовардааст. Мавқеи чунин олимони, ба монанди Н.В. Витрук ва В.М. Сирих од ба таснифи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба чор намуд – ҷиноятӣ, маъмурӣ, маданӣ ва интизомӣ [24, с. 139; 7, с. 360], ки дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ муқаррар шудааст, нопурра мебошад, зеро чунин таснифот воқеияти сиёсӣ ҳуқуқии муосирро ба инобат намегирад. Анъана аст, ки панҷ намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҷудо карда мешавад: ҷиноятӣ, маъмурӣ, маданӣ, интизомӣ ва моддӣ. Аммо имрӯз коршиносон барои асоснок кардани дигар навъҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ: конституционӣ, мурофиавии ҷиноятӣ ва ғайра кӯшиш мекунанд. Дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, инчунин дар соҳаҳои ҳуқуқ, намудҳои гуногуни ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҷудо карда шуда, таснифоти зиёди ин институти ҳуқуқӣ пешниҳод шудааст. Дар баробари ин, шаклҳои анъанавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ – маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва интизомиро дар бар мегиранд. Таснифи шаклҳои номбаршудаи ҷавобгарӣ мутаносибан ба соҳаҳои ҳуқуқӣ маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва меҳнатӣ асос ёфтааст. Бо вучуди ин, шаклҳои нави ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳам дар асоси меъёрҳои дар боло зикршуда ва ҳам дар асоси дигар меъёрҳо пайваста ташаккул меёбанд [16, с. 109]. Дар адабиётҳои ватанӣ низ бештар дар хусуси ҷаҳор ва баъзан панҷ намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ: ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ, интизомӣ, конституционӣ меравад. Чунин намудҳо дар андешаҳои олимони ватанӣ У.А. Азиззода [2, с. 413; 3, с. 200; 4, с. 223], Р.Ш. Шарофзода [23] ва дигарон бештар мушоҳида карда мешавад. З.Х. Зокирзода ва Ф.А. Бобохонов низ баъзе паҳлуҳои ҷавобгарии ҷиноятию маданияро мавриди таҳлил қарор додаанд [14; 15]. Масъалаи ҷавобгарии ҳуқуқиро оид ба зарари маънавий ҳамчун институти комплексӣ-ҳуқуқӣ С.М. Воробёв ва Ф.А. Бобохонов таҳлил намудаанд [9; 10; 17]. Аз ҷумла, Р.Ш. Шарофзода ва Ш.М. Исмоилов дар назарияи давлат ва ҳуқуқ аз ҷаҳор намуди (ҷиноятӣ, маъмурӣ, маданӣ, интизомӣ) ёдовар шуда, аммо дар саҳифаҳои минбаъда аз ҷавобгарии молиявӣ ишора менамояд [18, с. 264, 273]. Бояд ёдовар шуд, ки чунин таснифбандӣ дар андешаҳои муҳаққиқони зиёд ба назар мерасад. Тибқи назарияи ҳуқуқии классикӣ, чор намуди асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ мавҷуд аст, ки ҳар яки онҳо аломатҳои равшани фарқкунанда доранд: ҷиноятӣ, маъмурӣ, маданӣ ва интизомӣ [21, с. 41]. Ин навъҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ, ки ба таври анъанавӣ дар қонунгузорӣ фарқ мекунанд, бо се аломати асосии гурӯҳбандӣ тавсиф карда мешаванд:

– хусусияти мансубияти соҳавии меъёрҳои муқарраркунандаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва сабти онҳо дар матнҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ;

– амалӣ намудани ҳамаи намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз ҷониби шахсони махсусе, ки барои татбиқи чораҳои ин намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ таъин шудаанд;

– татбиқи чораҳои намудҳои дахлдори ҷавобгарӣ дар асоси расмиёти мушаххаси ҳифзи ҳуқуқ: мурофиавӣ ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва ҳакамӣ.

Масъалаҳои муайян намудани дигар намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ мавриди баҳс қарор доранд: мурофиавии ҷиноятӣ, конституционӣ ва ғайра. Дар баробари ин бояд қайд кард, ки вобаста ба ҳуди мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ, дарки моҳияти он то ҳол муносибати ягона таҳия карда нашудааст, ки дар иҷрои он душвориҳо ба амал меоварад [5, с. 171]. Як қатор муаллифон намудҳои молиявӣ экологӣ, иқтисодӣ-ҳуқуқӣ [26, с. 18], оилавӣ-ҳуқуқӣ, ҷавобгарии

молумулкӣ (моддӣ), маданӣ-мурофиавӣ [13], ҷавобгарӣ барои ҳуқуқвайронкуниҳои мурофиавии ҷиноятӣ, иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, конститусионӣ-ҳуқуқӣ, байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ва дигар намудҳои ҷавобгариро фарқ мекунад [12, с. 18]. Тавре Р.Ш. Шарофзода қайд намудааст «ҷавобгарии ҳуқуқӣ як намуди ҷавобгарии (масъулияти) иҷтимоӣ буда, аз ҷавобгарии (масъулияти) ахлоқӣ ва ғайра бо як қатор аломатҳои фарқ мекунад: ҷавобгарии ҳуқуқӣ бо меъёрҳои ҳуқуқ (дар санксияҳои меъёрҳо) пешбинӣ мешавад; асоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ – ҳуқуқвайронкунии мебошад; ҷавобгарии ҳуқуқиро танҳо мақомоти давлатӣ ва ашхоси мансабдори босалоҳият бо тартиби махсуси пешбиникардаи қонун истифода мебарад (суд, прокурор, роҳбари корхона ва ғайра); дар натиҷаи татбиқи чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳуқуқвайронкунанда ба як қатор маҳдудиятҳо дучор мешавад» [18, с. 263-264]. Дар адабиёти муосири ҳуқуқӣ аксар вақт намудҳои ҷавобгарии моддӣ, молиявӣ, андозӣ, бучетӣ, асбӯрӣ, корпоративӣ ва ғайра ҷудо карда мешаванд [21, с. 41]. Ҳамин тариқ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ таснифоти густурда дорад, ки мавҷудияти он ба зарурати ҳифзи тамоми низоми муносибатҳои иҷтимоии бо қонун танзимшаванда вобаста аст; муносибатҳои ҷамъият босуръат инкишоф ёфта, навъҳои нави онҳо ба вуҷуд меоянд ва такмил меёбанд.

Ҳамин тавр, аз андешаҳои боло чунин хулоса кардан мумкин аст, ки аксари олимони ҷаҳон намуди ҷавобгарии ҳуқуқиро (ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва интизомӣ) ҷудо намуда, онҳо ҳамчун намудҳои умумиэтирофшуда мавқеи худро дар илм пайдо намудаанд. Аммо, чунин андеша далели он нест, ки намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ бо ин ҷаҳор намуд ба анҷом мерасад. Зеро дар замони муосир муносибатҳои ҷамъиятӣ бо суръат тараққӣ карда, намудҳо ва шаклҳои нави муносибатҳои ҷамъиятиро ҳуқуқӣ пайдо шуда истодаанд, ки таҳқиқотҳои илмӣ ҷудогонаро тақозо менамоянд. Яке аз чунин гурӯҳи муносибатҳо ин намудҳои нави ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошанд, ки дар илм ва қонунгузори кишварҳои хориҷӣ мақоми худро дарёфтаанд.

Бояд тазакур дод, ки асоси ташаккулёбии намуди нави ҷавобгарии ҳуқуқиро меъёри хоси соҳавӣ ташкил медиҳад. Тибқи ақидаи Р.Л. Хачатуров ва Д.А. Липинский «ҳар як соҳаи ҷудогонаи ҳуқуқ (агар он ба таври ҷудогона ташаккул ёфта бошад), бояд дорои намуди хоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад» [25, с. 812]. Далелҳои овардаи муаллифон ба таври пурра қонёкунанда намебошанд ва ба ин нукта Н.В. Витрук тавачҷуҳ зоҳир менамояд [8, с. 156-157]. Худи Д.А. Липинский далелҳои радкунандаи О.Э. Лейстаро оварда, қайд мекунад, ки «чунин тақсимот бо сохтори соҳавии ҳуқуқ ба ин далел мувофиқат намекунад, ки намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар муқоиса бо соҳаҳои ҳуқуқ камтар мебошанд ва дар зимн барои риоя накардани меъёрҳои ҳуқуқ имкон дорад як намуд ҷавобгарӣ ба кор бурда шавад. Таснифбандии соҳавӣ ҳамчунин шарҳу тавзеҳ намедиҳад, ки чаро дар ҳудуди як соҳаи ҳуқуқ имкон дорад намудҳои мухталифи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба кор бурда шаванд» [19, с. 24]. Аз нигоҳи мо, асоснок шуморидани мустақил будани ин ё он намуди нави ҷавобгарӣ бидуни дарк намудани ду нуктаи калидӣ имконнопазир аст. Нахустин омили асли дарки он аст, ки ҷавобгарӣ мушаххасан дар чӣ ифода мегардад.

Бояд эътироф намуд, ки моҳияти ҷавобгариро фаро расидани оқибатҳои барои шахси ҳуқуқвайронкунанда ногувор ташкил медиҳад ва ин дар маҳдудсозии озодиҳои фардӣ ва молумулки он зоҳир мегардад. Ҳамчун натиҷа, ҳар гуна ҷазо аз рӯи мазмуну муҳтавои худ аз маҳдуд ё маҳрумсозии ин ё он ҳуқуқу

озодиҳои субъективии шахси ҳуқуқвайронкунанда иборат мебошад. Барои намуна, ҷазои ҷарима дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва маъмурӣ ё пардохти ҷарима ё ҷаброни зарар дар ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи молумулкии шахси ҳуқуқвайронкунанда, яъне ҳаққи субъективии молумулкии ўро поймол мекунад. Маҳрум сохтан аз озодӣ, ҳуқуқи ҳаракати озодонаи шахсро маҳдуд месозад. Он ҳамчунин, бо маҳрум ва маҳдуд намудани дигар ҳуқуқҳои конституционии шаҳрванд (ҳуқуқи интихоби озоди меҳнат, ҳуқуқи даҳлатнопазирӣ, сирри муқотиба ва ғайра) ҳамроҳ аст.

Нуктаи муҳимм ин аст, ки намудҳои яқсонӣ ҷазо метавонанд муҳтавои мухталифи ҷавобгарӣ, аз ҷумла намудҳои ҷавобгарии «классикӣ»-ро ташкил диҳанд. Илова бар ин, онҳо метавонанд ҳангоми ташкил додани намудҳои нави ҷавобгарии ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор бигиранд, зеро ҳеҷ гуна маҳдудият дар ин замина вучуд надорад [20, с. 39]. В.Ф. Яковлев ба ин назар аст, ки дар ҳар яке аз соҳаҳои ҳуқуқ, чораҳои дорои хусусияти маҷбурсозӣ самту ҳадафи ягона ба худ мегиранд [27, с. 155-180]. Аз андешаҳо бармеояд, ки амалан тамоми талошу кушишҳо барои дарёфти меъёри ҷудосозии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҷавобгарии функционалӣ, мақсаднок, субъективӣ вобаста ба хусусияти маҷбуркунӣ ва намудҳои чораҳои истифодашаванда; вобаста ба намуди муносибатҳои ҳуқуқӣ; вобаста ба субъектҳои мавриди истифода; вобаста ба тақсими соҳаҳои ҳуқуқ ба умумӣ ва хусусӣ; дар маҷмуъ талошу кӯшиш барои пайдо намудани асоси квалификатсионии нисбатан муносибтар ба ҳисоб мераванд.

Н.В. Витрук «ҷавобгарии конституционӣ, муниципалӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва интизомӣ ба намудҳои ҷудогонаи ҷавобгарӣ дар илми ҳуқуқи умумӣ нисбат медиҳад, ба намудҳои ҷавобгарӣ дар ҳуқуқи хусусӣ ҷавобгарии ҳуқуқи маданияро, ки метавонад дорои тақсимои дарунгурӯҳӣ бошад (ҳуқуқи оилавӣ, моддӣ ва ғайра) нисбат медиҳад» [8, с. 167]. Сухан сари он меравад, ки ба мисли меъёрҳои муайянкунандаи соҳаи мустақили ҳуқуқ, меъёрҳои ҷудокунандаи намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд муайян бошад. Дар ин сурат бисёре аз баҳсҳо оид ба масъалаи мазкур то андозае ҳалли худро меёбанд.

Ба осонӣ метавон мушоҳида намуд, ки ба ҷаҳор соҳаи тахассусии (моддӣ) соҳаҳои ҳуқуқ ҷаҳор намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ – ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва интизомӣ, ки дорои вижагиҳои махсус мебошанд, хос мебошад. Натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки то кунун меъёри дақиқу ягона барои тафриқасозии намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ вучуд надорад. Баъзе аз олимони соҳаи мустақили ҳуқуқ буданро ҳамчун меъёр медонанд ва баъзеи дигар онро рад мекунанд. Аз сабаби он ки бисёре аз муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳарчанд тавассути соҳаи муайяни ҳуқуқӣ ба танзим дароварда шаванд ҳам, вале тавассути намудҳои мухталифи ҷавобгарӣ ҳифз мегарданд. Аз ин рӯ, як намуди ҷавобгарии ҳуқуқиро ба як намуди муайяни соҳаи ҳуқуқ шомил кардан хеле душвор ва баҳснок менамояд.

**Муқарриз: Ализода И.И. – н.и.х., дотсенти ДОТ дар ноҳияи Рашт**

#### **Адабиёт**

1. Абдрашитова Ю.И. Виды юридической ответственности // Научно-практический электронный журнал Аллея Науки. 2018. №7(23). Alley-science.ru
2. Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 413 с.

3. Азизов У.А. Становление и развитие институтов преступления и наказания на территории дореволюционного Таджикистана. – Душанбе: Андалеб-Р, 2014. – 200 с.

4. Азизода У.А., Бобохонов Ф.А. Тарзҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – № 2. – С. 222-229.

5. Боровая Е.В. Дисциплинарная ответственность как особый вид юридической ответственности / Е. В. Боровая // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2018. – № 2(36). – С. 171-174.

6. Васянина Е.Л. Ответственность как элемент правового механизма формирования государственных доходов // Налоги. – 2016. – № 5.

7. Витрук Н.В. Конституционное правосудие в России (1991-2001): Очерки теории и практики. – М.: Городец, 2001. – С. 360.

8. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. 2-е изд., испр. и доп. – М.:Норма: ИНФРА-М, 2017. – С. 156-157.

9. Воробёв С.М., Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ ҳамчун институти комплексӣ-ҳуқуқӣ (байнисоҳавӣ) // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 6. – С. 209-213.

10. Воробьев С. М., Зокирзода З. Х., Бобохонов Ф. А. Конфискация имущества в Конституции и Уголовном кодексе Республики Таджикистан: сравнительно-правовой анализ // Человек: преступление и наказание. – 2023. – Т. 31(1–4). – № 3. – С. 352-360.

11. Воротилина Т.В. К вопросу о критериях классификации юридической ответственности // Актуальные проблемы правоприменения и управления на современном этапе: сборник статей по материалам национальной заочной научно-практической конференции (Ставрополь, 17-18 июня 2019). – Ставрополь: Издательско-информационный центр «Фабула», 2019. – С. 139-142.

12. Грызунова Е.В. Правонарушение и юридическая ответственность в их соотношении: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002. – С. 18.

13. Загидуллин М.Р. Вопросы юридической ответственности при защите общих интересов в гражданском, арбитражном и административном процессе // Администратор суда. – 2018. – № 4.

14. Зокирзода З.Х., Бобохонов Ф.А. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография: наشري аввал. – Душанбе, 2022. – 185 с.

15. Зокирзода З.Х., Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ дар муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – № 4. – С. 220-228.

16. Ивакин В.И. Классификация юридической ответственности // Аграрное и земельное право. – 2010. – № 3(63). – С. 109-115. – С. 109.

17. Инновационное развитие науки: фундаментальные и прикладные проблемы: монография. – Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2022. – 488 с.

18. Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи ҳуқуқ ва давлат: Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни соҳаи ҳуқуқ ва иқтисод.– Душанбе: Деваштич, 2008.– С. 263-264.

19. Лейст О.Э. Основные виды юридической ответственности за правонарушение // Известия высших учебных заведений // Правоведение. – 1977. – № 3. – С. 24.

20. Мусаткина А.А. О соотношении административно-правовой и финансово-правовой ответственности // Административное право и процесс. – 2016. – № 3. – С. 36–40.

21. Осадченко Е.А. Юридическая ответственность и ее виды / Е.А. Осадченко // Актуальные проблемы российского права и законодательства: Сборник материалов XIII Всероссийской научно-практической конференции, Красноярск, 25 мая 2020 года. – Красноярск: Сибирский институт бизнеса, управления и психологии, 2020. – С. 39-42.

22. Серков П. П. О понятии юридической ответственности / П.П. Серков // Журнал российского права. – 2010. – № 8(164). – С. 42-49.

23. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои макотиби оӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Сино, 2018. – 784 с.

24. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. – М.: Юстифинформ, 2004. – Т.1. – С. 139.

25. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. СПб.:Юридический центр Пресс, 2007. – С. 812.

26. Ягудина В.М. Юридическая ответственность: система и классификация: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М, 2010. – С.18.

27. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – М.: Статут, 2006. – 240 с.

#### **Literature:**

1. Abdrashitova Yu.I. Types of Legal Liability // Scientific and Practical Electronic Journal Alley of Science. 2018. No. 7 (23). Alley-science.ru

2. Azizov U.A. Evolution of the Institutions of Crime and Punishment in the Territory of Historical and Modern Tajikistan: Historical and Legal Research: Doctor of Law Dissertation. – Dushanbe, 2015. – 413 p.

3. Azizov U.A. Formation and Development of the Institutions of Crime and Punishment in the Territory of Pre-Revolutionary Tajikistan. – Dushanbe: Andaleb-R, 2014. – 200 p.

4. Azizoda U.A., Bobokhonov F.A. Тазҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ // Паёми Донишгоҳи ммлии Тоҷикистон / Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – № 2. – P. 222-229.

5. Боравая Е.В. Disciplinary liability as a special type of legal liability / Е. В. Боравая // Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus. – 2018. – № 2(36). – P. 171-174.

6. Васянина Е.Л. Liability as an element of the legal mechanism for generating state revenues // Налоги. – 2016. – № 5.

7. Витрук Н.В. Constitutional Justice in Russia (1991-2001): Essays on Theory and Practice. Moscow: Gorodets, 2001, p. 360.

8. Vitruk N.V. General Theory of Legal Liability. 2nd ed., corrected and supplemented. Moscow: Norma: INFRA-M, 2017, pp. 156-157.

9. Vorobyov S.M., Bobokhonov F.A. Protection of human rights from moral harm as a complex-legal (interdisciplinary) institution // Message of the National University of Tajikistan / Department of Social, Economic and Public Sciences. - 2022. - No. 6. - S. 209-213.

10. Vorobyov S. M., Zokirzoda Z. Kh., Bobokhonov F. A. Confiscation of property in the Constitution and the Criminal Code of the Republic of Tajikistan: a comparative legal analysis // Man: crime and punishment. - 2023. - Vol. 31 (1-4). - No. 3. - P. 352-360.

11. Vorotilina T. V. On the issue of criteria for the classification of legal liability // Actual problems of law enforcement and management at the present stage: a collection of articles based on the materials of the national correspondence scientific and practical conference (Stavropol, June 17-18, 2019). - Stavropol: Publishing and Information Center "Fabula", 2019. - P. 139-142.
12. Gryzunova E. V. Offense and legal liability in their relationship: author's abstract. dis. ... cand. jurid. sciences. – Saratov, 2002. – P. 18.
13. Zagidullin M.R. Issues of legal liability in protecting common interests in civil, arbitration and administrative proceedings // Court Administrator. – 2018. – No. 4.
14. Zokirzoda Z.Kh., Bobokhonov F.A. Current problems of criminal law of the Republic of Tajikistan: monograph: first edition. – Dushanbe, 2022. – 185 p.
15. Zokirzoda Z.Kh., Bobokhonov F.A. Protection of human rights from moral harm in criminal law relations // Message of the Tajik National University / Department of Socio-Economic and Public Sciences. – 2021. – No. 4. – P. 220-228.
16. Ivakin V.I. Classification of legal liability // Agrarian and land law. - 2010. - No. 3 (63). - P. 109-115. - P. 109.
17. Innovative development of science: fundamental and applied problems: monograph. - Petrozavodsk: MCNP "New Science", 2022. - 488 p.
18. Ismoilov Sh.M., Sotivoldiev R.Sh. Theory of Law and State: Textbook for Students of Law and Economics.– Dushanbe: Devashtich, 2008.– P. 263-264.
19. Leist O.E. The Main Types of Legal Liability for an Offense // News of Higher Educational Institutions // Jurisprudence. - 1977. - No. 3. - P. 24.
20. Musatkina A.A. On the Relationship between Administrative-Legal and Financial-Legal Liability // Administrative Law and Process. - 2016. - No. 3. - P. 36-40.
21. Osadchenko E.A. Legal Liability and Its Types / E.A. Osadchenko // Actual Problems of Russian Law and Legislation: Collection of Materials of the XIII All-Russian Scientific and Practical Conference, Krasnoyarsk, May 25, 2020. - Krasnoyarsk: Siberian Institute of Business, Management and Psychology, 2020. - P. 39-42.
22. Serkov P.P. On the Concept of Legal Liability / P.P. Serkov // Journal of Russian Law. - 2010. - No. 8 (164). - P. 42-49.
23. Sotivoldiev, R.Sh. The results of legal studies / R.Sh. Sotivoldiev. - Dushanbe: Sino, 2018. - 784 p.
24. Syrykh V.M. Logical Foundations of the General Theory of Law. - Moscow: Yustifinform, 2004. - Vol. 1. - P. 139.
25. Khachaturov R.L., Lipinsky D.A. General Theory of Legal Liability. St. Petersburg: Legal Center Press, 2007. - P. 812.
26. Yagudina V.M. Legal Liability: System and Classification: Abstract of a PhD thesis. ...cand. legal Sci. – M, 2010. – P.18.
27. Yakovlev V.F. Civil law method of regulating public relations. – M.: Statute, 2006. – 240 p.

### **МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАСНИФОТИ ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ**

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои мубрами таснифоти ҷавобгарии ҳуқуқӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф, зимни баррасии андешаҳои олимони ватанию хориҷӣ баъзе масъалаҳои мубрами таснифоти ҷавобгарии ҳуқуқиро таҳлил намуда, хулосаҳои асоснок баровардааст. Зимни таҳқиқоти худ муаллиф хулоса намудааст, ки амалан тамоми талошу кушишҳои барои дарёфти меъёри ҷудосозии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҷавобгарии функционалӣ, мақсаднок, субъективӣ вобаста ба хусусияти маҷбуркунӣ ва намудҳои чораҳои

истифодашаванда; вобаста ба намуди муносибатҳои ҳуқуқӣ; вобаста ба субъектҳои мавриди истифода; вобаста ба тақсими соҳаҳои ҳуқуқ ба умумӣ ва хусусӣ; дар маҷмуъ талошу кӯшиш барои пайдо намудани асоси таснифбандии нисбатан муносибтар ба ҳисоб мераванд.

Натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки то кунун меъёри дақиқу ягона барои тафриқасозии намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ вучуд надорад. Баъзе аз олимони соҳаи мустақили ҳуқуқ буданро ҳамчун меёр медонанд ва баъзеи дигар онро рад мекунанд.

**Калидвожаҳо:** масъалаҳои мубрам, таснифот, ҷавобгарии ҳуқуқӣ, асосҳои таснифот, ҷавобгарии конституционӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ, ҷавобгарии маъмурий, ҷавобгарии маданӣ, ҷавобгарии интизомӣ.

### **АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

В данной статье анализируются и обсуждаются актуальные вопросы классификации юридической ответственности. Автор, анализируя мнения отечественных и зарубежных учёных, проанализировал некоторые актуальные вопросы классификации юридической ответственности и сделал обоснованные выводы. В ходе исследования автор пришёл к выводу, что практически все попытки найти критерий разделения юридической ответственности на функциональную, целевую и субъективную в зависимости от характера принуждения и видов применяемых мер; в зависимости от вида правоотношений; в зависимости от применяемых субъектов; в зависимости от деления отраслей права на общие и частное, в целом, рассматриваются попытки найти более адекватное основание классификации.

Результаты исследования показывают, что до сих пор не существует чёткого и единого критерия выделения видов юридической ответственности. Некоторые учёные рассматривают её как самостоятельную отрасль права, другие же её отвергают.

**Ключевые слова:** актуальные вопросы, классификация, юридическая ответственность, основания классификации, конституционная ответственность, уголовная ответственность, административная ответственность, гражданско-правовая ответственность, дисциплинарная ответственность.

### **TOPICAL ISSUES OF CLASSIFICATION OF LEGAL LIABILITY**

This article analyzes and discusses current issues in the classification of legal liability. The author, analyzing the opinions of domestic and international scholars, analyzed several current issues in the classification of legal liability and drew substantiated conclusions. In the course of the study, the author concluded that virtually all attempts to find a criterion for dividing legal liability into functional, targeted, and subjective, depending on the nature of coercion and the types of measures applied; depending on the type of legal relationship; depending on the parties involved; depending on the division of branches of law into general and particular, are generally considered attempts to find a more adequate basis for classification.

The study's results show that there is still no clear and unified criterion for distinguishing types of legal liability. Some scholars view it as an independent branch of law, while others reject it.

**Key word:** current issues, classification, legal liability, grounds for classification, constitutional liability, criminal liability, administrative liability, civil liability, disciplinary liability.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Шодизода Начибулло Махмадризо – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калони кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 988479647. E-mail: shodizoda9595@mail.ru

**Сведения об автор:** Шодизода Наджибулло Махмадризо – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры права и государственного управления. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 988479647. E-mail: shodizoda9595@mail.ru

**Information about author:** Shodizoda Najibullo Mahmadrizo – Tajik pedagogical institute in Rasht district, senior lecturer of the department of law and public administration. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, E. Mukhiddin-63 Street. Phone: (+992) 988479647. E-mail: shodizoda9595@mail.ru

**ТДУ: 340.131.4**

## **КОНСТИТУТСИЯ – КАФОЛАТИ ТАЪМИНИ ҚОНУНИЯТ**

**Ҳайдаров М.М., Баротзода Ш.М.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Бузургӣ ва аҳамияти ин санади муҳими таърихӣ, пеш аз ҳама, дар он ифода меёбад, ки он бори нахуст аз ҷониби ҳуди халқ ва барои халқ бо роҳи ифодаи озодонаи майлу иродаи шаҳрвандони мамлакат қабул карда шудааст.

**Эмомалӣ Раҳмон**

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки таҳти роҳбарии бевоситаи Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар шароити басо мураккаби таърихӣ қабул гардид, бузургтарин дастоварди миллати соҳибтамаддуни тоҷик маҳсуб меёбад. Қабули Конститутсияи кишвар ҳадафи давлатдорӣ мо гардид. Дар он замон Конститутсия мебоист ду ҳадафи муҳимро ба иҷро мерасонид: якум, ҳарчи зудтар хотима гузоштан ба низои байни тоҷикон таъмини сулҳу субот дар кишвар ва дуввум таъмини асосҳои ҳуқуқии ислоҳоти ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа. Мардуми сарбаланди тоҷик ва роҳбарияти давлат баҳусус сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон ҳамон солҳо эҳсос намуда буданд, ки бидуни сулҳу оромӣ ва берасидан ба ваҳдату ягонагӣ ва усутувории ҷомеа ҳалли вазифаҳои муҳими давлатдорӣ ғайриимкон мегардад. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар воқеъ қонуни Ваҳдати миллӣ ва рушду нумуи халқ ва давлати Тоҷикистон мебошад. Воқеан ҳам, қонуни асосии кишвар аз тарафи давлатҳои абарқудрати дунё эътироф гардида, меёрҳои он мутобиқ бо санадҳои байналмилалӣ гардонида шуданд [1, с. 72]. арзиши Конститутсияи имрӯза дар пойдории давлати мустақили мо беҳамто мебошад. Ин санад аз

ҷониби халқи дорои фарҳанги волои бостонӣ бо дарки баланди масъулиятпазирӣ қабул гардидааст. Муҳимтар аз ҳама ҳуқуқу озодтҳои инсон ва шаҳрвандро дар сатҳи олий қарор додааст. Мувофиқи Конститутсия маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо ба мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститусионӣ, амнияти давлат, мудофияи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳоли ва тамомияти арзии ҷумҳурий раво доништа мешавад. Яъне давлат ба истиснои ҳолатҳои болозикр дар дигар маврид берун аз салоҳият ва қонунгузорӣ ҳуқуқи манъсозии ҳуқуқу озодиҳои инсонро надорад. Аз ин лиҳоз, ҳар як шаҳрванди мамлакат ин санади тақдирсозро азизу муқаддас меҳисобад, зеро он ҳуқуқу озодиҳои ҳар кадоми онҳоро ба сифати арзиши олий эътироф намуда, ҳифзи қонунии як силсила ҳуқуқҳои фитрии инсон, аз ҷумла дахлнопазирии ҳаёт, қадр, номус, инчунин озодии виҷдону эътиқод ва дигар ҳуқуқу озодиҳои ӯро кафолат медиҳад.

Бо қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чун субъекти комилҳуқуқи муносибатҳои байналмилалӣ ва халқи Тоҷикистон чун мардуми бунёдкор, сулҳпарвар ва фарҳангӣ шинохта шуд. Конститутсия, ки метавон онро шиносномаи давлат ва бахтномаи миллат номид, бори нахуст Тоҷикистонро ба ҷаҳониён чун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ муаррифӣ намуд, забони тоҷикиро ҳамчун забони давлатӣ эълон ва рамзҳои давлатии мамлакатро муайян кард, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро арзиши олий ва халқро баёнгарии соҳибхитӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ эътироф намуд [1, с. 105].

Конститутсия амният ва сулҳу суботи давлат ва ҷомеа мебошад. Бинобар ин, риояи Конститутсия ва таъмини волоияти қонун вазифаи ҳамаи мақомоти давлатӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳар як фарди бонангу номус мебошад. Гуфтан ба маврид аст, ки дар Конститутсия пайдориву таҳкими Ваҳдати миллӣ, нагаравидани ҷавонон ба ҳар гуна ҳаракату ташкилотҳои тамоюли тундгароӣ ва ифротидошта, расидан ба қадри Истиқлолияти давлатӣ дарҷ гардидааст, ки пайрави аз он вазифаи ҳар шаҳрванди Тоҷикистон мебошад. Эҳтиром ба Конститутсия ва қонун – эҳтиром ба ҳуқуқҳои худ ва дигарон мебошад. Ҳар як шаҳрванди тоҷик бо таъя ба асосҳои қонунии Конститутсия ҳаёти озоду осоишта ба сар бурда, дар ватани хеш саодатманду сарбаланд зиндагӣ мекунад [2, с. 176].

Бо таъсис ёфтани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 беҳуқуқиҳо, ноадолатиҳо ва бесарусомониҳо тадриҷан аз миён рафта, ҷойи онро волоияти қонун касб намуд. Дар давоми солҳои соҳибистиқлолӣ мардуми шарафманди тоҷик зери сояи ин санади тақдирсоз худро озоду сарбаланд ҳис намуда, фаъолиятҳои иҷтимоию сиёсии худро ба таври густурда ба роҳ монданд, ки ин ҳама аз шарофати Конститутсия мебошад. Бинобар ин, волоияти қонун танҳо дар ҳолати нуфузи баланди қонун дар тамоми давлат имконпазир мегардад. Меъёрҳои қонун бояд дар тамоми қаламрави давлат ва аз тарафи ҳамаи мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор, шаҳрвандон, иттиҳодияҳои онҳо дақиқ ва якхела риоя ва иҷро гардад. Танҳо дар ҳамин ҳолат волоияти аслии қонун дар қаламрави давлат таъмин гардида, рушди конститусионӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон баланд мегардад.

Конститутсия санади муҳими сиёсӣ, ки роҳи расидан ба зиндагии оромӣ осоиштаро муайян мекунад. Ин санад бори дигар аз соҳибистиқлолии комили

давлат ва миллати тоҷик ба ҷаҳониён мужда меदिҳад. Конститутсия, ки тамоми қонунҳо аз он манша мегирад барои пешрафт ва рушди давлат хизмат мекунад.

Албатта, донишани Конститутсия на танҳо барои баланд шудани маърифати ҳуқуқӣ, балки маърифати сиёсӣ низ мусоидат мекунад. Ҷамъияте, ки одамони он дорои маърифати баланди ҳуқуқӣ мебошанд, пайваста аз ҳуқуқҳои конститутсионии худ дифоъ менамоянд ва сатҳи зиндагии онҳо низ баланд мебошад. Итминони комил дорем, ки бо шарофати Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пояҳои давлатдорӣ ва мақому эътибори кишварамон дар арсаи байналмилалӣ боз ҳам побарҷову мустақкамтар мегард [3, с. 185].

Конститутсия қонунест, ки нисбати ҳамаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бартари дошта, дар он тамоми самтҳои дохилию хориҷии ватани азизамон дарҷ шудааст. Новобаста аз вазъи нуговори сиёсӣ ва иқтисодӣ намояндагони халқ тавонистанд фикру андешаҳои нерӯҳо ва ҳизбҳои гуногуни сиёсӣ, созмону иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, инчунин бевосита маром ва ормонҳои мардумро дар лоиҳа инъикос намуда, рисолати таърихиашонро баҳри рушду нумӯи кишвар дар назди ҷомеа ва наслҳои оянда иҷро намоянд. Тибқи моддаи 7 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ” дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷойи аввал меистад, ва эътибори олии ҳуқуқӣ дорад. Ин талабот дар моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ гардидааст, ки “Конститутсияи Тоҷикистон эътибори олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои он мустақиман амал мекунанд. Қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқие, ки хилофи Конститутсияанд, эътибори ҳуқуқӣ надоранд”. [4, с.94]. Ҳамаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз Конститутсия сарчашма мегиранд ва набояд ба он зид бошанд. Дар мавриди зиддият доштани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба Конститутсия, онҳо эътибори ҳуқуқӣ надоранд. Аз ин лиҳоз, меъёрҳои Конститутсия эътибори олии ҳуқуқиро доро мебошанд. Конститутсияи замони истиқлолият аз ҷиҳати назариявӣ пурра ба талаботи қонунофаринии ҷаҳон ҷавобгӯ буда, ҳар як моддаи он бо омодагии махсуси касбӣ ва бо назардошти ирода ва орзуву ормонҳои тамоми мардуми кишварамон қабул карда шудааст.

Ҷамъияте, ки одамони он дорои маърифати баланди ҳуқуқӣ мебошанд, пайваста аз ҳуқуқҳои конститутсионии худ дифоъ менамоянд ва сатҳи зиндагии онҳо низ баланд мебошад. Имрӯз бо шарофати Конститутсия ҷомеаи ҷаҳонӣ Тоҷикистонро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва пешбарандаи сиёсати сулҳҷӯёна мешиносад ва эътироф менамояд, ки ин мояи ифтихор ва сарфарозии тамоми халқи шарафманди тоҷик мебошад.

Конститутсия, ки тамоми қонунҳо аз он сарчашма мегирад барои пешрафт ва рушди давлат хизмат мекунад ва бахтномаи ҳар як миллат мебошад. Аз ин рӯ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон воқеан бахтномаи миллати тоҷик аст, зеро он Конститутсияи мукаммале ҳаст, ки ба қатори конститутсияҳои беҳтарини давлатҳои дунё аз ҷиҳати ҳифз ва эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дохил карда шудааст [5, с. 56-60].

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯро ба сифати арзишҳои олии эътироф карда, тамоми рӯкҳои давлатро барои амалан таъмин намудани ҳифзу риояи он масъул сохтааст. Масалан боби дууми Конститутсия, ки “Ҳуқуқ, озодӣ, вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд” ном дорад ва аз 34 модда иборат аст пурра ба ҳуқуқ ва вазифаҳои инсон ва шаҳрванд

бахшида шудааст. Дар моддаи 17-и боби мазкур оид ба баробархуқуқи шахрвандон дар назди мақомотҳои давлатӣ ва баробархуқуқи онҳо байни ҳам чунин гуфта шудааст: “Ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд [6, с. 66-70].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз паёмҳои худ ба Маҷлиси Олӣ иброз дошта буданд, ки “Ин санади муқаддас ва тақдирсоз мисли чароғест, ки роҳи рушди давлати соҳибистиқлоли тоҷикон ва мардуми онро барои садсолаҳо мунаввар мекунад.”

Дар воқеъ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин санади олии ҳуқуқӣ, аз ҷониби коршиносон ва созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ, мутахассисони Федератсияи Россия, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва кишварҳои Аврупо баҳои баланд гирифта, яке аз панҷ конститутсияи беҳтарини давлатҳои узви Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо эътироф шудааст.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаҷми начандон калон аст, аммо дар он мундариҷа ва моҳияти тамоми соҳаҳои зиндагӣ ва дурнамоии инкишофи давлату давлатдорӣ шакли идоракунӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, мақомоти ҳокимияти давлатӣ, хулоса муҳимтарин самтҳо ва равияҳои рушди ҷомеа ва давлат инъикос ёфтаанд. Конститутсия дар таърихи башарият ҷои махсусро ишғол намуда, дар инкишоф ва тараққиёти ҷомеа нақши муҳимро мебозад [7, с. 95-99].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аввалин маротиба конститутсия соли 1929 қабул карда шуд. Тоҷикистон аз соли 1929 то имрӯз, 5 маротиба, солҳои 1929, 1931, 1937, 1978 ва 1994 Конститутсия қабул кардааст. Конститутсияи амалкунанда аз конститутсияҳои гузашта куллан фарқ дошта, меъёрҳои он мустақиман амал намуда, ба стандартҳои санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии байналмилалӣ ҷавобгӯ мебошад [3, с. 99].

Афзалияти дигари ин санад таҳияи боби алоҳида оид ба ҳуқуқу озодиҳои инсон аст ва бори аввал мафҳуми инсон дар ҷаҳорҷӯбаи қонуни асосии давлат баррасӣ ва эътироф гардид. Мутобиқи конститутсия ҳуқуқу озодиҳои инсон ҳаматарафа ҳимоя карда мешаванд ва давлат ба ин кафолат медиҳад. “рафтору амали шахрвандони Тоҷикистон бояд дар доираи Конститутсия ва қонунҳои амалкунандии Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат гирад, зеро яке аз аркони калидии кишвари ҳуқуқбунёди моро Қонуни асосӣ ташкил медиҳад [8, с. 76-80]. Аз ин рӯ, мо бояд ба ҷавонону наврасон омӯзонем ва онҳоро дар доираи риояи қонунҳо, хусусан ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо тарбия намоем. Албатта, донишгари Конститутсия на танҳо барои баланд шудани маърифати ҳуқуқӣ, балки маърифати сиёсӣ низ мусоидат мекунад.

Хулоса, дар шароити ташаккули инкишофи давлати ҳуқуқбунёд Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тавонист ифодагари манфиатҳои халқи тоҷик бошад, омили меҳнаткашонро инъикос намояд, тоҷиконро дар арсаи олам муаррифӣ, сулҳу салоҳ ва ваҳдати комилро дар Тоҷикистон барпо намуд.

**Муқарриз: Муқимов С.Д. – н.и.ҳ., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Тафсири оммавии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2009.
2. Нақши Конститутсия дар бунёди давлатдории миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2011.

3.Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2012.

4.Конститутсия – раҳнамои ҷомеа. - Душанбе, 2007. - 214 саҳ.

5.Ҳуқуқи инсон: Маҷмӯаи санадҳои байналмилалӣ ва қонунгузориҳои миллий дар 8 ҷилд. Ҷилди 4. – Душанбе, 2010. - С. 620.

6.Маҳмудов М.А., Раҳимов М.З. Асосҳои давлат ва ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Офсет”, 2009. – 256 саҳ.

7. М.А. Маҳмудов, Т.Н. Зиёзода, А.Г. Холиқов, З. Искандаров, Р.Ш. Сотиволдиев, Ш.М. Менглиев, Е.М. Павленко, Н. Муродова, Р.Ф. Салихова, Г. Лутфонов, У.З. Тоҳиров, М.Н. Халифаев. Ҳуқуқи инсон. – Душанбе: “ТоРус”, 2010. – 320 саҳ.

8. Т.Н. Зиёзода, С. Ҷононов, Н.А. Кунтувдий, М.И. Ашуралиев, Ф.Ш. Давлатов, Б.Х. Солиев, Ш.Х. Солиев. Шаҳрвандшиносӣ. – Душанбе: “Ирфон”, 2011. - 432 саҳ.

#### **Literature:**

1.Public interpretation of the Constitution of the Republic of Tajikistan. D., 2009.

2.The role of the Constitution in the construction of the national statehood of Tajikistan. D., 2011.

3.Imamov A. Constitutional rights of the Republic of Tajikistan. D., 2012.

4.Constitution - the guide of society. Dushanbe, "Afsona", 2007. 214 p.

5.Human rights: Collection of international documents and national legislation in 8 volumes. Volume 4. Dushanbe - 2010. P. 620.

6.Mahmudov M.A., Rakhimov M.Z. Fundamentals of state and law of the Republic of Tajikistan. - Dushanbe: "Offset", 2009. - 256 p.

7.M.A. Mahmudov, T.N. Ziyozoda, A.G. Kholikov, Z. Iskandarov, R.Sh. Sotivoldiev, Sh.M. Mengliev, E.M. Pavlenko, N. Murodova, R.F. Salikhova, G. Lutfonov, U.Z. Tokhirov, M.N. Khalifaev. Human rights - Dushanbe: "ToRus", 2010. - 320 p.

8.T.N. Ziyozoda, S. Jononov, N.A. Kuntuvdiy, M.I. Ashuraliev, F.Sh. Davlatov, B.Kh.Soliev, Sh.Kh.Soliev. Civics – Dushanbe: “Irfon”, 2011, 432 p.

#### **КОНСТИТУТСИЯ – КАФОЛАТИ ТАЪМИНИ ҚОНУНИЯТ**

Дар мақолаи мазкур масъалае, ки Конститутсия қонунест, ки нисбати ҳамаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бартари дошта, дар он тамоми самтҳои дохилию хориҷии ватани азизамон дарҷ шудааст. Конститутсияи замони истиқлолият аз ҷиҳати назариявӣ пурра ба талаботи қонунофаринии ҷаҳон ҷавобгӯ буда, ҳар як моддаи он бо омодагии махсуси касбӣ ва бо назардошти ирода ва орзуву ормонҳои тамоми мардуми кишварамон қабул карда шудааст. Мутобиқи конститутсия ҳуқуқи озодиҳои инсон ҳаматарафа ғимоя карда мешаванд ва давлат ба ин кафолат медиҳад.

Дар шароити ташаккули инкишофи давлати ҳуқуқбунёд Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тавонист ифодагари манфиатҳои халқи тоҷик бошад, омили меҳнаткашонро инъикос намояд, тоҷиконро дар арсаи олам муаррифӣ, сулҳу салоҳ ва ваҳдати комилро дар Тоҷикистон барпо намуд.

**Калидвожаҳо:** раъйпурсӣ, истиқлол, ҳуқуқ, озодӣ, шаҳрванд, меъёр, санад, тақдирсоз, давлат, ҳокимият.

## **КОНСТИТУЦИЯ – ГАРАНТИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАКОННОСТИ**

В данной статье в нее включен вопрос о том, что Конституция является законом, имеющим приоритет перед всеми нормативными правовыми актами, всеми внутренними и внешними направлениями нашей дорогой страны. Конституция времен независимости теоретически полностью отвечает требованиям мирового правотворчества, и каждая ее статья была принята со специальной профессиональной подготовкой и с учетом воли и чаяний всего народа нашей страны. Согласно конституции, права и свободы человека полностью защищены и государство это гарантирует.

В контексте формирования и развития правового государства Конституция Республики Таджикистан смогла представлять интересы таджикского народа, отражать достижения его трудящихся, представлять таджиков на мировой арене и устанавливать мир, гармонию и полное единство в Таджикистане.

**Ключевые слова:** референдум, независимость, право, свобода, гражданин, норма, акт, судьба, государство, власть.

## **THE CONSTITUTION IS A GUARANTEE OF LAWFULNESS**

In this article, the issue that the Constitution is a law that has priority over all normative legal acts, and all internal and external directions of our dear country are included in it. The Constitution of the time of independence theoretically fully meets the requirements of the world's law-making, and each of its articles was adopted with special professional training and taking into account the will and dreams of all the people of our country. According to the constitution, human rights and freedoms are fully protected and the state guarantees this.

In the context of the formation and development of the rule of law, the Constitution of the Republic of Tajikistan was able to represent the interests of the Tajik people, reflect the achievements of its workers, represent Tajiks on the world stage, and establish peace, harmony, and complete unity in Tajikistan.

**Key words:** referendum, independence, right, freedom, citizen, norm, act, fate, state, power.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** **Ҳайдаров Муҳаммадшариф Маҳмаднодиорович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, мудири кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ, педагогика ва психология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э.Муҳиддин-63, Телефон: (+992)900391309. E-mail: haidarov.msh@mail.ru

**Баротзода Шаҳнозаи Маҳмуд** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 900989191. E-mail: barotzoda1990@mail.ru

**Сведения об авторах:** **Хайдаров Мухаммадшариф Махмаднодиорович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, заведующий кафедрой методики начального образования, педагогика и психология. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э.Мухиддина-63, Телефон: (+992)900391309. E-mail: haidarov.msh@mail.ru

**Баротзода Шаҳнозаи Маҳмуд** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры социология. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, ул. Гарм, к. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 900989191. E-mail: barotzoda1990@mail.ru

**Information about the authors: Haidarov Muhamadsharif Mahmudnurovich** – Tajik Pedagogical Institute in Rasht district, head of the department of primary education methodology, pedagogy and psychology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Muhiddin – 63, Phone: (+992)900391309. E-mail: haidarov.msh@mail.ru

**Barotzoda Shahnozai Mahmud** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant department of sociology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, st. Garm, E. Muhiddin – 63. Phone: (+992) 900989191. E-mail: barotzoda1990@mail.ru

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

**ТДУ: 930.85**  
**ТАҲЛИЛИ ТАЪРИХИИ ШИОРИ «МАН АВВАЛ ТОЧИКАМ, БАЪД МУСУЛМОН»**

**Шарифова М.Қ.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, қаҳрамони нотакрори таърихӣ, ки дар саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик бо ҳарфҳои заррин роҳнамоиву хирадмандӣ ва сулҳофарияш дарҷ гардидааст бо ифтихори бузурги ватандорӣ ва оғаҳи аз саргузашту таърихи аҷдодӣ аз минбари баланд на танҳо ба мардуми тоҷик, балки ба гуши тамоми аҳли башар расониданд: “Ман аввал тоҷикам, баъд мусулмон”.

Зери ин маҳфум аз шоҳсолорӣ то ҳасрати тоҷик аз қарнҳо ба гуши мо зи таърих мерасад, ки имрӯз дардашро бихонем ва қадри ин Ватанро мо бидонем.

Фарҳангшиноси машҳури англис Эдуард Тэйлор фарҳангро маҷмӯаи печидае аз донишҳо, боварҳо, ҳунарҳо, қавонин, ахлоқу одатҳо ва ҳар чӣ ки фард ба унвони узве аз ҷомеаи хеш фаро мегирад, таъриф мекунад. Дар таърихи халқи тоҷик фарҳанги пас аз истилои араб ва паҳншавии дини ислом мақому ҷойгоҳи махсус дорад. Ин фарҳанг дар натиҷаи омезиши давомдори урфу одат, забону ойин ва ахлоқу маънавиёти халқи истилогар (арабҳо) ва мардуми таҳҷой (суғдӣ, тахорӣ, фарғонӣ, хуросонӣ) ба вучуд омада, дар натиҷаи талашҳои тӯлонии истилогарон дар роҳи ҷорӣ кардани фарҳанги арабӣ-исломӣ ва муқовимати аҳолии бумӣ барои нигоҳ доштани дину оини худ шакл гирифтааст.

Дар асрҳои VIII-X «арабшавӣ» ба як воқеият табдил ёфта, тамаддунҳои қадимии Миср, Сурия ва Африкаи Шимолӣ зери таъсири фарҳанги арабӣ-исломӣ хуввияти худро дигар карданд. Ҳамин хатар ба аҳолии Эрон ва Осиёи Марказӣ низ таҳдид мекард. Ба гузориши сарчашмаҳои ин давра набарди ду фарҳанг – фарҳанги шаҳрии муқимнишинони бумӣ ва фарҳанги саҳроии истилогарон бисёр шиддатнок ҷараён мегирифт. Ҳамин тавр, бо қабули дину ойини нав аҷдоди тоҷик ба марҳилаи нави таърихи худ дохил шуданд. Аммо ин тағйирёбӣ тамоман дигаршавии хуввият ва ҷаҳонбинии мардуми бумӣ набуда, як навъ омезиши фарҳангҳо буд.

Ҳазор сол ин ҷониб тоҷикон бо ин дин зиста, он қисме аз хуввияти тоҷиконро ташкил мекунад. Тамоми ҷанбаҳои ҳаёти тоҷикон бо фарҳанг гиреҳ хӯрдаанд. Дар шароити кунунии ҷаҳони муосир, хатарҳои чун ифротгароии динӣ ҷомеаҳои модерни оламо таҳдид карда, дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳам ин таҳдид ба мушоҳида мерасад. Гурӯҳҳои манфиатдор ва кишварҳои, ки аз онҳо пуштибонӣ мекунанд, дар миёни ҷавонон ин андашero талқин мекунанд, ки тамаддун ва рушди ҷомеа миёни тоҷикон танҳо бо омадани ислом амалӣ гардида, то паҳншавии ислом мардум дар «ҷаҳолат ва гумроҳӣ» мезистанд. Тамаддуни тоисломии аҳолии Эрон ва Осиёи Марказӣ дар пайравӣ аз таърихигорӣ расмӣ исломӣ давраи «ҷоҳилият» номида шуда, ҳамин тариқ дастовардҳои азими фарҳанги тоисломии тоҷикон номида гирифта мешавад.

Таҳқиқи сухани Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Ман аввал тоҷикам, баъд мусулмон” боз имкони

васеътаре медиҳад, ки марҳилаҳои асосии ташаккули фарҳанги ин давраи халқи тоҷик муайян гашта, нақши тоҷикон дар фарҳангу тамаддуни ҷаҳонӣ мушаххас гардад.

Таҳқиқи ин суҳан имкон медиҳад, ки воқеияти таърихӣ гуфта шавад ва бо баланд бардоштани сатҳи огоҳӣ ва ҷаҳонбинии таърихӣ ва фарҳангӣ Тоҷикистон дар асосҳои ҷомеаи мутамаддин ва дунявии демократӣ бар асоси натиҷагирӣҳои илмӣ боз бештар равшану возеҳ шинохта гардад.

Давлатдорӣ ва мероси фарҳангии тоҷикон то ҳуҷуми арабҳо нақши бузурге дорад. Тоҷикон яке аз халқҳои қадимтарини Шарқ ба шумор рафта, тамаддуни онҳо ба нахустин китоби динии башарият – “Авесто” мерасад. Бунёдгузори аввалин империяи ҷаҳонӣ аҷдодони мо ҳастанд, ки нақши бузурге дар таърихи ҷаҳон гузоштаанд. Тавре асосгузори ин империя Куруши Кабир нахустин устувора ё Эълумияи ҳуқуқи башарро ба тавсиб расонд, ки ҳодисаи бузурги таърихӣ ва гувоҳи адолатпешаву мутамаддин будани ниёгони мо мебошад [13, с. 43].

Нахустин нишонгари соҳибтамаддун будани аҷдодони тоҷикон вучуди давлатдорӣ собит мебошад. Дар замони қадим ва асрҳои миёна давлатҳои Ҳахоманишиён, Суғд, Бохтар, Хоразм, Ашкониён ва Сосониён дар сарнавишти бисёр халқҳои ғайриорӣ низ саҳми муносиб гузоштаанд. Асрҳои III аввали асри VII дар таърихи халқи эронаҷод, аз ҷумла тоҷикон ба ном ва фаъолияти давлати Сосониён вобастагӣ дорад. Мувофиқи навиштаи донишманди аврупоӣ Артур Кристенсен дар ду асри аввали мавҷудияти давлати Сосонӣ (асрҳои III-IV) ҳудуд, сохтори дохилӣ, низоми иҷтимоӣ ва сиёсати хориҷии давлат ташаккул ёфта, барои рушди минбаъдаи он замина фароҳам карда шуд [2, с. 149]. Мутаассифона, ҷангҳои доимии эронӣ ба шарқӣ бо эронӣ ба сиёсати дохилии Сосониён таъсир гузошта, иқтисодӣ онро заиф гардонд.

Давлати Ҳайтолиён ба эътирофи донишмандон дар раванди этногенези халқҳои Осиёи Марказӣ, хусусан тоҷикон нақши муҳим бозидоаст. Дар бораи ин давлат дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумот хеле ноқофӣ буда, доир ба мансубияти наҷодии онҳо низ баҳсҳо доманадор мебошанд. Аз замони салтанати ин сулола ва ҳавзаи ҳукмронии онҳо осори хаттӣ тақрибан боқӣ намондааст, ки мушкили омӯختану арзёбӣ кардани таърихи онҳоро душвортар мегардонад.

Маҳз дар ҳамин давраи ҳассоси таърихӣ фарҳанги халқҳои эронинаҷод, аз ҷумла тоҷикон ташаккул меёбад. Ин фарҳанг, ки бар асоси мероси ҳазорсолаи халқҳои ориёӣ, бо таърихи ба ҷаҳонбинии зерӣ таъсири ойинҳои зардуштӣ, монавӣ, маздакӣ, масеҳӣ ва буддӣ ташаккулёфта созон ёфта буд, дар асрҳои баъд аз ҳуҷуми арабҳо низ ба ҳузури худ идома дод. Ин фарҳанг ҳосили омезиши чанд тамаддун буда, халқҳои зиёде дар созон ёфтани он ширкат карда буданд.

Асоси иқтисодӣ Хуросону Варорӯдро (Мовароуннаҳр) дар арафаи ҳамлаи арабҳо кишоварзӣ ташкил меод. Тӯли асрҳо аҷдодони тоҷик таҷрибаи зиёде дар кофтани канал ва дигар иншооти обёрӣ ҳосил карда буданд, ки русҳо дар асри XIX аз дидани он таъҷуб кардаанд [3, с. 79]. Зироаткорӣ бонизом ва тарзи муқимии ҳаёт сабаби ба вучуд омадани низом дар зиндагии мардум гардида, пояҳои маданияти моддӣ ва маънавиро гузошт. Зироатҳое, ки дар минтақа кишт мешуданд, ниёзи мардуми маҳаллиро бароварда месохтанд ва ба кишварҳои дуру наздик ҳам содир мегаштанд. Истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ дар Осиёи Миёна сабаби пешрафти кишоварзӣ ва дигар соҳаҳои ҳаёти халқ гардида, молу матоъҳои истеҳсолии

минтақаро дар хорич машҳур гардонид. Бо вучуди он ки кишоварзӣ асоси иқтисодиёти Хуросон ва Варорӯдро ташкил меод, аммо маркази тиҷорату савдо шаҳрҳо ба ҳисоб мерафтанд. Номи Бухоро, Самарқанд, Бунҷикат, Ҳулбук, Тирмиз, Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Шумон, Тароз дар осори таърихӣ ва ҷуғрофӣ борҳо сабт ёфта, кӯшкҳои бешумор дар атроф ва наздикии шаҳрҳо қомат афрохта буданд [4, с. 65]. Харобаҳои баъзе аз ин шаҳрҳо аз ҷониби бостоншиносони тоҷик омӯхта шудааст. Аз ҷумла дар минтақаи Истаравшан чандин шаҳрҳои обод арзи ҳастӣ мекарданд. Кӯшкҳои Чирхучраро омӯхта, бостоншиносони тоҷик ба хулоса омаданд, ки дар он тарҳи биноҳо, санъати меъморӣ, истифодаи хунари кандакорӣ дар чуб, расмкашӣ бемонанд буда, биноҳои дуошиёна ва чандошиёна дар ҳамин давра дар Аврупо ҳанӯз мавҷуд набуданд [5, с.38]. Аз ин ҷо ба хулоса омадан мумкин аст, ки дар муқоиса бо кишварҳои ҳамон замон аҷдодони тоҷик дар шаҳрсозӣ ба дастовардҳои бузург ноил гардида буданд.

Ҳунари сафолгарӣ дар ин давра чунон рушд кард, ки ҳар минтақаи таърихӣ – фарҳангии Осиёи Миёна соҳиби мактаби сафолгарии худ гардид. Ковишҳои бостоншиносӣ аз ин шаҳодат медиҳанд. Аз ҷумла дар Тахористон, Тирмиз, Чағониён, Афросиёб ва Панҷакент осоре пайдо шуд, ки дар қатори умумият хусусиятҳои сафолгарии ҳар минтақаро нишон медиҳад. Шишагарӣ дар бештари минтақаҳои Осиёи Миёна ва Хуросон пешрафт дошт. Аз харобаҳои Панҷакент намудҳои гуногуни зарфҳои шишагӣ ба даст омаданд. Ин зарфҳо бо нақшҳои ороиш ёфта, аз нозукии фан ва маҳорати баланди устоҳо ҳикоят мекунанд. Инчунин, маҳсулоти шишасозии Византия низ дар харобаҳои ин шаҳр ёфта шудааст.

Ахбори сарчашмаҳо ва дастовардҳои илми бостоншиносӣ инчунин аз рушди соҳаи чармгарӣ хабар медиҳанд. Дар ҳуҷҷатҳои аз кӯҳи Муғ бадастомада, қайд карда шудааст, ки ҳокими яке аз қалъаҳо дар болооби Зарафшон ба Деваштич миқдори муайяни пӯстро фиристодааст [6, с. 72]. Ин маълумоти ҳуҷҷатҳои нодирро муаррихи номдори тоҷик Табарӣ низ тасдиқ мекунад. Бо навиштаи Табарӣ пас аз яке муҳорибаҳо миёни арабҳо ва сокинони Осиёи Миёна байни тарафҳо шартномаи сулҳ ба имзо расид ва мувофиқи банди ин шартнома мардуми маҳаллӣ бояд ба арабҳо навъи маҳсули чармро, ки кимухт ном дошт, мерасониданд [7, с. 1398].

Дар соҳаи коркарди чӯб ва санг низ устоҳои суғдӣ, тахористонӣ, фарғонӣ ва хуросонӣ моҳир буда, дар сохтмонҳои хонаҳои мардум ва қасри ҳокимон устоҳо кандакории болои чӯбро васеъ истифода мекарданд. Устоҳои сангтароши Варорӯд ва Хуросон дар тарошидану омода кардани сангҳои осиеб, ки барои зиндагии аҳоли хеле зарур буд, истеъдоди баланд доштанд. Маълум аст, ки сарнавишти охириин шоҳаншоҳи Сосониён Яздигурди III дар осиебе, ки ба ҳокими шаҳри Марв Моҳуй тааллуқ дошт, ҳал шуд. Сарчашмаҳои таърихӣ навиштаанд, ки ин осиебро соҳиби он бо нархи 4 дирам дар рӯз ба иҷора дода буд. Шоҳи Суғд Деваштич ҳам соҳиби чунин осиеб буда, нафаре ки онро иҷора карда буд, мебоист дар давоми сол 460 кафча (3,5 тонна) орд супорад [5, с. 53]. Дар ин давра инчунин аз санг зарфҳои гуногун, сангҳои ороишӣ, сангҳо барои варзиш ва сохтани биноҳо омода мекарданд. Дар робитаҳои тиҷоратӣ дар Чин яке аз маҳсулоте, ки чиниҳо талабгори он буданд, санг ва маҳсулоти ороишӣ аз санг ба ҳисоб мерафт. Дар бораи машҳур будани сангҳои Бадахшон дар замони қадим ва асрҳои миёна ривояту қиссаҳо дар миёни мардум зиёд буда, дар осори таърихиву адабӣ дар ин бора

маълумотҳои бисёр аст. Абӯрайҳони Берунӣ дар асари машҳури худ овардааст, ки бо забони суғдӣ китоби махсусе дар бораи маъданҳои кӯҳӣ ва зеризаминӣ мавҷуд будааст [8, с. 354]. Ҳарчанд ин китоб то замони мо нарасидааст, вале аз сатҳи баланди илму дониш дар миёни аҷдодони тоҷик ҳикоят кардааст.

Тиҷорат дар минтақа дар асрҳои VI-VII ба сатҳи баландтарини худ расида, нақши тоҷирони суғдӣ дар Роҳи бузурги абрешим борҳо аз тарафи донишмандон таъкид шудааст. Сиккаҳои он ним аср пас аз шикасти Сосониён дар хилофати Уммавиён ҳанӯз дар гардиш буд. Дар арафаи ҳуҷуми арабҳо ба Хуросон ва Варорӯд шаҳрҳо аз ҷиҳати иҷтимоӣ низ ташаккул ёфта будаанд. Дар шаҳр асосан ашрофи заминдор, тоҷирони сарватманд ва миёнаҳол зиндагӣ мекард. Ҳамчунин косибону ҳунармандон ва хизматгорон ё ғуломон низ аз табақаҳои шаҳрӣ мансуб меёфт. Як гурӯҳи рӯҳониён ҳам барои пеш бурдани корҳои идеологӣ ва маросими парастиишӯ ибодат дар шаҳр муқимӣ гардида буданд. Яке аз нишонаҳои дигари тамаддуни тоисломии Варорӯд ва Хуросон расму одатҳо ва ҷашнҳои маросимҳои мардумони минтақа ба ҳисоб мерафт, ки Абӯрайҳони Берунӣ дар китоби “Осор-ул-боқия” дар хусуси онҳо маълумоти арзишманд медиҳад. Ин донишманди тоҷик аз ҷашнҳои порсиён, хоразмиён ва суғдиён ёдовар шуда, монандии ҷашнҳои хоразмиёну суғдиён ва ихтилофи онҳо бо форсҳоро тазаккур медиҳад [9, с. 259]. Ҷашнгирии дақиқи иду маросимҳо вобаста ба сол ва гардиши офтобу моҳ ва дигар сайёраҳо буда, пеш аз ҳама, шаҳодат аз он медиҳад, ки илми ҳисоб ва нӯҷум дар миёни мардум паҳн гардида буд.

Дар маҷмуъ, маданияти оғози асрҳои миёнаи минтақаи Осиёи Миёна нишонгари он буд, ки дар минтақа ташаккули халқияти тоҷик дар ҳоли анҷомёбист. Ин тамаддун аз Шероз то Тирозро фаро гирифта, мардумони ин минтақа асолири ягона, ҷашну маросимҳои ҳаммонанд, қаҳрамононе чун Рустам, Сиёвуш, Фаридун, Манучеҳр, Гуштосп ва ғайраро доро мебошанд. Симои ин фарҳанги ягона ҳамзамон дар асарҳои чун “Худойномак” ва дар деворнигораҳои Панҷакент, Афросиёб, Унҷикат инҷикос ёфта буданд.

Мақтабу маорифи суғдиён, хоразмиён ва форсҳо дар осори таърихӣ инъикос ёфтаанд. Замоне, ки арабҳо ба ин минтақа ҳуҷум оварданд, бо мардуме дучор шуданд, ки низоми мураттаби маориф дошта, дар дабистонҳо аз хурдсолӣ ба толибилмон навиштан, хондан, ҳисоб кардан, тибб, илми нӯҷум ва ҳисоби вақт омӯхта мешуд. Яке аз нишонаҳои баланд будани сатҳи маърифати ҷомеаро дар он дидан мумкин аст, ки халқҳои минтақаи Хуросону Варорӯд бо вучуди доштани дину ойинҳои гуногун дар як сарзамин дар фазои ором зиндагӣ мекарданд ва ба ақидаву ойини якдигар эҳтиром мегузоштанд. Тавре маълум аст, дини бештари аҳолии Эрон, Хуросон ва Варорӯд дар арафаи ҳуҷуми арабҳо зардуштӣ буд. Дар бештари шаҳрҳои минтақа, ки дар он ҳарфиёти бостоншиносӣ гузаронида шудааст, оташдонҳо ва маъбадҳои дини зардуштӣ пайдо шудаанд. Дар шаҳрҳои, ки бештари сокинонаш зардуштӣ будаанд, пайравони дини буддоӣ ва масеҳӣ низ зиндагӣ дошта, ойину маросимҳои худро озодона амалӣ мекардаанд [10, с. 261].

Маросими дафну азодории халқҳои Хуросон ва Варорӯд низ бар асоси ойини зардуштӣ ва боварҳои қадимии ориёӣ сурат мегирифт. Он дар давоми ҳазорсолаҳо ташаккул ёфта, хеле муназзам буд. Сарчашмаҳои хаттӣ ва осори бостоншиносӣ маълумоти якдигарро дар ин бора комил мекунанд. Агар дар деворнигораҳои Панҷакент расми сӯғворӣ ва гиря барои мурда инъикос ёфта бошад, муаррихи давраи исломӣ Абӯбакри Наршаҳӣ овардааст, ки “аҳли Бухоро

бар куштани Сиёвуш сурудҳои аҷаб аст. Ва мутрибон ин сурудҳоро Кини Сиёвуш гӯянд” [11, с. 45]. Ин гуфтаи Наршаҳӣ бо сарчашмаҳои дигаре, ки дар асрҳои IX-X таълиф шудаанд, монанди дошта, нишон аз ташаккули фарҳанги мардумӣ мебошад, ки ҳатто садсолаҳо пас аз густариши дини ислом ҳанӯз боқӣ мондаанд. Ин оинҳо дар асрҳои баъдӣ на танҳо боқӣ мондаанд, балки дар шаклгирии дину ойини мусулмонони ҳанафӣи Мовароуннаҳр нақши муҳим бозиданд.

Бештари маълумоти мо аз адабиёт ва шеъри тоҷикон ба замони пас аз ҳамлаи арабҳо бармегардад. Аммо ин маънои онро надорад, ки то ислом аҷдодони мо аз адабиёту шеър бегона буданд. Агар дар замони пас аз паҳншавии ислом ва шаклгирии забони нави форсии тоҷикӣ адабиёти мо бо як забон (форсии нав ё тоҷикӣ) офарида шуда бошад, адабиёти тоисломии мо бо забонҳои паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва тахорӣ вучуд дошт. Мо тоҷикон худро вориси ҳамаи ин адабиёт ва забонҳо меҳисобем. Зеро дар ташаккули забон, адабиёт, фолклор ва асотири мо ҳамаи забонҳои зикршуда нақш гузоштаанд. “Корномаи Ардашери Бобакон” яке аз намунаҳои барҷастаи адабиёти тоисломии мо ба шумор меравад. Он ба фаъолияти асосгузори давлати Сосониён бахшида шудааст. Асотири эронӣ ўро ба хотири эҳёи дубораи Эрон ситоиш карда, то ба ҳадди як қаҳрамони миллӣ баланд бардоштааст. Дар адабиёти паҳлавӣ низ дostonҳои зиёде офаридаанд, ки ба замин ва кишоварзӣ мутааллиқанд. Асари “Модигони Йушти Фриён” бошад ба муборизаи қувваи некӣ ба бадӣ дар замин ҳикоят мекунад. Вобаста ба моҳияти ин асар метавонем тахмин кунем, ки идеяи марказии он аз “Авесто”, ки дар бораи замин, кишоварзӣ ва кори савоб будани кишти замин зиёд таъкид мегардад, гирифта шудааст.

Дар миёни мардуми Эронаҷод дoston ва сурудҳои зиёде дар бораи қаҳрамонон, аз ҷумла, Рустам, Сиёвуш ва ғайраҳо мавҷуд буд. Тавре дар боло ишора кардем, ҳатто пас аз паҳншавии ислом мардуми Суғд, махсусан Бухоро ёди қаҳрамони бostonӣ Сиёвушро гиромӣ медоштанд. Дар бештари китобҳо оварда шудааст, ки Сиёвуш шаҳре бо номи худ бунёд карда буд. Дар харобаҳои шаҳри Панҷакент тасвири қаҳрамонони асотирии гузаштагони тоҷик, аз ҷумла Рустам дида мешавад. Ду асари хеле маъруфи адабии дигар, ки таъсири зиёд дар ҷаҳонбинии аҳолӣ гузоштаанд, “Ёдгории Зарирон” ва “Дарахти асурик” ба ҳисоб мерафт, ки ба истиснои арзиши баланди адабӣ, сарчашмаҳои боэътимод доир ба мардумшиносӣ ва фолклор мебошанд. Дар асари “Дарахти асурик” номи панҷ асбоби мусиқӣ, ки то имрӯз бо ҳамон ном машҳуранд, ёдоварӣ мешавад.

Ҳунари мусиқии тоҷикон ба ҳазорсолаҳои пеш аз милод бармегардад. “Падар”-и таърих Ҳеродот дар бораи форсҳо навишта буд, ки онҳо бо шеърҳои суруд ҳамаи амалҳои худро тараннум мекунанд. “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ даҳҳо маротиба аз базму ҷашнҳои шоҳони қадимаи тоҷик хабар медиҳад. Замони Сосониён ҳунари мусиқӣ ба авҷи худ расид, ки бузургтарин намояндаи ин давра Борбад мебошад. Истеъдоди нотаквори Борбад маҷмӯи сурудҳои “Ҳафт хусравонӣ”-ро офарид. Мусиқашиносони дунё офаридаҳои ўро эътироф кардаанд. Ҳамин гуна Накисо, Саркаб, Саркаш, Ромтин, Бомшод, Гесу, Навоғар, Озодвор Чангӣ низ дар офаридани асарҳои мусиқӣ саҳм доштанд. Ибни Хурдодбеҳ дар асари “Масолик ва-л мамолик” аз мусиқии тоисломии халқҳои Хуросону Варорӯд ёдовар шуда, аз ҷумла асбобҳои мусиқӣ барбат, чанг, аргула, даҳруд, ва танбурро қайд мекунад. У махсусан барбатро, ки назди форсҳо беҳтар аз дигар асбобҳои мусиқӣ будааст, тазаккур медиҳад [12, с. 234]. Шак нест, ки робитаҳои наздик бо Юнон, Ҳиндустон,

Чин ва кишварҳои дигар сабаби омешиш ва рушди бештари ҳунари мусиқии халқҳои эронинаҷод гардид. Дар харобаҳои пойтахти Истаравшани асримиёнагӣ ва Панҷакент осоре ба даст омад, ки гувоҳи ошқори ривочи мусиқӣ дар Осиёи Миёна пеш аз ҳуҷуми арабҳо будааст. Минбаъд ҳунари мусиқии мардуми эронинаҷод дар ташаккули мусиқии замони Аббосиён нақши муҳим бозид.

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки дар арафаи ҳуҷуми арабҳо ва паҳншавии дини ислом мардуми Эрон, Хуросон ва Варорӯд давлатдорӣ пешрафта, сохтори идорӣ муназзам ва шахрсозиву шахрдорӣ пешрафта доштаанд. Робитаҳои наздики сиёсӣ ва тичоратӣ имкон доданд, ки заминаи устувори пешрафти фарҳангӣ фароҳам карда шавад. Маданияти моддӣ халқҳои Хуросону Варорӯд дар арафаи ҳамлаи арабҳо, фотеҳони биёбониро ҳайратзада кард, дар бештари сарчашмаҳои арабизабони асрҳои IX-XII тафовути бузурги фарҳангии арабҳо бо сокинони маҳаллӣ дарҷ гардидааст. Тамаддуни дурахшоне, ки дар асрҳои IX-X тоҷикон офариданд бар асоси ҳамин фарҳанги аҷдодӣ ва потенциали зеҳнӣ ба миён омад буд ва бешубҳа фарҳангу тамаддуни тоисломии мардуми Варорӯд ва Хуросон дар ташаккули фарҳанги исломии тамоми қаламрави хилофат нақши муассир бозидааст.

Аз ин лиҳоз дарки баланди суҳанони Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон: “Ман аввал тоҷикам бад мусалмон” -ро бояд ҳар як фарди бедордил, ватандӯст ва таърихогоҳ қадр намоянд. Ин истилоҳ шарҳу мафҳумҳо ва паҳлуҳои зиёде дорад, ба мисоли “Аввал ҷонамро фидои Тоҷикистон ва тоҷик мекунам”, “Ифтихор аз таъриху фарҳанг ва аҷдодони тоҷик”, “Ман тоҷикам инро касе фаромуш насозад”, “Ҳифзи Ватан, сулҳу оромии миллатам бароям фарз ва муқаддас ҳаст” ва амсоли ин садҳо шарҳу эзоҳи дигар, ки бояд мавриди таҳлил ва баррасӣ олимони боз бештар қарор бигирад ва ҷамагон хуб бидонанд, ки таъриху фарҳанги то исломии мо ва баъдӣ он пур аз қорномаву қаҳрамониҳои фарзандони тоҷик ҳастанд, ки саҳми арзандаи худро дар рушди давлатдорӣ онвақта ва ҳифзи дини ислом бахшидаанд, вале ҳеҷгоҳ фаромуш насохтаанд, ки онҳо аввал тоҷиканд.

**Муқарриз: Наврӯзов Ғ.Л. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

- 1.Абурайҳон Берунӣ. Осор-ул-боқия. Сарчашма. – Душанбе: Ирфон. 1990. – 432 с.
- 2.Бартольд В.В. К истории орошение Туркестана. Соч. Т. III. Монография / В.В. Бартольд. – М.: ИВЛ, 1965. – 758 с.
- 3.Беленицкий А.М. Средневековый город Средней Азии. Монография /А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович О.Г. Большаков. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.
4. Бируни А. Минералогия. Собрание сведений для познания драгоценностей; пер. А.М. Беленицкий. Источник – Л.: ИВЛ, 1963. – 378 с.
- 5.Ибн Хордадбех. Книга путей и стран: пер. с араб., коммент., исслед., указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 с.
6. Кристенсен А. Эрон дар аҳди Сосониён. Монография / А. Кристенсен; тарҷумаи Р. Ёсумӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1370.
- 7.Лившиц В.А. Юридические документы и письма // Согдийские документы с горы Муг. Монография / В. Лившиц. – М.: Наука, 1962. – 234 с.

8. Наршаҳӣ Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Сарчашма. – Душанбе: Пайванд, 2014. – 736 с.

9. Пулатов У. Чилхуджра (Материальная культура Устурушаны. Вып. 3.). Монография / У. Пулатов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 176 с.

10. Табарӣ Муҳаммад ибни Ҷарир. Таърих-ур -русулм ва-л-мулук; тарҷума аз арабӣ, мутарҷим 11. Абулқосими Поянда. Бо таҳрири умумии Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. - 726 с.

11. Фрай Р. Мероси Осӣи Марказӣ. Аз замонаҳои бостон то истилои туркҳо. Монография / Р. Фрей; тарҷума аз англисӣ Б. Ализода. – Душанбе: Сурушан, 2000. - 274 с.

12. Эмомалӣ Раҳмон. Ҷеҳраҳои мондагор / Э. Раҳмон // Маҷмуи мақолаҳо. - Душанбе, 2016.

#### **Literature:**

1. Aburaykhan Beruni. Osor-ul-Baqiyya. Source. – Dushanbe: Irfan. 1990. – 432 p.

2. Bartold V.V. On the History of Irrigation of Turkestan. Works. Vol. III. Monograph / V.V. Bartold. -M.: IVL, 1965. - 758 p.

3. Belenitsky A.M. Medieval City of Central Asia. Monograph / A.M. Belenitsky, I.B. Bentovich O.G. Bolshakov. -L.: Nauka, 1973. - 390 p.

4. Biruni A. Mineralogy. Collection of Information for the Knowledge of Jewels; trans. A.M. Belenitsky. Source -L.: IVL, 1963. - 378 p.

5. Ibn Khordadbeh. Book of Routes and Countries: translation from Arabic, commentary, research, indexes and maps by N. Velikhanova. – Baku: Elm, 1986. – 428 p.

5. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран: пер. с араб., коммент., исслед., указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 с.

6. Кристенсен А. Эрон дар аҳди Сосониён. Монография / А. Кристенсен; тарҷумаи Р. Ёсумӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1370.

7. Livshchits, V.A. Legal Documents and Letters. Sogdian Documents from Mount Mug. Monograph by V. Livshchits. Moscow: Nauka, 1962. 234 p.

8. Narshahi Muhammad ibn Ja'far. History of Bukhara. Source. – Dushanbe: Paivand, 2014. – 736 p.

9. Pulatov, U. Chilkhudzhra (Material Culture of Usturushana, Vol. 3). Monograph by U. Pulatov. Dushanbe: Donish, 1975. 176 p.

10. Tabari Muhammad ibn Jarir. History of the Prophets and the Empire; translated from Arabic, translated 11. Abulqasim Poyanda. Edited by N. Amirshahi. – Dushanbe: Scientific Editorial Board of the Tajik National Encyclopedia, 2014. - 726 p.

11. Fray R. The Heritage of Central Asia. From Ancient Times to the Turkish Invasion. Monograph / R. Frey; translated from English by B. Alizoda. – Dushanbe: Surushan, 2000. - 274 p.

12. Emomali Rahmon. Faces of the Perpetuals / E. Rahmon // Collection of Articles. - Dushanbe, 2016.

#### **ТАҲЛИЛИ ТАЪРИХИИ ШИОРИ «МАН АВВАЛ ТОҶИКАМ, БАЪД МУСУЛМОН»**

Ин мақола аз ҳошияи суханони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, қаҳрамони нотақрори таърихӣ, ки дар саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик бо ҳарфҳои заррин роҳнамоиву хирадмандӣ ва сулҳофарияш дарҷ гардидааст ва бо ифтихори бузурги ватандорӣ ва оғаҳи аз саргузашту таърихи аҷдодӣ аз минбари баланд на танҳо ба мардуми тоҷик, балки ба гуши тамоми аҳли башар

расониданд, ки “Ман аввал тоҷикам, баъд мусулмон” бо шарҳи мероси фарҳангии тоҷикон то ҳучуми арабҳо навишта шудааст.

Муаллиф бо далелҳои аниқ овардааст, ки дар арафаи ҳучуми арабҳо ва паҳншавии дини ислом мардуми Эрон, Хуросон ва Варорӯд давлатдории пешрафта, сохтори идории муназзам ва шахрсозиву шахрдории пешрафта доштаанд. Робитаҳои наздики сиёсӣ ва тичоратӣ имкон доданд, ки заминаи устувори пешрафти фарҳангӣ фароҳам карда шавад. Маданияти моддии халқҳои Хуросону Варорӯд дар арафаи ҳамлаи арабҳо, фотеҳони биёбониро ҳайратзада кард, дар бештари сарчашмаҳои арабизабони асрҳои IX-XII тафовути бузурги фарҳангии арабҳо бо сокинони маҳаллӣ дарҷ гардидааст. Тамаддуни дурахшоне, ки дар асрҳои IX-X тоҷикон офариданд бар асоси ҳамин фарҳанги аҷдодӣ ва потенциали зеҳнӣ ба миён омад буд ва бешубҳа фарҳангу тамаддуни тоисломии мардуми Варорӯд ва Хуросон дар ташаккули фарҳанги исломии тамоми қаламрави хилофат нақши муассир бозидааст.

**Калидвожаҳо:** таҳлили таърихӣ, фарҳанги тоҷикон, миллати тоҷик, ман тоҷикам, андешаҳои Пешвои миллат, таърихи тоҷикон, давлатдории тоҷикон.

### **ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДЕВИЗА «Я ПРЕЖДЕ ВСЕГО ТАДЖИК, ПОТОМ МУСУЛЬМАНИН»**

Эта статья основана на словах Основателя мира и национального единства, Вождя нации, уникального исторического героя, чье имя золотыми буквами вписано в историю таджикского народа как наставление, мудрость и миротворчество. С огромной гордостью за свой патриотизм и осознанием приключений и истории наших предков он с высокой кафедры передал не только таджикскому народу, но и всему человечеству слова: «Я прежде всего таджик, а потом мусульманин», — с объяснением культурного наследия таджиков до арабского вторжения.

Автор приводит убедительные доказательства того, что накануне арабского вторжения и распространения ислама народы Ирана, Хорасана и Вароруда обладали развитой государственностью, хорошо организованной административной структурой и передовым градостроительством. Тесные политические и торговые связи позволили создать прочную основу для культурного прогресса. Материальная культура народов Хорасана и Вароруда накануне арабского вторжения поражала завоевателей пустыни, и большинство арабоязычных источников IX-XII веков свидетельствуют о значительном культурном различии между арабами и местным населением. Блестящая цивилизация, созданная таджиками в IX-X веках, возникла на основе этой древней культуры и интеллектуального потенциала, и, несомненно, доисламская культура и цивилизация народов Вароруда и Хорасана сыграли эффективную роль в формировании исламской культуры всей территории халифата.

**Ключевые слова:** исторический анализ, таджикская культура, таджикская нация, я — таджик, мысли Лидера нации, таджикская история, таджикская государственность.

### **A HISTORICAL ANALYSIS OF THE MOTTO «I AM FIRST A TAJIK, THEN A MUSLIM»**

This article is based on the words of the Founder of Peace and National Unity, the Leader of the Nation, a unique historical hero whose name is inscribed in golden letters in the history of the Tajik people as a symbol of guidance, wisdom, and peacemaking. With

immense pride in his patriotism and an awareness of the adventures and history of our ancestors, he conveyed from the highest pulpit not only to the Tajik people but to all of humanity the words: "I am first a Tajik, then a Muslim", along with an explanation of the cultural heritage of the Tajiks before the Arab invasion.

The author presents compelling evidence that, on the eve of the Arab invasion and the spread of Islam, the peoples of Iran, Khorasan, and Varorud possessed a developed statehood, a well-organized administrative structure, and advanced urban planning. Close political and trade ties created a solid foundation for cultural progress. The material culture of the peoples of Khorasan and Varorud on the eve of the Arab invasion astounded the desert conquerors, and most Arabic-language sources from the 9th-12th centuries attest to a significant cultural difference between the Arabs and the local population. The brilliant civilization created by the Tajiks in the 9th-10th centuries arose from this ancient culture and intellectual potential, and undoubtedly, the pre-Islamic culture and civilization of the peoples of Varorud and Khorasan played an effective role in shaping Islamic culture throughout the Caliphate.

**Key words:** historical analysis, Tajik culture, Tajik nation, I am Tajik, thoughts of the Leader of the Nation, Tajik history, Tajik statehood.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Шарифова Макнуна Қарчибековна – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, дотсенти кафедраи таърих ва методикаи таълими он, номзади илмҳои таърих. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Рашт, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин-63.

**Сведения об автор:** Шарифова Макнуна Карчибековна – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, доцент кафедра истории и методика ее преподавания, кандидат исторических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Раштский район, Гарм, ул. Э. Мухиддин-63.

**Information about author:** Sharifova Maknuna Karchibekovna – Tajik pedagogical institute in Rasht region, associate professor of the department of history and methods of its teaching, candidate of historical sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Rasht district, Garm, st. E. Mukhiddin-63.

**ТДУ: 930.85/008**

## **ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШУРАВӢ**

**Махсудов А.М., Розикова Н.С.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Тоҷикистон дар сафи ҷумҳуриҳои бародарии Осиёи Миёна аз кишварҳои муҳимми иқтисодӣ мебошад. Ҳанӯз дар қарорҳои съезди XV ҷумҳурия чунин гуфта шуда буд: «Плани панҷсола бояд ба масъалаҳои тараққи додани иқтисодиёт ва маданияти кишварҳои қафомондаи миллӣ ва ноҳияҳои қафомондаи диққати махсус дода, зарурияти тадриҷан барҳам додани қафомонии иқтисодӣ ва маданияти онҳоро ба асос гирад, мувофиқан суръати тезтари инкишофи иқтисодиёт ва маданияти онҳоро пешбинӣ кунад, бо эҳтиёҷоти талаботи Иттифоқ пайвастании эҳтиёҷоти талаботи ин ноҳияҳоро ба асос гирад» [5].

Дар шароити ҷамъияти сотсиалистӣ тараққиёти пуравчи иқтисодиёти Тоҷикистон барин кишвари қафомонда ба дараҷаи баланд тараққи кардани

индустрияи он омили асосии тараққиёти хоҷагии халқ мебошад. Базаи иқтисодие, ки он вақт Тоҷикистон дошт, барои ғун кардани маблағ имконият набуд. Бинобар ин, на фақат ёрии пулӣ аз ҳисоби тақсимои буҷети мамлакат, инчунин ёрии бевоситаи пролетариат ва интеллигенсияи ноҳияҳои марказии мамлакат низ лозим буд. Бо суръати тез инкишоф додани соҳаи энергетика барои тараққиёти хоҷагии халқ аҳамияти калон дошт.

Дар солҳои аввали мавҷудияти Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҶШС Тоҷикистон электрификацияи ҳамчун омили ба таври ратсионалӣ ҷойгир намудани саноат, ба кор андохтани захираҳои сӯзишворӣ ва энергетикаи обӣ мусоидат намуда, бо ҳамин ба эҳтиёҷоти энергетикӣ хотима дод. Азбаски дар республикаҳои миллии корхонаҳои калони саноатӣ сохта шуданд, электриконидаи саноат ҳатман зарур буд.

Дар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна дар солҳои панҷсолаи пеш аз ҷанг, аз ҷумла дар Тоҷикистон, сӯзишворӣ намерасид. Ин ба индустрикунонии ҷкмҳуриҳои Осиёи Миёна хеле монё мешуд. Назарияи нодурусте вучуд дошт. Аз рӯи ин назария ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна гӯё аз захираҳои сӯзишворӣ-энергетика камбағал бошанд. То Инқилоби Октябр дар Тоҷикистон электроэнергетика асосан вучуд надошт.

Аз сиёсати мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ ба Тоҷикистон танҳо якчанд дастгоҳҳои дизелӣ дар Ленинобод ва дар қонҳои нефти САНТО мерос монда буд, ки он барои саноат чандон аҳамияте надошт.

Дар солҳои 1927-1928 иқтидори тамоми стансияҳои электрикӣ (агар стансияҳои электрикӣ дар давраи советӣ сохта шударо ба ҳисоб гирем) танҳо 690 КВТ-ро ташкил мекард. Соли 1929 иқтидори тамоми стансияҳои электриикии Осиёи Миёна 9545 КВТ буд.

Солҳои аввали панҷсола индустрикунонии мамлакат базаи пуриқтидори электриро талаб мекард. Ба сохтмони як қатор стансияҳои электрикӣ сар карданд. Стансияи обие, ки дар Варзоб сохта шуд, яке аз қалонтарин стансияҳо мебошад. Ба иншооти он диққати аҳли мамлакат ҷалб карда шуд. Дар ин давра электростансияҳои начандон калон дар Ленинободу (ҳозира вилояти Суғд) Шӯроб ба истифода дода шуданд. Дар панҷсолаи якум иқтидори умумии тамоми электростансияҳо тақрибан 7 ҳазор қиловаттро ташкил мекард. Дар соли 1932 электростансияҳо 1,5 млн. квт-соат қувваи электрикӣ истеҳсол мекарданд. Агар дар ибтидои панҷсолаи якум, яъне дар аввалҳои соли 1929 дар ҷумҳури фақат се стансияи хурди электрикӣ бошад, пас дар охири он, яъне соли 1932, қариб дар ҳамаи ноҳияҳои асосии ҷумҳури стансияҳои электриикии хурд кор мекарданд.

Дар панҷсолаи дуюм сохтмони НБО-и Варзоби боло, ки 7,1 ҳазор квт-соат иқтидор дошт, ба охир расид. НБО-и мазкур моҳи декабаре соли 1937 ба истифода дода шуд. Стансия 6 км дуртар аз Душанбе воқеъ гаштааст. Лоихаи онро шуъбаи осиемиёнагии Институти «Гидропроект» кашидааст. Ба тариқи иншооти техникаи обии НБО-и Варзоби боло дарғоти бетонӣ, ки дарёи Варзобро ихота мекунад, обқабулкунаки дериватсия бо ҳавзааш, канали дериватсионии бетони дарозиаш 5 км барои ҷараёни сел, ҳавзаи фишордиҳанда ва бинои стансияи обӣ дохил мешавад.

Тамоми иншооти гидротехникӣ аз ҷиҳати дараҷа ва сифати техникаш ба гуруҳи аълои гидротехникаи ҳамонвақта дохил мешуд. Аз ҷиҳати ратсионалӣ

будани лоиҳаи стансия ва дараҷаи интиҳоби техникӣ ҳамин чиз шаҳодат медиҳад, вай ҳоло ҳам яке аз стансияҳои обии сарфноки Осиеи Миёна ба шумор меравад.

Дар ин давра дар баробари сохтмони НБО-и Варзоб азнавсозии стансияи электрикии дизелӣ давом мекард, ки иқтидори он соли 1937 то 1500 квт расида буд. Дар ҳамин солҳо дар колхозҳо аввалин стансияҳои электрикӣ пайдо шуданд.

Дар охири соли 1937 иқтидори умумии тамоми электростансияҳои республика қариб 17 ҳазор квт-соатро ташкил мекард. Дар панҷсолаи якум ва дуум иқтидори стансияҳои электрикӣ қариб 25 баробар афзуд. Ин дар тамоми мамлакат суръати баландтарин буд. Соли 1940 истеҳсоли электроэнергия дар Тоҷикистон 62,1 млн киловатт-соатро ташкил мекард.

Барои бо суръат тараққӣ додани иқтисодиёти ҷумҳурӣ истеҳсоли энергияи электрикиро нисбат ба истеҳсоли умумии саноат хубтар ба роҳ мондан лозим аст.

Соли 1941 НБО-и Хоруғ сохта шуда буд. Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941-1945 сохтмони НБО-и мазкурро каме ба ақиб партофт. Бо вучуди ин, дар солҳои барои мамлакат душвор стансияҳои электрикии камиқтидор ҳам сохта шуданд. Дар солҳои ҷанги Бузурги Ватанӣ дар Душанбе сохтмони стансияи электрикии олавии текстилкомбинат, ки 12 ҳазор киловатт-соат иқтидор дорад, ба кор шуруъ кард. Вай давраи баъди ҷанг (с.1957) ба истифода дода шуд. Дар ин солҳо барои иншооти стансияи обии Варзоби поён стансияи дуҷуми энергетикаи шаршараи Варзоб қадамҳои аввалин гузошта шуд. Сохтмоне, ки дар солҳои душвортарини Ҷанги Бузурги Ватанӣ сар шуда буд, сохтмони ҳақиқатан халқӣ гардид. Онро меҳнаткашони шаҳри Душанбе бо кӯмаки колхозчиёни вилояти Кӯлобу Фарм сохтанд. Суръати сохтмон махсусан дар давраи баъди ҷанг авҷ гирифт. Аз ҷиҳати хоку бетон ва корҳои оҳану бетон ин стансия аз иншоотҳои калонтарини панҷсолаи баъдиҷангӣ дар Тоҷикистон буд.

НБО-и Варзоби поён 29-марти соли 1949 ба истифода дода шуд. Зинаи сеюми силсилаи НБО-и дуҷуми Варзоб бевосита дар шаҳри Душанбе воқеъ гаштаасту стансияи муқаррарии обии типӣ дериватсионӣ мебошад. Вай соли 1953 ба истифода дода шуд. Иқтидори умумии силсилаи стансияҳои электрикии обии Варзоб 27,5 ҳазор киловаттро ташкил мекард. Ин қадамҳои аввали энергетикаи калони Тоҷикистон буд. Маҳз дар ҳамин давра дар хусуси истифодаи имкониятҳои энергетикаи Вахш – дарёи калонтарини ҷумҳурӣ прогнозҳои аввалин карда шуданд. Ҷанӯз ҳамон вақтҳо дар инкишофи базаи энергетикаи ҷумҳурӣ курс ба сохтмони НБО-ҳои бузург, ки маҷмӯи вазифаҳои хоҷагии халқро ҳал менамуданд, муайян гардид.

Соли 1955 хатти нақли электрии Душанбе-НБО-и Шаршара, ки шиддаташ 110 киловатт аст, сохта шуд. Бо ин хат энергияи НБО-ҳои Варзоб барои қонё кардани эҳтиёҷоти сохтмони НБО-и Шаршара нақл карда мешуд. Хатти электрикӣ аз ҷойҳои нисбатан душвори кӯҳӣ мегузашт. Сонитар вай ба хатти доиравии сиситемаи энергетикавии Душанбе-Вахш табдил дода шуд. Ин хат яке аз асоситарин хатҳои ин система гардид. Бо ин хат энергияи Вахш ба марказҳои муҳимтарини саноати ҷумҳурӣ ҷорӣ шуд. Суръати сохтмони НБО-и Шаршара дар канали Вахш тез мешуд. Ин аз ҷиҳати шароити сохтмон стансияи обии душвор буд. Схемаи умумии НБО-и Шаршара як қатор иншооти оригиналии гидротехникаиеро дар бар мегирад. Қарор шуда буд, ки барои канали дериватсионии гидростансия як қисми канали обёркунандаи магистралии Вахшро аз иншооти асосӣ то тақсимшавии вай ба канали тақсимкунандаи Оқғозӣ ва

шоҳаи Марғетсой истифода шавад. Дарозии ин шоҳа 11,6 км аст. Сонӣ канали дериватсионии дарозиаш 10,4 км аз канали обтақсимкунии Оқғозӣ мегузарад, ки барои гузаронидани об ба гидростансия аз нав сохта шудааст. Баъд об ба воситаи канали кӯтоҳе ба узели фишорӣ-стансионии гидростансия меояд. Бо се қубури об, ки дар болои ҳар кадомаш манораи металли борборкунандае сохта шудааст, об ба се турбинаи гидростансия дода мешавад [3].

Дар бинои НБО 3-агрегат сохта шудааст. Аз бинои НБО канали обпарто ба воситаи Марғестой ба обпартои Марказӣ сохта шудааст, ки 24, км дуртар ба яке аз шохобҳои Вахш рафта мерезад. Январии соли 1959 бинокорони стансия дар хусуси ба истифода додани ду агрегати НБО-и Шаршар гузориш доданд ва дар охири март охири агрегати ин стансияи обӣ ба кор андохта шуд. Стансияи обӣ бо чунин меёр ба кор андохта шуд: харчи 93,0 м сония: фишораш 39,85 м; иқтидори муқарар кардашудааш 29,5 ҳазор киловатт; ҳосилкунии солонаи миёнаи энергия-248 миллион киловатт-соат [7, с. 4-5].

Баробари сохтмони НБО-и Шаршара сохтмони НБО-и Қайроққум – калонтарин стансияи обии Осиёи Миёна, ки иқтидораш 126 ҳазор киловатт аст, давом мекард. Ин НБО барои электрикони ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон аҳамияти калон дошт. Дар солҳои 1956-1957 ҳамаи 6 агрегати НБО-и Қайроққум ба кор андохта шул. Қисми хеле калони энергияи он ба системаҳои энергетикӣи Тошкент ва Фарғона дода мешавад. Аз ин рӯ, ба вай номи НБО-и «Дӯстии халқҳо» ниҳода шудааст.

Ҳамаи стансияҳои калони обии Тоҷикистон, аз ҷумла НБО-и Қайроққум ҳам аз рӯи лоиҳаи шуъбаи осиемиёнаги Институти умумитифоқии илмӣ-тадқиқотӣ ва лоиҳакашӣ-ҷустуҷӯии «Гидропроект» сохта шудаанд. Лоиҳаи НБО-и Қайроққум солҳои 1950-1952 кашида шудааст. Сохтмони стансия соли 1952 оғоз ёфт.

Параметрҳои асосии НБО: ҳаҷми пурраи обанбор-4,16 км; ҳаҷми фойданоки обанбор-2,60км; вусъати сатҳи обанбор-513,0 км ква; фишори расотӣ-20,55м; сарфи максималии об-1080м сония; иқтидори муқаррар кардашуда-126 ҳазор киловатт; қувваҳосилкунии миёнаи бисёрсола-688 миллион киловатт-соат энергияи электр [7, с. 4-5].

Дар айни замон телеидоракунӣ аз пункти марказии идоракунӣ муттаҳидаи диспечерӣ ба амал бароварда мешавад. Неругоҳи обӣ дар қори пурра кардани норасоии речаи муайяншудаи системаи муттаҳидаи энергетикӣи Осиёи Миёна ва Қазоқистони Чанубӣ ширкат мекунад. Дар стансияи обӣ ҳам имконияти идоракунӣ гурӯҳи агрегатҳо ва ҳам имконияти ба тарзи автоматӣ ба кор даровардан ва аз автооператор ҷудо кардан мавҷуд аст. Энергияи стансияи обӣ ба системаи энергетикӣ ба шиддатҳои мухталиф интиқол мешавад. Алоқа бо системаи энергетикӣи Тошкент бо шиддати 220 киловатт ба як хатти электрикӣи дарозиаш 150 км муқаррар карда шудааст. Бо шиддати 110 киловатт стансияи ба зерстансияи Суғд бо ду хатти нақл энергия медиҳад, ки он дар навбати худ бо ҳамин миқдори шиддат бо НБО-и Фарҳод пайваста аст. Ғайр аз ин, НБО бо шиддати 110 киловатт бо сиситемаи энергетикӣи Фарғона алоқаманд аст. Ба воистаи подстансияи «Узловая» ба хатти шиддаташ 220 киловатт энергияи НБО-и Қайроққум ба стансияи насосии обҷерии машинӣ дода мешавад [7, с. 4-5].

Ҳанӯз пеш аз анҷоми сохтмони НБО-и Қайроққум соли 1956 дар Вахш қадре болотар аз иншооти асосии канали магистралии Вахш барои сохтмони калонтарин НБО-и осиемиёнагии Сарбанд қорҳои тайёрӣ оғоз ёфта буданд.

Стансияи электрикӣ дар миёноби рӯди Вахш дар ҷои ба водии Вахш даромадани дарё 18 км дуртар аз ш. Қурғонтеппа ва 3 км дуртар аз иншооти асосии канали магистралии Вахш воқеъ гаштааст. Соли 1956 бо қарори Шӯрои вазирони СССР нерӯгоҳи обӣ ба рӯйхати сохтмони гидроэлектрикии панҷсолаи VI дохил карда шуд.

Параметрҳои асосии НБО: харҷи расчоти об-1050 м. сония; фишори расчоти-23,3 м; иқтидори муқарраршуда-210 ҳазор киловатт; ҳосилкунии солонаи миёна-1091 миллион киловатт-соат.

НБО барои бо қувваи электрӣ таъмин намудани Тоҷикистони Ҷанубӣ омода шудааст. Алҳол НБО-и Сарбанд звенои системаи энергетикӣ Душанбе-Вахш аст, на танҳо тараққиёти саноатро таъмин менамояд, балки инчунин эҳтиёҷи объектҳои электромашиниро дар водихоӣ Вахшу Ёвон низ қонеъ мекунад. «Ҳаҷми обанбори нисбат хурде, ки дар гидростансия сохта шудааст, 94 миллион мукаабметр буда, сарфи 7 км кв ва об то 15 км сатҳ доад».

Аксарияти иншоотҳои гидроузел дар соҳили чапи дарё воқеанд. То стансия роҳҳои сангфарш ва роҳи оҳан сохта шудаанд. Дарғоти ғафси заминӣ пешроҳи маҷрои дарёро ва қисми рости соҳили онро банд мекунад. Дар як қатор бо дарғоти хокӣ дар самти чапи соҳили дарё дарғоти бетони обпарто ва бинои гидростансия воқеъ гаштаанд. Дар бино 6 агрегат ҷойгир аст.

25 декабри соли 1962 агрегати якуми НБО-и Сарбанд ба кор андохта шуд ва дар зарфи соли сонӣ ба навбат ҳамаи 6 агрегати обии аввалини силсилаи Вахш ба истифода дода шуд. Хатти интиқоли электрикӣ аз НБО-и Сарбанд то Душанбею Кӯлоб кашида шуд. Ба канали магистралии Вахш ба воситаи НБО-и Сарбанд ҷорӣ шудани об имкон дод, ки тақрибан 10000 ҳазор гектар заминҳои нави воҳаи Оқғозӣ объектҳои карда шаванд, ки пеш бо ёрии машина объектҳои карда мешуданд. Умуман, миқдори заминҳои ба воситаи канали магистралии Вахш объектҳои карда шуда аз 100 ҳазор гектар зиёдтар шуду имконияти тавассути канал сарф кардани то 350 м сония об ба миён омад. Ба воситаи системаи объектҳои машинӣ энергияи арзони электрикии НБО-и Сарбанд имкон дод, ки як қатор объектҳои ҷануби Тоҷикистон – Тошрабат, Ғараутӣ, Ёртабӯз ва ғ. объектҳои карда шаванд.

Алҳол дар нерӯгоҳи обии мазкур пункти диспетчерии раёни мавҷуд аст, ки кори ҳамаи 3 гидростансияи Вахшро идора мекунад. Аммо ҳангоми зарурат кори идораи НБО-и Сарбандро пункти диспетчерии системаи энергетикӣ Вахш-Душанбе, ки дар шаҳри Душанбе воқеъ аст, ба ӯҳда гирифта метавонад.

Дар ҷои посёлкаи бинокорон шаҳри нави ободу зебои Калининобод ба вучуд омад. НБО-и Сарбанд объектҳои иқтидори муқарраршуда 185,6 сӯм ва ба 1 киловатт-соат энергия миёнаи солонаи ҳосилгардида-3сӯму 5 тин маблағ сарф гардида арзиши аслии 1 киловатт-соат энергияи электрики ҳосилкардашуда 0,077 тинро ташкил мекунад. Ролигеси Сарбанд чун стансияи аввалини азхуд намудаи потенциали гидротехники руди калонтарини Осиё Миёна-дарёи Вахш бузург аст.

Охири соли 1962 хатти шиддаташ 220 киловаттии НБО-и Сарбанд подстансияи «Новат» дар шаҳри Душанбе ба кор андохта шуд, ки дарозияш 126 километр аст. Аз душанбе ин хатти электрикӣ ба вилояти Сурхдарёи ҶШС Ёзбекистон кашида мешавад. Шоҳаи ҳамин хат-Зардолу-Норак сохтмони НБО-и Норакро бо энергия таъмин кардааст [2].

Ба истифода додани хатти шиддаташ 220 киловольт ин давраи сифатан навест дар сохтмони сети электрикии чумхурӣ. Дар солҳои 1962-1963 ду агрегати 25-ҳазораи навбати 2-юми ТЭИ-и Душанбе ба кор андохта шуд, ки иқтидори он то

рафт меафзояд. Дар ин давра сохтмони НБО-и марказӣ ба охир мерасад. Чунин номро стансия ба туфайли ҷои воқеъ гаштааш гирифтааст. НБО дар соҳили рости Обпартои марказии системаи обёрии Вахш дар 12 километрии ҷанубу ғарбтари НБО-и Сарбанд воқеъ гаштааст. Обпартои марказӣ умуман 43,4 м паст мефарояд. Дар тамоми тӯли худ обпарто обҳои коллекторҳо ва обпартоҳои ирригациониро қабул менамояд. Аввалин таҷрибаҳо дар НБО аз рӯи итиҳоби якзинагӣ соли 1958 анҷом дода шуда буданд. Дар ҳамин итиҳоб иқтидори стансия 30 ҳазор киловатт буд [7, с. 8-9].

Парметрҳои асосии стансияи обии дараҷаи якум чунинанд: сарфи расчоти об 100 м<sup>3</sup>/сония; фишори расчоти он 24,8 м; иқтидори муқараршуда 18,1 ҳазор киловатт; ҳосилкунии миёнаи бисёрсолаи энергияи электрики-187,8 миллион киловатт-соат.

Стансияи типии дериватсионист. Ба он иншоотҳои зерини гидротехники дохиланд:

- 1) ишооти асосии типии муқаррарӣ;
- 2) узели фишорӣ-стансионари андаруни ҳавзаи фишорӣ, ду трубопроекти металии фишорӣ, обпартои холис дар шакли ноаи кушоди оҳану бетони ва бинои стансия барои ду агрегат;
- 3) канали эҳтиётӣ дар маҷрои заминии дарозии 17,9 км, ки дар трассаи кандаи шудааст аз заминҳои нав мегузарад ва дарозии 2 км дар маҷрои чуқуркардаи мавҷудаи Обпартои марказӣ то якҷо шуданаш бо Вахш. Стансияи автоматӣ буда, телеидорашаванда аст.

**Муқарризи: Амирзода С.А. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Искандаров С. Роғун: дирӯз ва имрӯз // Минбари халқ. – 10-уми феввали соли 2007.
2. Марков М. Народнохозяйственное значение Нурекской НБО. – Душанбе: Дониш, 1976.
3. Маликов М. Энергетическая независимость Таджикистана: История, проблема и перспективы. – Душанбе, 2013. – 392 с.
4. Пеминская Г. Роғун будет достроен // Народная газета. – 28 декабря 2009 года.
5. Петров Г.Н., Шамсулов М.Ш. Финансово-экономическая анализ проекта завершения строительства Сангтудинской НБО-1 на реки Вахша. – Душанбе, 1999.
6. Тошмаматов Д. Строители Сантуда. – Душанбе. 2006.
7. Юнусов Б. Аз Варзоб то Норақ. Душанбе: Ирфон, 1971. – С. 8-9.

#### **Literature:**

1. Iskandarov S. Roghun: the impact of natural gas on the environment // Minbari xalq. – February 10, 2007.
2. Markov M. The national economic significance of the Nurek NBO. – Dushanbe: Donish, 1976.
3. Malikov M. Energy independence of Tajikistan: History, problems, and prospects. – Dushanbe, 2013. – 392 p.
4. Peminckaya G. Roghun will be completed // Narodnaya Gazeta. – December 28, 2009.

5. Petrov G.N., Shamsulov M.Sh. Financial and economic analysis of the project for completing the construction of Sangtuda NBO-1 on the Vakhsha River. – Dushanbe, 1999.
6. Toshmamatov D. Builders of Santuda. – Dushanbe. 2006.
7. Yunusov B. Az Varzob to Norak. Dushanbe: Irfon, 1971. – P. 8-9.

### **ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШҶРАВИ**

Дар мақолаи доир ба заминаҳои ташаккул ва рушди электроэнергетика дар Тоҷикистони Шӯравӣ маълумот дода шудааст. Муаллифон бо истифода аз маводҳои илмӣ масъалаи мазкурро мавриди баррасӣ қарор дода, иброз намудаанд, ки дар солҳои аввали мавҷудияти Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҶШС Тоҷикистон электрификатсия ҳамчун омили ба таври ратсионалӣ ҷойгир намудани саноат, ба қор андохтани захираҳои сӯзишворӣ ва энергетикаи обӣ мусоидат намуда, бо ҳамин ба эҳтиёҷоти энергетикӣ хотима дод. Азбаски дар республикаҳои миллӣ корхонаҳои калони саноатӣ сохта шуданд, электриконидаи саноат ҳатман зарур буд. Дар идома оиди марҳила ба марҳила сохта ба истифода додани нерӯгоҳҳои барқи обии кишвар, ки заминаи асосии ташаккул ва рушди электроэнергетика дар Тоҷикистон гардидаанд суҳан рафтааст. Дар қисмати охири мақола иншоотҳои гидротехникӣ баён гардидаанд, ки муаллифон онҳоро ба 3 қисм қудо намуда, мутааллиқ типии стансияи дереватсионистӣ донидаанд.

**Вожаҳои калидӣ:** ташаккул, рушд, электроэнергетика, Тоҷикистон, стансия, иқтидор, Варзоб, Сарбанд, Норақ, Вахш, Қайроққум, Душанбе.

### **ОСНОВАНИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ В СОВЕТСКОМ ТАДЖИКИСТАНЕ**

В статье рассматриваются основы становления и развития электроэнергетики в Советском Таджикистане. Авторы, опираясь на научные материалы, рассматривают этот вопрос и утверждают, что в первые годы Советской власти в Таджикской ССР электрификация способствовала рациональному размещению промышленности, использованию топливно-энергетических ресурсов и, таким образом, удовлетворению энергетических потребностей. В связи со строительством крупных промышленных предприятий в национальных республиках электрификация промышленности была абсолютно необходима. Далее в статье рассматривается поэтапное строительство и ввод в эксплуатацию гидроэлектростанций страны, ставших основной базой становления и развития электроэнергетики Таджикистана. В заключительной части статьи описываются гидротехнические сооружения, которые авторы разделяют на три части и относят к типу дореволюционных станций.

**Ключевые слова:** формирование, развитие, электроэнергия, Таджикистан, станция, мощность, Варзоб, Сарбанд, Нурек, Вахш, Кайраккум, Душанбе.

### **FOUNDATIONS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ELECTRIC POWER IN SOVIET TAJIKISTAN**

The article provides information on the foundations for the formation and development of electric power in Soviet Tajikistan. The authors, using scientific materials, discussed this issue and stated that in the early years of Soviet power in the Tajik SSR, electrification served as a factor in the rational placement of industry, the use

of fuel and water energy resources, and thus put an end to energy needs. Since large industrial enterprises were built in the national republics, the electrification of industry was absolutely necessary. The article continues by discussing the phased construction and commissioning of the country's hydroelectric power plants, which have become the main basis for the formation and development of electric power in Tajikistan. The final part of the article describes hydraulic structures, which the authors divide into 3 parts and consider to belong to the type of derevolutionary station.

**Keywords:** formation, development, electric power, Tajikistan, station, capacity, Varzob, Sarband, Nurek, Vakhsh, Kairokkum, Dushanbe.

**Маълумот дар бораи муаллифон: Махсудов Аслиддин Муҳабатович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муовини декани факултети таърих ва ҳуқуқ оид ба корҳои тарбия, номзади илмҳои таърих, дотсент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Мухиддин-63. Телефон: (+992) 985-02-29-82. E-mail: asliddin.maxsudov.92@mail.ru.

**Розиқова Насиба Сайҷаҳфаровна** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э.Мухиддин-63. Телефон: (+992) 98-797-91-62.

**Сведение об авторах: Махсудов Аслиддин Муҳабатович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, заместитель декана историко-правового факультета по воспитательной работе, кандидат исторических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 985-02-29-82 E-mail: asliddin.maxsudov.92@mail.ru.

**Розиқова Насиба Сайджаҳфаровна** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры социологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 98-797-91-62.

**Information about the authors: Makhudov Asliddin Mukhabatovich** Tajik pedagogical institute in Rasht district, deputy dean of the faculty of history and law for educational work, candidate of historical sciences, associate professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: (+992) 985-02-29-82 E-mail: asliddin.maxsudov.92@mail.ru.

**Rozqova Nasiba Sayjahfarovna** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant of the sociology department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: (+992) 98-797-91-62.

**ТДУ: 930.85/130.2**

## **ТАЪРИХИ АҲКОРИ АХЛОҚӢ**

**Одинаев Б.А., Пирматова Г.Х.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Доир ба пайдоиши ахлоқ на бояд ҳамчун пайдоиши илм, ё умуман, фалсафа таҳқиқ намуд. Зеро ахлоқ дар ибтидои пайдоиш на ба унвони илм, балки дар асоси муносибату ҳамгирой ва ниёзи инсоният ба ҳамдигар пайдо шудааст. Дар ин замина ахлоқ, тадриҷан, хусусияти иҷтимоӣ гирифта, зери падидаи «шуури иҷтимоӣ» дар майнаи афроди ҷомеа қарор гирифтааст. Тибқи ин гуфтаҳо ахлоқ

муқаддамтар аз дониш қарор дорад, ҳатто дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ дар пайдоиш ва ташаккули илму фалсафа хизмат мекунад. Метавон гуфт, ки афкори фалсафӣ пеш аз ҳама дар доираи ахлоқ ба вуҷуд омадаанд. Ахлоқ, ки дар ибтидо ҳамчун ӯҳдадорӣ пайдо шудааст, бо мурури замон тибқи талаботи инсонӣ барои амалисозии ҳадафҳои ақлонӣ аз он кор гирифта мешуд. Доир ба масъалаи мазкур дигар дидгоҳ низ ҷой дорад, ки тибқи он ахлоқ ҳамчун ҳикмати амалӣ таърихӣ пешазилмӣ дорад, вале ҳамчун ҳикмати назарӣ (илмӣ) аз давраи Суқрот – файласуфи Юнни Қадим оғоз меёбад. Аммо мавҷудияти фалсафаи ахлоқро дар андешаҳои файласуфони пеш аз Суқрот на бояд комилан инкор намуд. Метавон гуфт, ки он дар тафаккури Пифагориён, Гераклит ва Демокрит на ҳамчун як системаи мукамал, балки ҳамчун умумияти мантиқӣ ба ақидаҳои метафизикии онҳо алоқаманд буд. Аз ин лиҳоз, мо масъалаи таърихӣ афкори ахлоқиро ногузир аз андешаҳои ахлоқии Суқрот оғоз менамоем.

**Суқрот** (469-399 п.м.) – яке аз файласуфони Юнони таърихӣ буда, асосҳои фалсафӣ-ахлоқиро дар қолаби савогузорӣ, мулоҳиза ва муколама таҳия ва пешниҳод намудааст. «Худро бишнос!» – шиори маъруфест, ки Суқрот онро асоси ахлоқ медонист. Ба андешаи ӯ инсон бояд аввал худро бишносад, то битавонад ба ҳаёти ахлоқӣ ворид гардад. Суқрот донишро асоси ахлоқ дониста, ибраз менамояд, ки донишу ахлоқ бо ҳам тавбам ва ҷудонашаванда мебошанд. Ӯ бар ин зар буд, ки инсон дидаву дониста кори бад ва ғайриахлоқӣ намекунад. Интиҳобӣ бадӣ аз рӯйи нодонӣ аст, на аз рӯйи хунукназарӣ. Аз тарафи дигар, ӯ ахлоқро бевосита илме медонист, ки бояд омӯхта шавад. Адолат, шучоат, ҳиммат, худдорӣ (тахаммул) ва дигар фазилатҳои ахлоқиро низ шаклҳои гуногуни илми ахлоқ меҳисобид. Ба ақидаи Суқрот, фаъолияти маънавӣ бояд барои рушду инкишоф додани дониши инсон мусоидат намояд. Суқрот ҳамчун файласуфи ахлоқнигор кӯшиш менамуд, ки фаъолияти одамро бо рафторҳои ахлоқиашон алоқаманд гардонида, аз ин роҳ дар зиндагии онҳо тағйироту дигаргуниҳо ворид намояд. Суқрот аввалин шуда кӯшиши мавриди тадқиқ қарор додани идеалиётро ба миён гузошта, ҳастии идеалиро воқеияти ҳақиқӣ шуморидааст. Ӯ камолотро пеш аз ҳама дар камолоти ахлоқии инсон медид. Аз баски Суқрот «асосгузор» ва ҷонибдори принципи муколамаву мубоҳиса (диалектика) буд, аз ин рӯ, пешниҳод менамояд, ки ҳақиқати ахлоқӣ бояд тавассути муколама ва таҳқиқ пайдо шавад, на аз рӯйи таълимоти омодагӣ. Яъне ӯ ба ҷойи таълимдиҳӣ бо савол додан ва баҳс кардан кӯшиш менамуд, ки одамон худашон ҳақиқатро дарк кунанд. Пас, ҳар касе, ки воқеан дониши ҳақиқӣ (маълумоти комили ахлоқӣ) дорад, ҳамеша некӣ хоҳад кард. Барои Суқрот ахлоқ танҳо як масъалаи шахсӣ набуд. Ӯ инсонро ҳамчун узви ҷомеа дониста, ишора намудааст, ки рафтори шахс бояд ба манфиати умум низ равона бошад. Ӯ чунин мешуморид, ки «инсон аз дигар махлуқот бо рӯҳи худ фарқ карда, дорои қобилияти муҳокимаронӣ буда, дар рафтори худ меъёрҳои одоброрию менамояд» [3, с. 54]. Ҳаминтавр ахлоқи Суқрот пояи фалсафаи ахлоқи Ғарб қарор гирифт. Шогирдонаш – Афлотун ва баъдтар Арасту таълимоти ахлоқии ӯро идома ва тавсеа доданд.

**Афлотун** ( 427-347 п.м) – яке аз файласуфони юнониест, ки дар бораи ахлоқ ва тарбияи инсон хело амиқ андешаронӣ намудааст. Ӯ мақсади ахлоқро расидани ба саодати абабӣ медонист. Ба андешаи Афлотун инсон замоне хушбахт мегардад, ки рӯҳаш бо ақл, адолат, некӣ ва дигар унсурҳои ахлоқӣ дар робита бошад. Хушбахт шахси шарафманд аст. Шарафмандиро инсон тавассути маърифату

муҳаббат ба даст меоварад. Ба ақидаи ӯ, се зинаи муҳаббат вучуд дорад: муҳаббат ба ҷисм, нафс ва накӯӣ. Моҳияти маърифат ба хотири нафс расонидани он чизест, ки ӯ дар олами мусул замоне онҳоро ҳис карда буд. Инсон мавҷуди дорои қобилияти дарки накӯӣ буда, донишмандӣ, мардонагӣ, оқилӣ, парҳезкорӣ ва адолатхоҳӣ сифатҳои асоситарини онҳо мебошанд. Номбурда адолатро асли асосии ахлоқ шуморида, қайд мекунад, ки адолат дар рӯҳи инсон монанди саломатӣ дар бадан аст. Вақте ҳар қисми рӯҳ кори худро дуруст анҷом дада, ба қисми дигар даҳолат намекунад, он гоҳ адолат дар инсон ҷорӣ менамояд. Афлотун хайри мутлақро арзиши олии ахлоқӣ ва сарчашмаи ҳама чизҳои хубу зебо хонда, онро ба Офтоб ташбеҳ медиҳад, ки ба ҳамагон равшанӣ медиҳад. Ӯ низ чун Суқрот ахлоқро ҳамчуфти дониш медонист. Касе ки тавассути дониш ҳақиқатан некӣ ва зебоиро мешиносад, ҳечгоҳ бадиро интиҳоб намекунад. Пас, ҷаҳлу бесаводӣ сабаби асосии бадрафторист. Ба ақидаи Афлотун донишу накукорӣ баробармаъно мебошанд. Вазифаи аввалиндараҷаи ахлоқ аз инкишоф додан ва ба камолот расонидани рӯҳи худ иборат аст, чунки қисмати оқилона ва хирадмандонаи рӯҳ ба инсон имкон медиҳад, ки ӯ оламо доништа гирад.

Чигунае ки қайд карда шуд Афлотун, аз файласуфони бузурги Юнони Қадим аст, ки ба идеализми объективӣ асос гузоштааст. Афлотун дар яке аз минтақаҳои зебои Афина бо номи Академия мактаbero ифтитоҳ намуд, ки қариб 900 сол арзи вучуд дошта, танҳо бо фармони император Юстиниян баста шудааст. Ба ақидаи Афлотун, идеяи олий идеяи неъмат мебошад, ки тамоми одамон кӯшиши ба даст овардани онро доранд. Ба ақидаи вай, ҳастии идеяҳо ҳастии аслий буда, сабаби пайдоиши тамоми ашӯҳо мебошанд, зеро ашӯҳои олами атроф тағйирёбанда ва гузаранда буда, олами идеяҳо бошад, азалий ва нагузаранда мебошад. Ба ақидаи ӯ, моҳияти инсонро ахлоқ ва рӯҳи инсон ташкил медиҳад.

**Арасту** (384-322 т. м.) – Арасту шоғирди Афлотун буд, аммо аз таълимоти ӯ оид ба мусул даст кашида, ба ҷои он таълимоти худро оид ба шаклҳо ва моҳияти ашӯ пешниҳод намудааст. Моҳияти ашӯ, мувофиқи таълимоти ӯ, дар ҳуди онҳо ҷой дорад, моҳияти инсон на дар мусул (ба мисли таълимоти Афлотун), балки дар нафси ӯ зоҳир мешавад. Вазифаи ахлоқии инсон дар афкор (донишмандӣ, муҳокимаронӣ), рафтор (мардонагӣ, ростқавлӣ, шафқатмандӣ) ва накӯкории ӯ дида мешавад. Ҳар як накӯкории ахлоқӣ, дар маркази ду сифати ахлоқӣ қарор дорад, ки рафторро назорат менамояд. Масалан, саховатмандӣ, ки аз як тараф, бахилию хасисӣ ва аз тарафи дигар, дороию сарватмандиро зерин назорат қарор медиҳад. Ҳама гуна навъи накӯкорӣ, ки аз ҳолати рӯҳӣ, маънавиёт, одатҳои инсон иборат аст, дар ҳаёти амалӣ дар асоси таҷрибаи ҳаётии ҳар як инсон ба вучуд меояд. Фаъолияти нафс агар бо мақсади накӯкорӣ анҷом дода шавад, боиси хушбахтии инсон мегардад. Арасту аввалин шуда ахлоқ (этика)-ро ба сифати илми махсус ҷудо намудааст. Ба ақидаи Арасту, вазифаи ахлоқ тарбияи инсон буда, бояд чунин сифатҳои ахлоқиро ба ӯ биомӯзонад, ки барои зиндагӣ зарур ва лозиманд. Ахлоқ ин тарбият додани рафторҳои амалии ахлоқ дар инсон ва омода намудани ӯ барои зиндагии воқеӣ аст. Ба ақидаи Арасту, инсон шаҳрванд буда, ҳамчун мавҷуди иҷтимоӣ шинохта мешавад. Арасту чунин мешуморид, ки накӯкориҳои ахлоқӣ ирсӣ набуда, танҳо ба воситаи тарбия аз худ карда мешаванд. Ӯ чунин мешуморид, ки накӯкории аз ҳама асосӣ роҳ надодан ба камбудӣ ва зиёдаравист. Инсон бояд ҳамеша дар асоси қоидаи миёнаи тиллоӣ амал намояд. Ба ақидаи Арасту, аз ҳама хосиятҳои неки инсон дар он зоҳир мешавад, ки инсон

бояд ҳамеша барои дониستاني ҳақиқат кӯшиш намояд. Мақсади инсонро Арасту дар он медид, ки инсон хушбахт бошад. Арасту навиштааст, ки одамон дар интихоби неку бад озоданд. Идеяи софи неъматро ӯ барои инсон дастнорас ҳисобида, таълим меод, ки инсон бояд барои ба даст овардани неъматӣ воқеӣ талош намояд. Арасту ба монанди Афлотуну Суқрот донишу накӯкорию айниятдор медонист. Ба ақидаи Арасту, ахлоқ ба сиёсат алоқамандии ногустастанӣ дорад. Ба ақидаи ӯ, инсон озод бояд ҳамеша ба давлат хизмат намуда, онро аз душманон ҳимоя намояд.

Ибни Сино (980-1037) – Абӯалӣ Хусайн ибни Абдуллоҳ, машҳур ба Ибни Сино ва мулаққаб ба Шайхурраис, нобиғаи бузурги асри 10-11 соли 980 дар деҳаи Афшанаи наздики Бухорои таърихӣ таваллуд шуда, соли 1037 дар Ҳамадон вафот намудааст. «Ибни Сино ба қатори мутафаккирони бузурги асримиинағӣ дохил мешавад, ки соҳаҳои гуногуни илми замонаш – мантиқ, фалсафа, илоҳиёт, табиёт, риёзиёт ва тибро рушду ҷилои нав бахшидааст» [6, с. 97]. «Ибни Сино яке аз олимони машҳури Шарқ, энциклопедист ва мутафаккире мебошад, ки бо тадқиқоти муҳимми худ дар инкишофи илми ҷаҳонӣ саҳми ниҳоят арзандае гузоштааст» [8, с. 100-108]. Агар ба рисолаҳои Ибни Сино дақиқтар назар кунем, онҳоро асосан ба панҷ гурӯҳ метавон табақабандӣ кард. Якум рисолаҳои, ки ба проблемаҳои хос фалсафӣ бахшида шудаанд. Дуюм, рисолаҳои фалсафӣ-бадеӣ, ки масъалаҳои фалсафии муайян бо баёни сода ва шакли бадеӣ матраҳ шудаанд. Сеюм, рисолаҳои, ки ба масъалаҳои табиатшиносӣ бахшида шудаанд. Чорум, рисолаҳои тиббӣ. Панҷум, рисолаҳои, ки дар масъалаҳои динӣ, ахлоқӣ, равоншиносӣ ва иҷтимоӣ баҳс мекунанд [1, с. 7-8]. «Аксари осори мутафаккир то замони мо омада расида, мавриди истифодаи мутахассисони фанӣ қарор гирифтаанд. Баъзе аз онҳо дар Асрҳои Миёна ба забони латинӣ тарҷума шудаанд, ки аз рӯи онҳо дар донишгоҳҳои Аврупо дарс гуфта мешуд» [9, с. 113-122]. Ибни Сино бар ин бовар аст, ки ахлоқ на танҳо як силсила қоидаҳои рафторӣ, балки марҳилаи такомули нафс аст. Ба гуфтаи ӯ ҳадафи ахлоқ расидан ба камол ва саодати ҳақиқӣ мебошад. Саодат (хушбахтӣ) аз назари Ибни Сино вақте ба даст меояд, ки нафс аз ҳавову ҳавас пок шавад ва инсон ба шинохти ҳақиқат бирасад. Мутафаккир нафсро ба 3 қувва ҷудо намудааст:

1. Қувваи ақлонӣ;
2. Қувваи шаҳвонӣ;
3. Қувваи ғазабӣ.

Бояд инсон миёни ин қувваҳо тавозунро нигоҳ дорад. Агар қувваи ақлонӣ ғолиб бошад, инсон аз нигоҳи ахлоқӣ солим мемонад. Ибни Сино чун дигар ҳаммаслакони худ дар мавриди ахлоқ дидгоҳи идеалистӣ дошта, онро махсуси зиндагии инсон медонад: «Зиндагии одамӣ бо одоби ҳасана ва ахлоқи карима, ки мӯчиби ҷамолу зебӣ ва асбоби зебу зинати одамӣ аст, мувофиқу мунтабиқ гардидааст» [1 с. 19]. Ба ақидаи Ибни Сино Инсон табиатан иҷтимоӣ аст ва бидуни дигарон наметавонад зиндагии комил дошта бошад. Ба андешаи ӯ ахлоқро метавон тавассути тарбия ва одат ташаккул дод. Ӯ дар ташаккули ахлоқ ба нақши муҳимми омӯзгорон ва муҳити иҷтимоӣ эътиқод дошт:

Ҳар киро устод набвад кор бар бунёд нест,  
Дар раҳи маънӣ рафиқе беҳтар аз устод нест.

(Ибни Сино)

**Носири Хусрав** (1004-1088) – Носири Хусрав роҷеъ ба масъалаҳои ахлоқӣ як силсила фикрҳои бикру ноб баён кардааст. Мувофиқи ақидаи ӯ, хулқи баду нек ба нафс алоқаманд мебошад. Агар бадиву зиштӣ аз нодонию оқизӣ ба миён ояд, пас нақӯиву хайрот аз покизагии хулқи инсон бармеояд. Аз ин рӯ, ақл меёри асосии ахлоқ аст.

**Ибни Мискавайҳ.** Ӯ ҳамзамони Ибни Сино буд, масъалаҳои ахлоқро мавриди баррасии хос қарор дода, ба ин васила чун муассиси ҳикмати ахлоқии Шарқ шӯҳрат ёфтааст [7, с. 74-82]. Ибни Мискавайҳ ба назар гирифтани қудрати ҳар фарде аз афроди инсониро муҳим ҳисобида, таъкид мекунад, ки ташхиси ҳадди васат дар фазои ахлоқӣ бисёр мушкил аст. Аммо инсон набояд аз даст ёзидан ба он ноумед бишавад ва дарёфти онро ғайриимкон пиндорад, зеро, чуноне ки худи ӯ таъкид кардааст, «...фазоил аъдом нестанд», яъне фазоил барои инсон як падидаи дастнорасу номавҷуд ва чизи ҳоло кашфнашуда ё аз олами ғайбӣ нестанд, «балки афъолу аъмоле ҳастанд, ки дар замони мушорикат бо мардум ва ҳамнишинӣ бо эшон ва дар хариду фурӯхт ва анвои иҷтимоот зоҳир мегарданд» [2 с. 53-62]. Мутафаккирони минбаъда, чун Насируддини Тусӣ ва Ҷалолуддини Давонӣ аз осори ӯ баҳраҳои зиёд бардошта, дар зери таъсири ӯ ҳикмати ахлоқро рушду такомул додаанд.

**Машшоия.** Мутафаккирони машшоия илми ахлоқро қисми муҳимтарини фалсафаи амалӣ шуморида, онро ҳикмати хулқия, тибби рӯҳонӣ ва таҳзиби ахлоқ (ислоҳи ахлоқ) низ гуфтаанд. Ба андешаи машшоиён инсон аз овони хурдӣ ниёзманди тарбияи ахлоқист, зеро ахлоқ фитрӣ не, балки иқтисобист ва тавассути таълиму тарбия ба даст омада ташаккул меёбад. Зеро дониш қувва аст ва қувва дар дониш аст. Инсон ба воситаи донишандӯзӣ маънавиёташро қавӣ намуда, худ қавиירו мегардад. Ба андешаи Х.Ш. Имомов: «Танҳо қувваи дохилӣ, рӯҳонӣ ва ҳаётбахшандаи меҳнат сарчашмаи шаъну шараф ва ахлоқу хушбахтии инсон аст» [4 с. 31-36]. Инсон дар рафтору кирдораш мухтор ва масъул мебошад. Насируддини Тусӣ низ назарияи фитрӣ будани ахлоқро рад намуда, қайд мекунад, ки он бо таъсири муҳит ва таълиму тарбия тағйир меёбад. Ӯ инсонро дар содир кардани чи афъоли нек ва чи бад соҳибхитёр дониста, инсонҳоро барои кирдорашон масъул мешуморад [12 с. 29].

**Тасаввуф.** Дар таълимоти фалсафии тасаввуф бошад идроку идораи қувваҳои ботинии инсон, ислоҳу тарбияи ӯ, ташаккули инсонии комил ва дигар ҷиҳатҳои муҳими илми ахлоқ дар мадди аввал истодаанд. Аҳли тасаввуф ба ахлоқи футувват низ тавачҷуҳ намудаанд, ки асосашро се усули зерин ташкил медиҳад:

1. Вафо ба аҳду паймон;
2. Ростию дурусткорӣ;
3. Далерию мардонагӣ.

Фалсафаи ахлоқ ҳаракату тағйирот ва таназзулу болоравии ахлоқро дар ҷомеа меомӯзад. «Ахлоқ чун унсури ҳаёти маънавӣ баромад намуда, талаботи одамнро нисбати арзишҳои ба мисли гуманизм қаноатманд сохта, рафтори онҳоро дар ҷомеа ба танзим мебарорад» [5 с. 129]; [10 с. 139]. Ахлоқ арзишҳои умумиинсонии маънавӣ, меъёрҳои рафтору атвори одамон ва муносибати мутақобилаи онҳоро инъикос намуда, дар иҷрои меъёрҳояш ба афкори умум така мекунад. Ахлоқе, ки ба талаботи тараққиёти иҷтимоӣ мувофиқ аст ва пайваста инкишофи таърихро метезонад, ахлоқи ҳақиқӣ ба шумор меравад. Беҳуда нест, ки аксари мутафаккирон ахлоқро муъҷизаи олиии маънавӣ гуфтаанд. «Ахлоқ

нахустин шакли шуури ҷамъиятӣ буда, дар он таҳкурсии тамоми шаклҳои дигари ҷамъиятӣ ва самти рушди онҳо муайян гардидааст. Масалан, агар категорияҳои ахлоқӣ – некӣ, бадӣ, шараф, бешарафӣ, номус, беномусӣ, адолат, беадолатӣ барин мафҳумҳо дар сиёсат, ҳуқуқ, илм, дин, санъат ба таври худ баҳо дода шаванд ҳам, бо вучуди ин ҳамон маъноеро медиҳанд, ки дар ахлоқ таҷассум ёфтааст» [11 с. 158]. Илми ахлоқ ба унвони фалсафаи амалӣ дар сайри таърихи худ марҳилаҳои инкишофи давраҳои гуногунро аз сар гузаронида, ба ҳаёти ҷомеа ҳамеша таъсири мусбӣ расонидааст.

**Муқарриз: Махсудов А.М. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар ноҳияи Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Абӯалӣ, ибни Сино. Осор. Ҷилди чаҳорум [Матн] / Абӯалӣ ибни Сино. – Душанбе: «Дониш», 2008. – 922 с.
2. Давлатов П.Н. Таъсири фалсафаи асрҳои IX-X ба Ибни Мискавайҳ [Матн] / П.Н. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4. – С. 53-62.
3. И.Ф. Зиёев, З.И. Зиёева. Ахлоқ ва зебоишиносӣ, китоби дарсӣ. Душанбе, 2019. – 480 с.
4. Имомов Х.Ш. Фарҳанги меҳнат ва фарҳанги иқтисодии шахсият [Матн] / Х.Ш. Имомов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2. – С. 31-36.
5. Маҳмадизода Н.Д., Саидов Д.М. Аҳамияти омӯзиши ҳаёти маънавии ҷомеа барои ҳифзи беҳатарии он [Матн] / Н.Д. Маҳмадизода, Д.М. Саидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – № 6. – С. 129.
6. Мирзоев Ғ. Фалсафа дар саволу ҷавоб. Қисми аввал [Матн] / Ғ. Мирзоев. – Душанбе: «Промэкспо», 2013. – 256 с.
7. Одинаев Б.А., Ҳикматов С.М. Нақши ахлоқ дар масири таърих [Матн] / Б.А. Одинаев, С.М. Ҳикматов // Паёми Донишкдаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2024. – №2(2). – С. 74-82.
8. Одинаев Б. А., Фарзонаи Ғ. Нақши мутафаккирони форсу тоҷик дар пешрафт ва инкишофи фанҳои дақиқ [Матн] / Б.А. Одинаев, Фарзонаи Ғ. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2023. – №6/1. – С. 100-108.
9. Одинаев Б.А., Пирматова Г.Х. Ибни Сино – беҳтарин мутафаккир ва нобиғаи таърих [Матн] / Б.А. Одинаев, Г.Х. Пирматова // Паёми Донишкдаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2024. – №1(1). – С. 113-122.
10. Одинаев Б.А., Ҳикматов С.М. Гулчини андешаҳо. Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: «Ашуриён», 2024. – 200 саҳ.
11. Саид Н.С., Хуморов Д.М., Шарипов М.И., Сангинова Д.Н. Фалсафа. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ. [Матн] / Н.С. Саид, Д.М. Хуморов, М.И. Шарипов, Д.Н. Сангинова // – Душанбе: Маориф. – 2019. – 232 саҳ.
12. Фалсафа. Таърихи фалсафа. (Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии ҷумҳурӣ). (Ҳайати муаллифон). – Душанбе: «Собириён», 2011. – 605 с.

#### **Literature:**

1. Abuali, Ibn Sino. Works. Volume Four [Text] / Abuali Ibn Sino. – Dushanbe: «Donish», - 2008. – 922 p.

2. Davlatov P.N. The influence of philosophy of the IX-X centuries on Ibn Miskavayh [Text] / P.N. Davlatov // Message of the National University of Tajikistan. – 2022. – № 4. – P. 53-62.

3. I.G. Ziyoev, Z.I. Ziyoeva. Ethics and aesthetics, textbook, Dushanbe, 2019, 480 p. – P. 54.

4. Imomov H.Sh. Labor culture and economic culture of the personality [Text] / H.Sh. Imomov // Message of the National University of Tajikistan. – 2020. – № 2. – P. 31-36.

5. Mahmadiyoda N.D., Saidov D.M. The importance of studying the spiritual life of society for protecting its security [Text] / N.D. Mahmadiyoda, D.M. Saidov // Message of the Tajik National University. – 2020. – № 6. – P. 129.

6. Mirzoev G. Philosophy in questions and answers. Part one [Text] / G. Mirzoev // – Dushanbe, «Promexpo», 2013. – 256 p.

7. Odinaev B.A., Hikmatov S.M. The role of morality in the course of history [Text] / B.A. Odinaev, S.M. Hikmatov // Message of the Tajik Pedagogical University in Rasht district. Department of Law, History and Economics. – 2024. – № 2(2). – P. 74-82.

8. Odinaev B. A., Farzonai G. The role of Persian and Tajik thinkers in the progress and development of exact sciences [Text] / B.A. Odinaev, Farzonai G. // Message of the National University of Tajikistan. – 2023. – №6/1. – P. 100-108.

9. Odinaev B.A., Pirmatova G.Kh. Ibn Sino – the best thinker and genius of history [Text] / B.A. Odinaev, G.Kh. Pirmatova // Message of the Pedagogical University of Tajikistan in Rasht district. Department of Law, History and Economics. – 2024. – №1(1). – P. 113-122.

10. Odinaev B.A., Hikmatov S.M. Gulchini of thoughts. Collection of articles. – Dushanbe: «Ashuriyon», 2024. – 200 p.

11. Said N.S., Humorov D.M., Sharipov M.I., Sanginova D.N. Philosophy. Textbook for students of secondary vocational education institutions. [Text] / N.S. Said, D.M. Humorov, M.I. Sharipov, D.N. Sanginova // – Dushanbe: Maarif. – 2019. – 232 p.

12. Philosophy. History of philosophy. (Textbook for higher education institutions of the republic). (Authors). – Dushanbe, «Sobiriyon», 2011. – 605 p.

### **ТАЪРИХИ АФКОРИ АХЛОҚӢ**

Мақолаи мазкур аҳамияти таърихию фалсафӣ дошта, дар он доир ба масъалаи таърихи афкори фалсафӣ маълумот дода шудааст. Муаллифон бо истифода аз адабиёти илмӣ масъалаи мазкурро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, қайд намудаанд, ки ахлоқ дар ибтидои пайдоиш на ба унвони илм, балки дар асоси муносибату ҳамгирӣ ва ниёзи инсоният ба ҳамдигар пайдо шудааст. Дар ин замина ахлоқ, тадриҷан, хусусияти иҷтимоӣ гирифта, зери падидаи «шуури иҷтимоӣ» дар майнаи афроди ҷомеа қарор гирифтааст. Дар асоси ин гуфтаҳо муаллифон ахлоқро муқаддамтар аз дониш нишон дода, овардаанд, ки ахлоқ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ дар пайдоиш ва ташаккули илму фалсафа хизмат мекунад. Дар мақола афкори ахлоқии шахсиятҳои таърихӣ ба монанди Суқрот, Афлотун, Арасту, Ибни Сино, Носири Хусрав, Ибни Мискавайҳ ва ғ. ҷамъоварӣ гардида, хусусиятҳои фарқкунандани он қисман нишон дода шудааст. Қайд гардидааст, ки ахлоқ ҳамчун ҳикмати амалӣ таърихи пешазилмӣ дорад, вале ҳамчун ҳикмати назарӣ (илмӣ) аз давраи Суқрот – файласуфи Юнони Қадим оғоз меёбад. Муаллифони мақола мавҷудияти фалсафаи ахлоқро дар андешаҳои

файласуфони пеш аз Суқрот низ пурра инкор нанамуда, балки навиштаанд, ки ахлоқ дар тафаккури Пифагориён, Гераклит ва Демокрит на ҳамчун як системаи мукамал, балки ҳамчун умумияти мантиқӣ ба ақидаҳои метафизикии онҳо алоқаманд буд. ин номукаммалро ба инобат гирифта, муаллифон масъалаи таърихи афкори ахлоқиро аз андешаҳои ахлоқии Суқрот оғоз намудаанд. Дар охири мақола аз сайри таърихии ахлоқ ёдоварӣ шуда, таъсири мусбии он ба ҳаёти ҷомеа муайян гардидааст.

**Калидвожаҳо:** таърих, афкор, ахлоқ, Суқрот, Афлотун, Арасту, Ибни Сино, Носири Хусрав, файласуф, машшоия, тасаввуф, гуманизм.

### **ИСТОРИЯ МОРАЛЬНОЙ МЫСЛИ**

Статья имеет историко-философское значение и содержит сведения об истории философской мысли. Авторы, опираясь на научную литературу, проанализировали и обсудили данный вопрос, отметив, что мораль изначально возникла не как наука, а на основе взаимодействия, интеграции и взаимной потребности людей. В этом контексте мораль постепенно приобрела социальный характер и стала явлением «общественного сознания» в сознании индивидов в обществе. Опираясь на эти положения, авторы показывают, что мораль предшествует знанию, и утверждают, что мораль способствует возникновению и становлению науки и философии на различных исторических этапах. В статье собраны моральные мысли таких исторических деятелей, как Сократ, Платон, Аристотель, Ибн Сина, Насир Хусрав, Ибн Мискавайх и др., и частично показаны их отличительные особенности. Отмечается, что этика как практическая мудрость имеет донаучную историю, но как теоретическая (научная) мудрость она начинается с эпохи Сократа – философа Древней Греции. Авторы статьи не отрицают полностью существование моральной философии в мышлении досократиков, а, напротив, отмечают, что этика в мышлении пифагорейцев, Гераклита и Демокрита выступала не как целостная система, а как логическое обобщение, связанное с их метафизическими идеями. Учитывая это несовершенство, авторы начали рассмотрение истории моральной мысли с моральных размышлений Сократа. В конце статьи рассматривается исторический путь этики и определяется её положительное влияние на жизнь общества.

**Ключевые слова:** история, мысль, этика, Сократ, Платон, Аристотель, Ибн Сина, Насир Хусрав, философ, мистицизм, суфизм, гуманизм.

### **HISTORY OF MORAL THOUGHT**

This article has historical and philosophical significance, and it provides information on the history of philosophical thought. The authors, using scientific literature, analyzed and discussed this issue, noting that morality initially appeared not as a science, but on the basis of human relationships, integration, and need for each other. In this context, morality gradually acquired a social character and came under the phenomenon of "social consciousness" in the minds of individuals in society. Based on these statements, the authors show that morality is more important than knowledge and argue that morality serves in the emergence and formation of science and philosophy at different historical stages. The article collects the moral thoughts of historical figures such as Socrates, Plato, Aristotle, Ibn Sina, Nasir Khusraw, Ibn Miskavayh, etc., and partially shows their distinctive features. It is noted that ethics as a practical wisdom has a pre-scientific history, but as a theoretical (scientific) wisdom it begins with the era of Socrates - the philosopher of Ancient Greece. The authors of the article do not

completely deny the existence of moral philosophy in the thoughts of pre-Socratic philosophers, but rather write that ethics in the thinking of the Pythagoreans, Heraclitus and Democritus was not as a complete system, but as a logical generality related to their metaphysical ideas. Taking this imperfection into account, the authors began the issue of the history of moral thought from the moral thoughts of Socrates. At the end of the article, the historical journey of ethics is recalled and its positive impact on the life of society is determined.

**Keywords:** history, thought, ethics, Socrates, Plato, Aristotle, Ibn Sina, Nasir Khusraw, philosopher, mysticism, Sufism, humanism.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** **Одинаев Баҳодур Абдуҷаборович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳраки Гарм, к. Э. Муҳиддинов – 63. Телефон: 988-32-83-88. E-mail: bakhodur.odinayev.87a@mail.ru

**Пирматова Гулҷехра Холмаҳмадовна** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Рашт, кӯчаи Э. Муҳиддинов 63. Телефон: +992 00-55-92-83.

**Сведение об авторах:** **Одинаев Баҳодур Абдуджаборович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, кандидат философских наук, доцент кафедры социальные науки. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддинов – 63. Телефон: 988-32-83-88. E-mail: bakhodur.odinayev.87a@mail.ru

**Пирматова Гулҷехра Холмаҳмадовна** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры социологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, р. Рашт, улица Е. Мухиддинова 63. Телефон: +992 00-55-92-83.

**Information about the authors:** **OdinaevBahodurAbdujaborovich** – Tajik pedagogical institute in the Rasht region, candidate of philosophical sciences, senior lecturer of the department of social sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddinov - 63. Phone: 988-32-83-88. E-mail: bakhodur.odinayev.87a@mail.ru

**Pirmatova Gulchehra Kholmahmadovna** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant of the sociology department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddinov - 63. Phone: +992 00-55-92-83.

ТДУ: 93/94

**НУСРАТУЛЛО МАХСУМ – ДЎСТИ ХУДОЮ “ДУШМАНИ ХАЛҚ”  
(Таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон)**

**Ақназаров Ҳ.М., Нозимов А.Ш.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Халқи тоҷик дар Осиёи миёна  
Дони танҳо дар осоиёи замона.

**Лоиқи Ш.**

Баъд аз тақсмоти ноодилонаи марзӣ (1924), ҶМШС Тоҷикистон дар муддати 5- сол, яъне солҳои 1924 - 1929 дар ҳайати ҶШС Ўзбекистон монда буд. Ҳукумати ҳамонвақтаи ҷумҳурии Ўзбекистон, ба ҶМШС Тоҷикистон, ки нисбатан қафмонда ва харобгардида буд, аҳамияти ҷиддӣ намедод. Махсусан дар соҳаи маориф манфиати тоҷикон бештар ба эътибор гирифта намешуд. Ба мансабҳои асосан шахсонеро таъин мекарданд, ки онҳо дар ҳуҷҷат ҳамчун «ӯзбек» номнавис шуда бошанд. Тоҷиконро бештар маҷбур менамуданд, ки худро ҳамин тавр, яъне «ӯзбек» муарифӣ кунанд. Тоҷиконро, ки худро «ӯзбек» номнавис мекарданд, ба мансабҳои гуногун таъин менамуданд. Ба дасти ҳамин тоҷикони ўзбекшуда мактабҳои тоҷикиро мебастанд ва ҳаёти маънавии тоҷиконро маҳдуд менамуданд [6, с. 310]. Дар вазъияти ниҳоят ҳассосу мушкил дар сафи аввалин фарзандони сарсупурдаи халқи тоҷик ба мубориза бархостани Нусратулло Махсум нишонаи ватандӯсту ватанпарастии асил будани ӯ мебошад. Кӯшишу талошҳои ӯ пеш аз ҳама дар ташаккули Ҷумҳурии Тоҷикистон, муайян гардидани марзу буми имрӯзаи он ва шинохти миллати тоҷик беназир аст. Зеро дар он солҳои ҳассосу тақдирсоз бадҳоҷони миллати тоҷик намехостанд, ки халқи мо соҳиби ҷумҳурии худ гардад [8, с. 319]. Дар байни сиёсатмадорони он давра Нусратулло Махсум ҷойи махсусро ишғол менамояд. Зеро ин фарзанди содиқи миллат дар зарфи ҳашт сол нахустдавлати Тоҷикистонро сарварӣ намуда, дар бунёди сохтори сиёсии он саҳми бузург гузошт. Раиси Комитети Иҷроияи Марказии Бухорои Шарқӣ Нусратулло Махсум Лутфуллоев баъди аз Душанбе ба Тошканд омаданаш бо протоколи комиссияи оид ба аломатгузории миллӣ-худудӣ шинос шуда, ба КМ РКП(б) ба номи И.В. Сталин нома менависад ва дар он айнан овардааст, ки "масъалаи марбут ба мановфеи тоҷикон ноодилона ҳал шудааст". Дар мактуб гуфта мешавад:

«1) Сарҳадҳои «Вилояти мухтори тоҷикон» нодуруст муайян карда шудаанд, зеро бисёр маҳалҳои, ки асосан тоҷикон зиндагӣ мекунанд, дар шафати сарҳади минтақаи пешбинишудаи тоҷикон воқеъ гардидаанд, берун аз марзҳои табиӣ худ мекунанд ва дар дохили ҳудуди Ўзбекистон қарор гирифтаанд.

2) Қарори ба ҳайси вилояти худмухтор шомил шудани Тоҷикистон ҳуқуқи миллии тоҷиконро ба худмуайянкунӣ поймол мекунад, дар ҳоле ки ин ҳуқуқҳо ҳам ба узбакҳо ва ҳам ба туркманҳо дода шудаанд» [3, с. 3].

Камбудии дигар доир ба тақсмот дар конституцияи ИҶШС (с. 1924) буд. Дар он омадааст, ки ҷумҳурии шӯравии сотсиалистӣ бояд нишонаҳои зерин дошта бошад:

1. Аҳолиаш ба тариқи ихчаму ягона дар як ҳудуди ҷуғрофӣ ҷойгир шуда бошанд;

2. Шумораи аҳоли аз як миллион кам набошад;
3. Бо ягон давлати ғайрисотсиалистӣ ҳамсарҳад бошад.

Нишондодҳои конститутсияи ИҶШС соли 1924 ва татбиқи он барои таъсиси ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон ҳам мусоидат мекард ва ҳам мумкин буд. Чунки аксарияти аҳолии вилояти Самарқанд ва қисматҳои ҷанубии вилоятҳои Сирдарё ва Фарғонаи собиқ Туркистон, кулли аҳолии Бухорои Шарқӣ, Бадахшони Туркистон ва аксарияти аҳолии Бухорон Марказӣ ва шаҳру деҳоти Бухоро тоҷик буданд ва яқинан теъдоди ҳамаи онҳо аз 1 млн. зиёд буданд. Вале аз КИ ИҶШС бо тоҷикон бо “чашми кам” нигоҳ мекарданд.

Номаҳои Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шоҳтемур ва дигарон барои чун давлати алоҳида таъсис ёфтани Тоҷикистон нақши калидӣ бозиданд ва ба таъбири Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ «дили Сталино ба таъсиси Тоҷикистони шӯравӣ моил карданд» [4, с. 348]. Дар замони мавҷудияти ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон Н. Махсум бо дигар арбобони он давра масъалаи тоҷиконро то ханӯз пурра ҳалнашуда ҳисобида, ба ташкилотҳои гуногуни иттифоқӣ арзу шикоятҳо фиристодаанд. Дар ин асос онҳо дар назди ташкилотҳои иттифоқӣ борҳо масъалаи ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил додани ҶМШС Тоҷикистонро гузоштаанд. 6 июли соли 1929 Бюрои Осиемиёнагии кӯмитаи марказии ҳизби коммунистии (болшевикии) Умумииттифоқӣ оиди ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил додани ҶМШС Тоҷикистон нақшаҳои омодагиро тасдиқ намуд. Ба сарвари комиссия оиди аз ҳайати ҶШС Ўзбекистон чӯдо намудани ҶМШС Тоҷикистон - Макеев, ки ҷонишини раиси Шӯрои иқтисодии Осиеи Миёна буд, фармуд, ки аз 1 октябр, яъне то оғози бӯҷаи нави солона, қорҳои муайян намудани сарҳади байни ҶШС Ўзбекистон ва ҶМШС Тоҷикистонро ба итмом расонанд. Комиссияи номбурда бо сарвари Макеев, бо танаффусҳо, аз 25 июл то 8 сентябри соли 1929 фаъолият намуд. Дар чамъомадҳои он дар байни намояндагони Тоҷикистон ва Ўзбекистон баҳсу мунозираҳои тезу тунд ба амал омаданд. Дар он намояндагии Тоҷикистонро А. Ҳочибоев ва намояндагии Ўзбекистонро Р. Исломов сарварӣ мекарданд [7, с. 312].

15 октябри соли 1929 дар шаҳри Душанбе анҷумани III фавқуллодаи Шӯроҳои ҷумҳурӣ ба қори худ шурӯъ кард. 16 октябр дар майдони назди Хонаи деҳқон (ҳозира бинои театри драмавии русии ба номи В. Маяковский), дар ҳузури намояндагони анҷуман, қисмҳои аскарони сурх ва мардуми аз гӯшаҳои гуногун омада, Эълomia дар бораи ба Ҷумҳурии Шӯравии сотсиалистии Тоҷикистон табдил додани ҶМШС Тоҷикистон қабул гардид. Инчунин, дар ҳамон Эълomia таъкид мегардид, ки ҶШС Тоҷикистон ихтиёран, дар асоси эълomiaи анҷумани яқуми Шӯроҳои ИҶШС (СССР), ҳамчун аъзои комилҳуқуқ, ба ҳайати Иттифоқ дохил мешавад. 5 декабри соли 1929 иҷлосияи Кӯмитаи Иҷроияи Марказии ИҶШС (СССР) қарор кард, ки Шартнома дар бораи таъсиси ИҶШС (СССР) дар ҳудуди ҶШС Тоҷикистон низ паҳн карда шавад. Онро анҷумани VI Шӯроҳои ИҶШС (СССР) низ маъқул шуморид. Ҳамин тавр Ҷумҳурии Тоҷикистон аъзои ҳафтӯми ИҶШС гардид [7, с. 318]. Иқтибосеро аз эълomiaи мазкур дар поён меорем:

1. Бо иродаи олии меҳнаткашони Тоҷикистон аз Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистӣ ба Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ дар ҳайати вилояти Мухтори Бадахшони Кӯҳистон ва округҳои: Хучанд, Уротеппа, Ҳисор, Фарм, Қӯрғонтеппа, Кӯлоб ва Панҷакент табдил меёбад.

2. Ихтиёран ҳамчун аъзои комилхуқуқ дар асоси эълумияи Анҷумани III Шӯроҳои Иттифоқи Ҷумҳурияҳои Шӯравӣ Сотсиалистӣ ба ИҶШС дохил мешавад.

3. ҶШС Тоҷикистон ҳамзистин бародаронаи ҳама миллатҳои сукувати онро ва инкишофи сиёсӣ, хоҷагӣ ва маданияи ин миллатҳоро таъмин менамояд.

Зинда бод ИҶШС!

Зинда бод Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Ҷаҳонӣ! [7, с. 88]

Бо талошҳои пайвастаи Н. Махсум ва ёронаш, бо душворихоӣ хеле зиёд Ҷумҳурии Шӯравии сотсиалистии Тоҷикистон таъсис ёфт. Баробари ташкили ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон соли 1929 дар саҳифаи таърихи миллати тоҷик давраи нави инкишофи фарҳанг ва сиёсати ин миллат оғоз ёфт. Дар солҳои дар вазифаи Раиси Кумитаи Иҷроияи Марказии ҷумҳурии Ҷаҳонӣ намудани Нусратулло Махсум дар Тоҷикистон он қадар қорҳои бунёдкориву созандагӣ вусъат ёфта буданд, ки халқи мо садсолаҳои пешин чунин дигаргунсозиҳоро надида буд. Пеш аз ҳама таъсиси сохторҳои нави идоракунии, рушди тамоми соҳаҳо, бунёди роҳҳо, баланд бардоштани сатҳи маърифати мардум, созмон додани мактабҳои курсҳои гуногуни касбомузӣ, ҷалби занон ба қорҳои давлатӣ ва дигар тадбирҳои муассир амалӣ гаштанд. Бо номи ин фарзанди содиқи миллат як давраи томи таърихи халқи тоҷик, як марҳалаи ҳассосу сарнавиштсоз ва бунёдкорихоӣ азими кишварамон иртиботи қавӣ дорад [8, с. 319].

Дар таърихи давлатдорӣ тоҷик 16 октябри соли 1929 рӯзи фаромӯшнопазир аст. Дар маърузаи раиси ҳукумати Тоҷикистон Н.Махсум «Роҷеъ ба масъалаи ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил додани ҶМШС Тоҷикистон ва ба ҳайати ИҶШС шомил шудани он» комёбиҳои ҷумҳурии дар ҷодаи сиёсат ва иқтисодиёт зикр гаштанд. Роҳбари ҷумҳурии изҳор дошт, ки муваффақиятҳо дар натиҷаи торумори босмачигарӣ, сафарбар намудани ҳамаи захираҳои ҷумҳурии баҳри иҷрои нақшаҳо, фаъолиятнокии мардум ва ёрии ҷамоҳири иттифоқ даст дод. Бо вуҷуди ин, Н.Махсум таъкид намуд, ки ин ҳама дастовардҳо танҳо оғози дигаргунсозиҳои иҷтимоиву иқтисодӣ буда, дар пеш вазифаҳои душвор истодаанд, ки ҳалли онҳо моро аз ақибмони иқтисодиву фарҳангӣ аз дигар ҷамоҳири иттифоқ бояд раҳо созанд. Ин мушкилотҳо танҳо ҳамон вақт иҷро мешаванд, ки мо ҷумҳурии мустақили хешро дошта бошем. Ин иқтибосҳо нутқи сарвари онвақтаи ҷумҳурии аз он шаҳодат медиҳанд, ки ӯ дурбини инкишофи ҷумҳуриро равшан эҳсос мекард ва баҳри ободии Тоҷикистон ҷадал менамуд.

Соли 1929 дар шаҳри Москва комиссияи нав махсус барои ҳалли масъалаи муносибати Тоҷикистон ва Ўзбекистон таъсис ёфт. Ба ин комиссия Н. Махсум ва Абдурахим Ҳоҷибоев лоиҳаи худро пешниҳод карданд, ки ба Тоҷикистон округҳои Самарқанд, Бухоро, Сурхон-Дарё, Қашқа-Дарё, Фарғона, Ҷиззах низ ҳамроҳ гарданд. Раиси комиссия Макеев барои ин ки ноҳияҳои мазкур ба Тоҷикистон ҳамроҳ нашавад, мегӯяд: "Ман фикр мекунам, ки Бухоро барои тоҷикон як бурдаи номуносиб аст, ки ҳозир дар ин бора сухан ронем". Оқибати қори комиссия дар қарори КИМ ИҶШС аз 3 феввали соли 1930 чунин натиҷагирӣ шудааст: "Арзи КИМ ҶШС Тоҷикистон оид ба ҳамроҳ намудани округҳои Самарқанд ва Бухоро рад карда шаванд" [5, с. 117].

Н. Махсум борҳо бо номаҳои худ масъалаи тоҷикони Самарқанд ва Бухороро ба миён мегузошт. Маълумоте ҳаст, ки солҳои бист таҳти роҳбарии В. В. Куйбишев комиссияе ташкил шуда буд, солҳои баъди ҷанг ҳам комиссияи дигаре амал мекард, ки ба он Г. М. Маленков роҳбарӣ менамуд. Муддати зиёд ҳар

ду комиссия бо ҳалли масъалаҳои Бухорову Самарқанд ва вилояти Сурхондарё машғул буд. 3 феввали соли 1930 дар хусуси ба ҶШС Тоҷикистон дода шудани вилояти Сурхондарё қарори Кумитаи Марказии Иҷроияи СССР қабул шуд. 13 феввали ҳамон сол бо сабабҳои номаълум Қарори мазкурро бекор карданд. Ҳеч маълум нест, ки чаро чунин қарори қиддии сатҳи олиро пас аз даҳ рӯз бекор кардан лозим омад. Ҳамин тариқ, фаъолияти комиссияҳои ёдшуда низ ба анҷом нарасид. Бино бар он ки архиви мавод дастнорасанд, фақат тахмин кардан мумкин аст, ки кадом қувваҳо ба ҳалли ин масъала ҳалал расонидаанд. Шояд муносибати И. В. Сталин ба масъалаи мазкур низ ба таъхир пазируфтани ҳалли он сабаб шуда бошад. Охир ӯ чандин маротиба ба муроҷиати раҳбарони Тоҷикистон роҷеъ ба Самарқанду Бухоро ва вазъияти тоҷикони Ўзбекистон тавачҷӯхе зоҳир накард [4, с. 348].

Сталин душмани таъриху фарҳанги форсу тоҷик будааст. Барқияи табриқоти Сталин соли 1925 бахшида ба нахустин конференсияи болшевикони Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ӯ аз шукӯҳмандии таърихи тоҷикон пеш аз инқилоб ҳам огоҳ будааст. Ӯ дар ин барқия чунин гуфтааст: «Тоҷикон таърихи ғанӣ доранд, лаёқатҳои созмондиҳӣ ва сиёсии онҳо дар гузашта аз ҳеч кас пӯшида нест». Дар ин барқия инчунин омадааст, ки аҷдоди тоҷикон «парчами озодиро дар дастони худ саҳт нигоҳ медоштанд». Гуноҳи худро ба гардан гирифтани Сталин аз он суҳанронии ӯ, ки соли 1941 дар поёни Даҳаи санъати тоҷикӣ дар Маскав кард, боз бештар ба дид меояд. Ӯ ин дафъа дар бораи тоҷикон ва шахомати таърихии онҳо, фарҳанг ва адабиёту санъати онҳо суҳанҳои олий гуфт. Аз ин қабил суҳанҳои олий боре дар бораи халқи рус низ гуфта буд, дигар дар бораи ҳеч кадоме аз халқҳои кишвари шӯравӣ нагуфтааст. Аз эҳтимол дур нест, ки ин бор ҳам як мақсад аз ситоиши мардуми тоҷик аз тарафи Сталин як навъ кӯшише барои шустани гуноҳи худ бошад. Гуноҳи ӯ дар пеши миллати тоҷик чи соли 1924 ва чи соли 1929 хеле қалон буд [4, с. 301].

Таъсиси ҶШС Тоҷикистон қадами дигари қиддӣ ба сӯи соҳибистиклолии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Бинобар ҳамин, ҳам ин воқеа низ барои тоҷикон ва тоҷикистониён аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Агар Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон чун ҷумҳурии автономӣ мемонд, имрӯз ба давлати мустақил табдил намеёфт. Солҳои сарварии Нусратулло Маҳсум дар Тоҷикистон он қадар маърақаҳои бузурге гузаронида шуданд, ки садсолаҳо чунин қорҳои бузургро халқи мо надида буд. Нусратулло Маҳсум дар зарфи ҳашт сол давлати Тоҷикистонро сарварӣ карда, дар бунёди соҳтори сиёсии он саҳми бузург гузошт. Соли 1929 баъди таъсиси Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон раиси КИМ-и ҶШС Тоҷикистон Н. Маҳсум интиҳоб гардида, то декабри соли 1933 дар ин вазифа қор кардааст. Дар солҳои 1929-1933 дар замони Раиси ҶШС Тоҷикистон будани Н. Маҳсум дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардум дигаргуниҳои қуллӣ ба вуҷуд омаданд. Баъзе аз дастовардҳои муҳими таърихӣ ва фарҳангии ин даврон инҳо буданд:

- солҳои 1929 (дар ҶМШС Тоҷикистон), 1931, қабули Конституцияҳо дар ҶШС Тоҷикистон;
- соли 1931 - бунёди аввалин донишқадаи олий дар Тоҷикистон (Донишқадаи педагогии Сталинобод);
- солҳои 1931-1937 - соҳтмони Канали магистралии Вахш ва обёрӣ намудани заминҳои бекорхобидаи Тоҷикистони Ҷанубӣ (Водии Вахш);
- соли 1932 ташкили донишқадаи омӯзгорӣ дар шаҳри Хучанд;
- апрели соли 1932 Иттифоқи Нависандагонро бунёд гардид;

- аз соли 1932 нашри маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» шурӯъ гардид;
- аввали солҳои 30-юм таъсис театрҳо касбӣ дар ҷумҳурӣ;
- таъсиси аввалин кинои тоҷик, ки соли 1930;
- таъсиси Пажӯҳишгоҳи кумитаи бостоншиносон дар соли 1930;
- таъсиси Базаи Тоҷикистони Академики илмҳои ИҶШС 17 марти соли 1932.

Илова бар ин дар солҳои 30-ум зарурияти саноаткунонӣ оғоз гардида, як қатор заводу фабрикаҳо ба монандӣ: заводҳои пахтадозакунӣ; саноати бофандагӣ; саноати хӯрокворӣ; саноати полиграфӣ; саноати дӯзандагӣ ва пойафзолдӯзӣ; саноати масолеҳи сохтмони электроэнергетика; саноати сӯзишворӣ; саноати кӯҳӣ сохта, ба истифода дода шудаанд. Як қарори бемислу ҷасурунаи таърихӣ дар боби забон, ки яке аз сабабҳои қатли Нусратулло Махсум ва А. Ҳочибоев шуд, Қарори КИМ ҶШСТ аз 30-юми январи соли 1929 "Дар бораи тоҷикӣ кардани дастгоҳи давлатӣ" ё "о таджикизации государственного аппарата" мебошад. Ин ҳуҷҷат рӯҳи баланди миллӣ ва ҷасурати бемисли Раиси КИМ ҶШСТ Нусратулло Махсумро нишон медиҳад. Номбурда дар ин масъала 4 қарори дигари маҷбуркунанда қабул карда, тамоми дастгоҳи давлатӣ ва коргузори идории Тоҷикистонро ба забони тоҷикӣ гузаронида буд. Ҳамин истодагари ҷасуруна дар масъалаи забони тоҷикӣ дар ниҳоят яке аз сабабҳои барканорӣ ва қатли ӯ шуд [1]. Нусратулло Махсум дар солҳои 30-юм дар тамоми сатҳи Иттиҳоди Шуравӣ ба як шахсияти шинохтаву бонуфуз табдил шуда ва ҳатто ба мақоми Раиси КИМ ИҶШС расида буд. Рақибони дохилӣ (хоса намояндагони миллатҳои дигар) ва ҳарифони минтақавии шикоятҳои пайдарпай навишта, Бюрои сиёсии Кумитаи марказии ВКП(б) парвандаи ӯро муҳокима намуданд. Ниҳоят 1-уми декабри соли 1933 ин қарори ниҳоят ноодилоноро содир карданд, ки ӯро аз тамоми вазифаҳои давлатӣ барканор созанд. ӯро бо тўҳмати "миллатчигӣ" айбдор карда, тамоми фидокориҳои ба миллати тоҷиканҷомдодаи ӯро ба "миллатгарой" алоқаманд карда, яке аз "гуноҳ"-ҳои асосие, ки роҳбари маҳбуби Тоҷикистонро ба он айбдор карданд, миллатчигии буржуазӣ ва риоят накардани усули "дӯстии байни халқҳо" буд. Яъне талошҳои бардавоми Қаҳрамони Тоҷикистон Нусратулло Махсум барои баргардонидани ҳудуду шахрҳои таърихӣ тоҷикон, рушди забону фарҳанги тоҷикӣ ва таҳкими давлатдорӣ милли тоҷикон аз тарафи бадбинони давлати тоҷикон чунин баҳо дода шуд. Ҳамин буд, ки борони тўҳматро ба сараш фуру рехтанд. Далелҳои беасос киштии орзуи умед ва нақшаҳои азими созандагии Нусратулло Махсумро ба гирдоби бало афканд. Оре, худогоҳию тавонгарӣ ва ҳештаншиносии ин марди бедордил бабаъзе нотавонбинони сатҳи болоӣ намефорид. Аз ин рӯ, ба гардани ин фарди рустой, марди ғаюру тавоно ва фидои миллату роҳи ҳақиқат, завлонаи бадномӣ заданд. Нусратулло Махсум (Лутфуллоев) 1 ноябри соли 1937 дар шаҳри Маскав ба қатл расонида шуд.

Нусратулло Махсум ба ҳайси яке аз роҳбарони ҷумҳурӣ бо ҷасурати фавқулодат ва шучоати сиёсӣ барои тақсмоти одилонаи ҳудудӣ, муайян намудани шахсияти миллии мардуми тоҷик мубориза бурда, кӯшиш намуда буд, ки тоҷикон ҳамчун яке аз қадимтарин халқҳои Осиёи Марказӣ ва дорои таъриху фарҳангӣ чандинҳазорсола эътироф ва шинохта шаванд. Хидмат ва кушишу ҷонбозиҳои ҳамин гуна фарзандони бонангу номус ва ватандӯсту ватанпарастии миллати тоҷик буд, ки имрӯз давлати мо соҳибистиқлол гаштааст. Дар таърихи худшиносии миллати тоҷик номи чунин фарзандони баруманд бо ҳарфҳои зарин навишта шуда, дар хотири мардум абадӣ хоҳад монд. Пешвои миллат, Эмомалӣ

Раҳмон дар китобаш “Чехраҳои мондагор” дар бораи ин қаҳрамон чунин навиштааст: “Ман имони комил дорам, ки агар Нусратулло Махсум, Мунаввар Шогадоев, Махмадулло Холов барин фарзандони бунёдкор ва фидои миллат барҳаёт мебуданд, фоҷиаи ҷанги шаҳрвандӣ ба сари халқи мо намеомад” [8, с. 110]. Воқеан, агар чунин фарзандон кушта намешуданд, Тоҷикистони азизамон дорои имконияти зиёд дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт мегардид. Зеро дар муддати 5 соли роҳбарии Нусратулло Махсум (1929-1933) дигаргуниҳои кулӣ ба вуҷуд омаданд, тасаввур кунем агар 60 сол умр медиданд, халқи тоҷик аз дастовардҳои ҷадиди замон бархӯрдор мешуданд. Он насл, ки дар солҳои панҷоҳуми асри гузашта, ба воя мерасиданд, имконият намедоданд, ки халқи тоҷик дар солҳои 90-ум якдигарро бидустанд. Охир, ин сарзаминро порча-порча аз даҳони душманон кашида гирифта чамъ намуданд, ба “якдигар дӯхтанд” ва як кишвари мустақил ба халқи тоҷик бунёд намуданду боқӣ гузоштанд. Яке аз сабаби ҷанги шаҳрвандӣ низ кам будани фарзандон чун нусратуллоҳо буд. Албатта, Тоҷикистон мисли давлати Сомониён бузург нест, вале меросбарии он аст. Хеле кӯчак аст, лекин рисолати бузургии таърихӣ дорад ва ҳонаи умеди ҳама тоҷикон аст. Барои ҳифзи он бояд чун Нусратуллоҳо ҷонфидоӣ кард, то ҷовидон бимонад!!!

**Муқарриз: Садиров Ш.А. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Абдуназар Ҳақназаров. Нусратулло Махсум Государственно-политический деятель. – Душанбе: Дониш, 2011. – С. 310.
2. Ақназаров Ҳ.М. Шуҷоати Нусратулло Махсум дар “саҳифаҳои осебдидаи таърихи халқи тоҷик” // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. №4 (8), октябр-декабри 2021. - С.165-171.
3. Мирсаидов А. Қадриносӣ-ҳидоят ба ватанпарастӣ // Ҷавонони Тоҷикистон. – 2007. - 11 июл.
4. Муҳаммадҷони Шақурии Бухороӣ. Пантуркизм ва сарнавишти тоҷикон. - Душанбе: Адиб, 2010. - С.348.
5. Раҳим Масов. Таърихи тоҷикон бо мӯри “комилан сиррӣ”. Бахше аз таърихи ғошнашудаи тоҷикон дар аввалҳои қарни ХХ. – Душанбе, 1996. – С.217.
6. Ҳотамов Н., Довуди Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе: Нашриёти “Адиб”, 2011. – С.412.
7. Ҳакимов Н., Таърихи халқи тоҷик. Китоби дарсӣ. - Душанбе: “Маориф”, 2017. - С.388.
8. Нусратулло Махсум. Речи, доклады, статьи и материалы его жизнедеятельности / Р.М. Масов. – Душанбе: Дониш, 2000. – С.341.
9. Эмомалӣ Раҳмон. Нусратулло Махсум. Ҷонфидои миллат //Чехраҳои мондагор. - Душанбе: «ЭР-Граф», 2023. - 424 с.
10. Путь Нусратулло Махсума: от простого рабочего до первого руководителя Советского Таджикистана [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: [www.asiaplustj](http://www.asiaplustj). (Санаи мурочиат: 19 февралӣ 2025).

#### **Literature:**

1. Abdunazar Haknazarov. Nusratullo Makhsum State-political figure. – Dushanbe: Donish, 2011. – P. 310.

2. Aknazarov H.M. The courage of Nusratullo Makhsum in the “damaged pages of the history of the Tajik people” // Message of the Pedagogical Institute of Tajikistan in the Rasht district. No. 4 (8), October-December 2021. - P. 165-171.
3. Mirsaidov A. Appreciation-guidance to patriotism // Youth of Tajikistan. – 2007. - July 11.
4. Muhammadjon Shakurii Bukharai. Pan-Turkism and the fate of the Tajiks. - Dushanbe: Adib, 2010. - P. 348.
5. Rahim Masov. The history of the Tajiks with the seal of “complete mystery”. Part of the unpublished history of the Tajiks in the early 20th century. – Dushanbe, 1996. – P.217.
6. Hotamov N., Dovudi D., Mullojonov S., Isomatov M. History of the Tajik people. - Dushanbe: “Adib” Publishing House, 2011. – P.412.
7. Hakimov N., History of the Tajik people. Textbook. - Dushanbe: “Maorif”, 2017. - P.388.
8. Nusratullo Makhsum. Speeches, reports, articles and materials of his life / R.M. Masov. – Dushanbe: Donish, 2000. – P.341.
9. Emomali Rahmon. Nusratullo Makhsum. Sacrifices of the nation //Faces of the living. - Dushanbe: “ER-Graf”, 2023. - 424 p.
10. The path of Nusratullo Makhsuma: from a simple worker to the first leader of Soviet Tajikistan [Electronic resource]. Access source: [www. asiaplustj.](http://www.asiaplustj.com) (Application Date: 19 February 2025).

### **НУСРАТУЛЛО МАХСУМ – ДЎСТИ ХУДОЮ “ДУШМАНИ ХАЛҚ” (Таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон)**

Маводи таҳқиқотӣ таҳти унвони «Нусратулло Махсум – дӯсти Худо ва “душмани халқ”» ба шахсияти яке аз муҳимтарин чеҳраҳои таърихи сиёсӣ ва давлатӣ–ҳуқуқии Тоҷикистон, Нусратулло Махсум, баҳшида шудааст. Дар ин кор таърихи таъсисёбии Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (ҶШС Тоҷикистон) ва нақши сарнавиштсози Нусратулло Махсум дар ин раванд баррасӣ мешавад. Муаллифон мекӯшанд тавассути сарчашмаҳои таърихӣ ва таҳлилҳои муосир, ду паҳлуи ҳаёти ӯро нишон диҳад: яке – ҳамчун меъмори давлати тоҷикон, шахсе, ки бо ирода ва ҷасорат барои истиқрори хувияти миллӣ ва сиёсӣ мубориза бурд; ва дигаре – ғоҷиаи шахсӣ ва сиёсӣ, ки бар асари таъқиботи сталинӣ ӯро ба сифати “душмани халқ” маҳкум намуд. Ин мақоларо ҳамчун на танҳо омӯзиши шахсияти як роҳбари таърихӣ, балки ҳамчун симои як давраи пуртаниш ва сарнавиштсоз барои миллати тоҷик муаррифӣ мекунад. Мақола барои донишҷӯён, омӯзгорон, муҳаққиқони таърих, ва ҳар касе ки ба масъалаҳои миллатсозӣ, худшиносии миллӣ ва таърихи Шӯравии Тоҷикистон тавачҷӯҳ дорад, судманд хоҳад буд.

**Калидвожаҳо:** Нусратулло Махсум, таърихи сиёсӣ, миллатсозӣ, ғоҷиаи сиёсӣ, таъқиботи сталинӣ, “душмани халқ”, худшиносии миллӣ, мубориз, шахсиятҳои таърихӣ, даврони шуравӣ, Бухоро, марҳилаи миллигарой, бедории тоҷикон

### **НУСРАТУЛЛО МАХСУМ – ДРУГ БОГА И «ВРАГ НАРОДА» (Создание Таджикской ССР)**

Данное исследовательское произведение под названием «Нусратулло Махсум – друг Бога и “враг народа”» посвящено одной из важнейших фигур политико-правовой истории Таджикистана — Нусратулло Махсуму. В работе

рассматривается процесс создания Таджикской Советской Социалистической Республики (Таджикская ССР) и судьбоносная роль Нусратулло Махсума в этом историческом этапе. Авторы стремятся на основе исторических источников и современных анализов раскрыть две стороны жизни этого деятеля: с одной стороны — как архитектора таджикской государственности, человека, который с решимостью и мужеством боролся за утверждение национальной и политической идентичности; с другой — как жертвы политических репрессий сталинского периода, в результате которых он был объявлен «врагом народа». Данная статья представляет собой не только исследование личности одного из исторических лидеров, но и отражение сложного и переломного периода в истории таджикского народа. Материал будет полезен для студентов, преподавателей, историков и всех, кто интересуется вопросами формирования нации, национального самосознания и истории Советского Таджикистана.

**Ключевые слова:** Нусратулло Махсум, политическая история, формирование нации, политическая трагедия, сталинские репрессии, «враг народа», национальное самосознание, борец, исторические личности, советский период, Бухара, этап национализма, пробуждение таджиков.

### **NUSRATULLO MAKHSUM – A FRIEND OF GOD AND A “ENEMY OF THE PEOPLE”**

#### **(On the Formation of the Tajik Soviet Socialist Republic)**

This research work entitled "Nusratullo Makhsum – A Friend of God and a 'Enemy of the People'" is dedicated to one of the most prominent figures in the political and legal history of Tajikistan — Nusratullo Makhsum. The study examines the process of the formation of the Tajik Soviet Socialist Republic (Tajik SSR) and the fateful role played by Nusratullo Makhsum during this historical period. The authors aim to reveal, through historical sources and modern analysis, the twofold nature of his life: on one hand, as an architect of Tajik statehood — a man who fought with determination and courage for the establishment of national and political identity; and on the other hand, as a victim of Stalinist political repression, which ultimately labeled him as an “enemy of the people.” This article offers not only an exploration of a historical leader’s life but also a reflection of a complex and decisive era in the history of the Tajik people. The material will be of value to students, educators, historians, and anyone interested in nation-building, national identity, and the history of Soviet Tajikistan.

**Key words:** Nusratullo Makhsum, political history, nation-building, political tragedy, Stalinist repressions, “enemy of the people,” national identity, fighter, historical figures, Soviet era, Bukhara, stage of nationalism, awakening of the Tajiks.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Акназаров Ҳамзали Муборакқадамович – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калони кафедраи ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикитстон, Рашт, кӯ. Э. Муҳиддинов, 63. Телефон: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

**Нозимов Айниддин Шамсиддинович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи таърих ва методикаи таълими он. Суроға: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикитстон, Рашт, кӯ. Э. Муҳиддинов, 63. Телефон: (+992) 908470066. E-mail: nozimov.a91@mail.ru

**Сведения об авторах:** Акназаров Хамзали Муборакқадамович – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры

социологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Рашт, ул. Э. Мухиддинова, 63. Телефон: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

**Нозимов Айниддин Шамсиддинович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры истории и методики преподавания. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Рашт, ул. Э. Мухиддинова, 63. Телефон: (+992) 908470066. E-mail: nozimov.a91@mail.ru.

**Information about the authors: Aqnazarov Hamzali Muborakqadamovich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, senior lecturer, department of sociology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Rasht, st. E. Mukhiddinova, 63. Phone: (+992) 900042566 E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

**Nozimov Ayniddin Shamsiddinovich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district. Assistant professor, department of history and teaching methods. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Rasht, st. E. Mukhiddinova, 63. Phone: (+992) 908470066 E-mail: nozimov.a91@mail.ru

**ТДУ: 93/94**

## **НАҚШИ ГЕОРГИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ АРАНДАРЕНКО ДАР ТАҲҚИҚИ МУЛКИ ҚАРТЕГИН (РАШТ)**

**Саидов С. Ҷ.**

### **Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Дар ибтидои солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX олимони ва таҳқиқотчиёни рус, аввалин экспедитсияҳои илмии мукамалро дар ҳудуди Бухорои шарқӣ (Тоҷикистони имрӯза) гузаронида, ба ҳудудҳои Помир ва Афғонистон низ расиданд. Аз ҳамон давра сар карда, омӯзиши таърихи этнографияи манотиқҳои қуҳистон на танҳо хусусияти омӯзиши таҳқиқотчиёни илмӣ ва этнографҳо, инчунин шахсиятҳои ҳарбиро низ ба худ ҷалб намуда буд. Аммо, дар таҳқиқоти то инқилобии муҳаққиқони рус бештар маълумотҳои яқнаво неву, балки маълумотҳои бо ҳам муқобил низ дида мешавад.

Ҳамин тариқ, маълумотҳои шахсиятҳои ҳарбии рус ба хотири хусусияти разветчигӣ (хабаррасонӣ) доштанишон мукамал ва асоснок доништа мешавад, лекин ин маълумотҳо аз рӯи пурсиш дар байни аҳолии ҷамъоварӣ гардидаанд. Аммо, таҳқиқотчиёни то инқилобии рус доир ба чандин мулкҳои Бухорои Шарқӣ, маълумотҳои сарчашмаҳо ва асарҳои сайёҳонро низ аз бар намуда буданд.

Дар байни муҳаққиқони фаёли низомии рус Георгий Алексеевич Арандаренко (1846-1908), ки дар бораи таърихи этнографияи мулкҳои Бухорои Шарқӣ махсусан, Қаротегину Дарвоз маълумоти мукамал медиҳад, ҷойи сазоворро ишғол мекунад.

Ӯ яке аз аввалин муҳаққиқони рус буд, ки ба аморати Бухоро, кишвари Туркистон, Помиру Афғонистон, махсусан Қаротегину Дарвоз сафар намуд. Арандаренко Георгий Алексеевич — генерал-майор, губернатори ҳарбии вилояти Фарғона, этнограф, 4-уми феввали соли 1846 дар губернияи Чернигови империяи Русия таваллуд шуда, 19-уми апрели соли 1908 дар Варшава вафот кардааст. Вай дар корпуси кадетии Петровский Полтава хонда, онро соли 1863 хатм кард. Баъд дар омӯзишгоҳи якуми ҳарбии Павловск ва омӯзишгоҳи артиллерияи

Михайловский таҳсил карда, соли 1866 аз он ҷо бо рутбаи лейтенанти дуум озода карда, барои хизмат ба Батталиёни тирандозии Туркистон фиристода шуд. Дар идораи генерал-губернатории Туркистон дар вазифаҳои гуногуни ҳарбӣ ва маъмурӣ кор кардааст, аз 4.06.1901 то 10.12.1904 губернатори вилояти Фарғона буд [11, с. 59].

Г.А. Арандаренко асарҳои зиёди ӯ дар бораи таърихи этнография, ҷуғрофия ва маълумотиҳои статистику ҳарбиро дар маҷмӯаҳо ва асарҳои алоҳида ба нашр расонидааст. Асарҳои ӯ “Юридическая оценка русского и мусульманского законоположений о находке и пригультном скоте (лётота)”, “Ирригация Туркестанского уезда”, “К вопросу о каризах (подземных арыках) Туркестанского района”, “Между туземцами степного уезда”, “Малоизвестные города Зеравшанского округа”, “Статистические сведения по городам Пенджакенту и Ургуту”, “Скотоводство в Зеравшанском округе”, “Кишлак Карнак”, “Халифа Хасан (биографический очерк)”, “Народный суд у туземцев”, “Цистерны в Каршинской степи”, “Ирригация в Зеравшанской долине”, “О метеорологических познаниях у туземцев”, “Заметка о мостах на Зеравшане”, “Сельское хозяйство в Зеравшанской долине”, “О кредите у туземцев”, “Роль туземного населения в довольствии войск”, “Эксплуатация горного леса в Зеравшанской долине”, “В горах Дарваза и Каратегина”, “Афганский Туркестан в 1878–80 годах”, “Бухарские войска”, “Лесной вопрос”, “Несколько дней на озере Курчук-ата”, “В гостях у сарта. Дастархан”, “Пир в степи. Ишаны”, “Суд биев. Волостные выборы”, “Между туземцами степного уезда” [11, с. 60]. ва ғайра қиммати бузурги илмиро доро буда, муҳимтарин масоилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷикро фарогир мебошанд.

Арандаренко соли 1880 ба дарбори амири Бухоро Музаффархон (1860-1885) омода, аз сохтори давлатдорӣ он ва ҳукумати хонадони манғитияи бархурдор гардид.

Ҳамин тариқ, соли 1882 Арандаренко ба генерал Колпаковский рапорт дод, ки барои экспедиция намудани ӯ ба бекҳои қисмати ҷануби ва шарқии хонии Бухоро иҷозат дода шавад. Мақсади экспедиция ҷамъ кардани материалҳо оид ба этнография, статистика ва вазъи иқтисодии ин бекигарӣҳо буд.

Колпаковский ба Арандаренко 20-уми март иҷозат дод ва Арандаренко ба сафар баромад. Дар охири моҳи апрел Арандаренко аввалин ахборотро дар бораи тафсилоти муносибатҳои амири Бухоро ва ҳокимияти феодалии туркманҳо гирифт. Инчунин, доир ба тамоми мулкҳои кишвари Туркистон ва Аморати Бухоро то сарҳадоти Чину Афғонистон маълумот дастрас намуд [10, с. 64].

Арандаренко пас аз паҳш кардани шуришҳои зиёде дар қисматҳои куҳистони кишвари Туркистон ва Бухорои шарқӣ Қогистонро (Қаротегин, Дарвоз, Шуғнон, Вахон ва ғ. С.С.), ки дар қисми ғарбии қаторкуҳҳои Помиру Олой воқеъ аст, «кишвари куҳсор, ки ба қуллаҳои гиреҳ наздиктарин Помир ёд намудааст», таҳқиқ намуд.

Муҳаққиқ, Арандаренко самти хайтсари таҳқиқоти хешро дар асарҳои ӯ чунин тавсиф кардааст: “Роҳи ман аз Қаршӣ, тавассути Бухоро, ба Чорҷуй ва аз ин ҷо то Амударё, тавассути бекигарӣҳои Керки, Келиф, Шуробот, Қубодиён, Қурғонтеппа, Кӯлоб, Балчувон, Дарвозу Қаротегин, Ҳисору Бойсуну Ғузур гузашт. Бо донишмандони забонҳои туркӣ ва форсӣ, бо маҳорати кофии пурсиш аз мардуми бумӣ, ки разведкачиёни ботаҷрибаи Самарқандӣҳо доштам ва бо истифода аз кумаки ҳукуматдорони Бухоро муяссар шудам, ки дар бораи

гузаштаи мардуми маҳалҳо маълумоти хеле зиёди этнографӣ, оморий ва иқтисодӣ чамъоварӣ кунам” [4, с. 141-143].

Самти ҳаракати Арандаренко то сарзамини Қаротегину Дарвоз чунин сурат гирифтааст: “Аз Тош-Работ 80 км роҳ тай карда, аз қаторкуҳҳои Цилони-тау (куҳи мор) — ҳавзаи дарёҳои Вахш ва Қизилсу (Қичи- Сурхоб) беғоҳии 12-уми май ба қишлоқи Гулбоғ, дар соҳили рости Қизилсу” [4, с. 141-142].

Мувофиқи навиштаи муаррир Ҳ.Пирумшоев “Арандаренко яке аз аввалин аврупоиҳоест, ки дар солҳои 80-ум шахсан ба кишвари Қаротегину Дарвоз сафар карда буд” [16, с. 110]. Ӯ соли 1882 дар бораи Қаротегину Дарвоз маълумоти муфассал гирд овардааст ва дар соли 1883 онро нашр кардааст [16, с. 110].

28-уми март соли 1880 Арандаренко дар рапорти хеш ба генерал-губернатори Туркистон чунин менависад: “Кишвари куҳсори Дарвоз, ки баландкуҳҳои соҳили чапи маҷрои миёнаи дарёро (Панҷ. С.С.) ишғол мекунад, то имрӯз як аврупоиеро ин минтақаро надидаанд ва аз ин рӯ, аз ҷиҳати ҷуғрофӣ, этнографӣ ва дигар ҷанбаҳои дорои аҳамияти илмӣ комилан номаълум боқӣ мондааст. Дар бораи Дарвоз на давлатмандони амир (сайёхону ҷуғрофишиносони бухорӣ С.С.) ва на худи ҳукумат бештар медонанд” [5, с. 94-95].

Аввалин маълумотҳо дар бораи мулкҳои Қаротегину Дарвоз аз ҷониби Арандаренко дар солҳои 1877-1878 чамъоварӣ ва нашр карда шуданд. Мулкҳои Қаротегину Дарвоз, ки таҳқиқотчиёни рус онҳоро кишвари кӯхистони Когистон меномиданд, дар қад-қади болооби дарёи Панҷ, Сурхобу Зарафшон ва як қисми мулки аморати Бухоро ва Шуғнон воқеъ гардида буданд. Аз рӯи навиштаҷоти Арандаренко маълум мегардад, ки ӯ натавонистааст ба қаламрави таҳти назорати бритониёӣ (худудҳое, ки дар соҳили дарёи Панҷ зери назорати англисҳо буданд. С.С.) ворид шавад, аз сокинони маҳаллӣ, бо ёрии агентҳои ӯ, маълумот чамъоварӣ кардааст.

Дар соли 1885 Г. Арандаренко дар журнали “Русская мысль” дар бораи Қаротегин маълумоти муфассал ба нашр расонид. Сабаби тавачҷуҳ ба осори шарқшиносии ӯ нақши муҳими Осиеи Марказӣ дар муносибатҳои Русияву Инглистон ва муайян кардани хатти сарҳадии Афғонистону Русия буд. Сафарҳои Арандаренко ба водии Ҳисор, Қаротегину Дарвоз ва ғайра номи ӯро дар қатори таҳқиқотчиёни пешқадам, ки аз мулкҳои хонии Бухоро дидан кардаанд, ба мисли полковникҳои штаби генералӣ Л.Ф.Костенко ва В.И. Покотило, В.Ф. Ошанин, А.П.Федченко ва дигарон сабт намуд.

Бо тавсияи Н. Веселовский ва В.И. Ламанский, Г. Арандаренко 12-уми апрели соли 1888 узви комилҳуқуқи Императорского Русского географического общества (Ҷамъияти ҷуғрофии Русияи императорӣ) пешниҳод гардида, 4-уми майи соли 1888 дар маҷлиси умумии ҷамъиятӣ тасдиқ карда шуд [8, с. 170-171].

Арандаренко дар нахустин нашрияҳо дар бораи Дарвозу Қаротегин ишора кардааст, ки ин маълумотҳо тавассути пурсишҳо ба ин макони дурдаст ба даст омадааст. Ҳатто худи ӯ чунин ишора намудааст: “Ҳамаи маълумот дар бораи Қаротегин танҳо ба пурсишҳои такрорӣ кӯхистониҳои ин кишварҳо асос ёфтааст... ин очерк на бештар аз чоряк ҳиссаи он чизеро, ки сарчашмаи аз пайи ин кишвари ҷолиб дар як саёҳати махсус дода метавонист [3, с. 12-28] хабар медиҳад”.

Арандаренко дар бораи вазъи роҳҳо ва омаду рафт дар куҳистон махсусан Қаротегин ёдовар шуда, ишора менамояд, ки дар фасли зимистон “қаторкуҳҳои Помиру Олой, куҳҳои Масчо касногузар мешуданд: “Қаротегин танҳо дар фасли

тобистон, аз нимаи моҳи май то нимаи дуоми моҳи сентябр тавассути ағбаҳои куҳӣ бо тамоми мулкҳои ҳамсоя алоқа дорад... гузаштан ҳатто дар фасли тобистон ниҳоят душвор аст” [4, с. 322-324].

Г.А.Арандаренко дар бораи Қаротегин чунин хабар додааст: “Бунбасти ин кишвар... ба тамоми зиндагии рӯзмарраи аҳоли таъсири назаррас расонидааст... Қаротегинҳо бо ифтихор мегӯянд, ки онҳо чӣ будани дуздиро намедонанд, дар байни мардум ҷинойтҳои тамаъҷӯӣ вучуд надоранд, чорво дар ҷойҳои дурдаст бе назорат мечаранд, дари хонаҳо аксар вақт кушода мемонанд, ҳатто аз рӯи тақвимҳое, ки ба бумиёни водӣ маълум аст, вақт аз рӯи намозҳои ҳаррӯза ва идҳои солона ҳисоб карда мешавад... сокинони маҳаллӣ ба ҳамдигар маҳсулот қарз медиҳанд... ва ченак иқтидори табақ (коса, тоқӣ С.С.), ё бо роҳи иваз кардани маҳсулот ба моли рӯзгор мебошад” [1, с. 86-102].

Арандаренко доир ба мардуми мулки Дарвоз ишора менамояд, ки “Зиндагии гузаштаи сиёсии “Дарвоз”-ро танҳо бо як ривоят метавон баён кард. Ба изҳоротҳое, ки бо тамоюли умумии мардуми баста ба наслҳо дар бораи корнамоиҳои ниёгон, сарнавишти ватан ва кишварҳои ҳамсояи худ ба наслҳо интиқол додани ҳикояҳо хеле эътимодноқанд [3, с. 320-323].

Георгий Алексеевич инчунин мушоҳидаҳои антропологиро доир ба мардуми Дарвоз чунин овардааст: “Дарвозиён аз ҷиҳати зоҳир мисли Қаротегинҳо пусти тира доранд; мӯи рост, хокистарии ғафс, сиёҳ, сурх ва шоҳбулут; чашмҳояшон сиёҳ ва қаҳваранг мебошанд; рӯяшон кушода, бо пешонии кушод, бо бинии нишеб ё паст; қади аз миёна болотар, бадани қавӣ, қафаси синаи инкишофёфта, мушакҳои қавӣ, пайкараи борик, аксаран борик, вале ҳеҷ гоҳ фарбеҳ нестанд” [3, с. 303].

Ҳангоми омӯзиши антропологияи тоҷикон Г.А. Арандаренко ба ривоятҳои «романтикӣ» дар байни мардуми таҳҷой, ки худро авлоди бевоситаи Искандари Макдунӣ меномиданд, дучор омад. Г.А. Арандаренко навиштааст, ки дар Помир ақидае паҳн шуда буд, ки помириҳои муйсафед ва нурчашм авлоди ҷанговарони Искандари Макдунӣ мебошанд [15, с. 239-243]. Дар ривоятҳои Помир гуфта мешавад, ки Искандар авлоди худро дар он ҷо маскан дода, ба онҳо асари «Дастур-ул-амал» (Аъмоли давлат) гузоштааст, ки баъд аз он ҳокимият дар Бадахшон то асри 19 пайваста дар дасти авлоди ӯ буд.

Ҳокимони Дарвозу Қаротегин, ки Г. Арандаренко ба онҳо ташриф оварда буд, даъво кардаанд, ки онҳо авлоди бевоситаи Искандар мебошанд. Барои қонунӣ кардани қудрати худ, Музаффархон (ҳокими Қаротегин) ба ин муносибат ишора кард, ки «насаби худро аз авлоди Искандари Зулқарнай гирифтааст». Ҳоло дар адабиёти антропологӣ тоҷикон аз ҷиҳати этногенези худ ҳамчун қабилаҳои эронии шарқии асли ҳиндуаврупой номида мешаванд.

Доир ба оғози шачари мулкдории Қаротегину Дарвоз ба замони Искандари Макдунӣ чандин таҳқиқотчиёни пеш аз Арандаренко ва баъд аз ӯ низ ёдовар гардидаанд.

Натиҷаҳои экспедицияҳо, маълумотҳои ҷуғрофӣ ва статистикуи ҷамъовари намудаи Арандаренко дар солҳои 1870—1880 дар маҷмуаҳои “Военном сборник” ва “Туркестанский ведомости” дар аввали солҳои 1880-ум [3] бошад, дар монографияи “Досуги в Туркестане” (1889) мухтассар навишта шудааст.

Ба маълумоти Арандаренко мулки Дарвоз иборат аз 4523 хона ва Қаротегин иборат аз 512 деҳа, аз ҷумла 10741 хона мебошад. Арандаренко дар

таҳқиқоти хеш деҳаҳоро тавсиф карда, на танҳо номи дарёҳоро, ки соҳили онҳо воқеъ мебошанд, мисол меорад, балки нишон медиҳад, ки онҳо дар соҳили рост ва ё чапи кадом деҳаҳо 91 воқеъ ҳастанд [4, с. 473-479].

Ҳамин тариқ, Арандаренко дар бораи хусусияҳои этникии аҳолинишини мулки Қаротеигу Дарвоз, намуди берунӣ ва дохилии сохтмон, асбобу анҷоми рӯзгори деҳаҳои баландкуҳ [4, с. 473-479] ва ғайра тавсиф медиҳад. Номбурда қайд менамояд, ки сарфи назар аз шароити вазнини зиндагии мардуми баландкуҳ, бемориҳо ва ғавт дар кӯҳистониҳо ва водиҳо камтар аст [4, с. 313].

Муҳаққиқ раванди хостгории маҳаллӣ, андозаи нархи (маҳр С.С.) арӯс ва коргузори издивоҷ (никоҳ), тӯйҳо ва ғайраро қайд намуда, илова менамояд, ки талоқ дар байни сокинони куҳсор хеле кам ба амал меояд [4, с. 318-319]. Вай инчунин чашни марбут ба хатна ва расму оини дафни мардум, шикорчигӣ, хунармандӣ ва ғайраи мулки Қаротегину Дарвозиро низ тавсиф кардааст [4, с. 319-321].

Арандаренко аввалин шуда низоми андозситонии мулки Қаротегину Дарвоз ва савдои маҳаллиро, ки асосан тавассути мубодила сурат мегирифт, тавсиф намудааст. Ӯ дар бораи савдои маҳалӣ менависад, ки “Онҳо (мардуми Қаротегину Дарвоз. С.С.) бо савдои пулӣ (тангаҳо) вақте шинос шуданд, ки мардуми Ғарм ва хони Қўқанд ба онҳо муносибати савдоиро барқарор намуданд” [4, с. 322-324].

Тасвири мукамалтарини боҷҳои феодалиро бо мисоли Қаротегин А.П.Федченко овардааст, ки ба ақидаи ӯ “дар ин ҷо мо бо тамоми соддагии худ бо низоми андозбандии ибтидоӣ дучор меоем”. Аҳолии муқимӣ тамоми андозҳоро асосан ба шакли натуравӣ мепардохт. Ғайр аз ин, андозҳои ҷангӣ низ вучуд доштанд, ки онҳоро танҳо аз кӯчманчиёне, ки хизмати ҳарбии шахсиро ба дӯш намегирифтанд, ситонида мешуданд [9, с. 27].

Камбағалонро, чун қоида, ба ном “корҳои ҷамъиятӣ”, ки аз таъмири роҳҳо, купрукҳо, сохтмони биноҳои давлатӣ, кашондани борҳои давлатӣ ва ғайра иборат буд, ронда мешуданд. Шакли васеътарини истисмори деҳқонон аз ҷониби феодалҳо ҳашар буд, ки дар аввал маъноӣ ёрии ҳамдигарии деҳқононро дошт, вале баъдтар характери иҷборӣ пайдо кард [12, с. 34].

Ба гуфтаи Н.А.Маев, маҳсулоти кишоварзии Кӯлоб дар солҳои 70-уми асри XIX нисбат ба дигар бекигарии Бухорои Шарқӣ хеле арзонтар буданд. Масалан, як ботмани гандум 5 тин (1 рубл), ботмани орд 8 тин, як ботмани ҷав 10 тин.

Бо вучуди кӯҳистон будани рельефи Қаротегин аҳолии он асосан ба кишоварзӣ машғул буда, худро бо маҳсулоти худ таъмин мекард. Ба тараққиёти хоҷагии қишлоқ сифати хок, инчунин ба миқдори кифоя замини барои кишт мувофиқ ёрии калон расонд. Зироатҳои асосии кишоварзӣ гандум ва ҷав буданд. Ҳосили солони гандум ва ҷав танҳо аз чор амолдор, мувофиқи маълумоти капитан Кузнецов, ки бо омори Қаротегин машғул буд, тақрибан 77370 ҷав, ё 386850 пудро ташкил дод. Сокинони Дарвоз ба фарқ аз Ҳисор, Кӯлоб ва Қаротегин ҳамеша ба маҳсулоти нон ниёзи шадид доштанд [17, с. 473].

Дар бораи мавқеи Дарвоз Б.Искандаров менависад, ки ба мо капитани штаби генералӣ Февралёв, ки соли 1893 аз дарёи Ванҷ, кад-кади дарёҳои Панҷ ва Амударё як участкаи кам маълумро таҳқиқ карда буд, тасаввуроти хеле равшан медиҳад. Дар дар асоси маводи ҷамъовардаи Февралев, Н.Юхновский маълум

мегардад, ки “Аҳолии (Дарвоз С.С.) мавҷудияти худро тавассути савдои мавсимӣ дар Фарғона ва ҳатто дар Тошканд нигоҳ медоранд, зеро кишоварзӣ аз сабаби набудани замини барои кишт мувофиқ, ҳатто барои зиндагии муътадилтарин бо нон таъмин карда намешавад. Дар водии дарёҳои Ванҷ, Язғулом ва Панҷ ҳатто аз тути хушк, пиёзи кӯҳӣ ва дигар гиёҳҳо ва меваи кӯҳӣ орд тайёр мекунанд” [7, с. 73-79].

Георгий Алексеевич ба эътиқоди динии сокинони Дарвоз ва Қаротегин низ мароқ зоҳир менамуд. Ӯ навиштааст, ки онҳо ҳамчунон ба суннатҳои динии исломии худ содиқ монда, ба омезиши ақидаҳои мусулмонӣ ва маздой пайравӣ мекунанд. Аз таҳлилҳои Арандаренко маълум мегардад, ки то ҳол дар куҳистони Қаротегину Дарвоз мардум анъанаҳои ниёгонро пос доштаанд. Махсусан, таҷлили ҷашнҳои Наврӯз, Сари сол, Ҳут ва инчунин ҳисобҳои вақт, ки бештар хусусияти динӣ ва дунявиро ифода менамуданд. Доир ба таҷлили ҷашнҳо ва тақвимҳои куҳистони Қаротегину Дарвоз муҳаққиқони баъдии рус маълумоти пурратар ёдрас намудаанд.

Истихроҷи тилло дар байни аҳолии Туркистон як кори маъмулӣ буд. Дар бекигари Дарвоз ба навиштаи Арандаренко дар соҳили дарёи Панҷ, дар бекигариҳои Қурғонтеппа ва Қубодиён дар соҳили дарёи Вахш ва дарёи Аму тилло истихроҷ карда мешуд.

Ҳамин тавр, Арандаренко дар хотимаи таҳқиқоти этнографии худ ҳар рӯзи куҳистон, хусусиятҳои фарқкунандаи онро мушоҳида намуда, ба чунин хулоса меояд: “Дар ҳислати баландкуҳҳо чун ҳамаи халқҳои куҳистон ҳислати неки мардумӣ дар ҳаққи یتимон, хашмгинӣ, хусумати ҳунари, эҳтиром нисбат ба пирон, сабру тоқат, устуворона тоб овардан ба ҳама мушкилот дар мубориза бо табиат, бо падидаҳои иҷтимоӣ, муносибат ба меҳмонон ба дараҷае, ки тайёранд, ҳатто бо меҳмони тасодуфӣ ҳам пораҳои охирини қору бори рӯзгорро мубодила кунанд дида мешавад”.

Доир ба соҳибмаърифати ва қобилияти зеҳнию равонии куҳистониён Арандаренко чунин қайд намудааст: “Қобилияти равонии куҳистониён бо заковат, майли мушоҳида ва хотираи васеъ ифода ёфта, насаби худ, ривоятҳои зиёдеро медонанд, аз байни ин мардум ҷавонони зиёде аз мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд бо комёбиҳои бузурги мадрасаҳоро ба итмом расонидаанд” [3, с. 322-324].

Ин гуфтаҳои Арандаренко дар солҳои 80-уми асри ХХ далолат ба соҳибмаърифат ва заковатпеша будани куҳистониён махсусан, мардуми Қаротегин ва Дарвоз буда, ақидаи баъзе муҳаққиқони “комилан бесавод будани куҳистониён”-ро рад кунандааст.

Маълумотҳои, ки бори нахуст аз ҷониби Арандаренко нашр шудааст, аввалин маълумоти пурарзиши саҳеҳ дар бораи зиндагии суннатии аҳолии Дарвозу Қаротегин буда, ибтидои омӯзиши пуршиддати ин минтақаи қаблан дастнораси Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Маълумоте, ки муҳаққиқ дар бораи Дарвоз ва Қаротегин чамъ кардааст, шарқшиносии ҳарбии рус Александр Снесарев дар таҳқиқоти худ истифода кардааст [19, с. 48].

Таърихи Қаротегин, ки Арандаренко дар авоили солҳои 80-ум ба таъбир расонда буд, муддати тулонӣ аввалин ва ягона далели таърихии гузаштаи ин кишвар буд [11, с. 59]. Профессор Николай Веселовский дар бораи асари Георгий Алексеевич Арандаренко доир ба Дарвоз ва Қаротегин ба таври яқдилона ва

мухтассар сухан ронда, менависад: “Ин беҳтарин асарест, ки мо дар адабиёт барои тавсифи Дарвозу Қаротегин дорем” [2, с. 412].

Муҳаққиқ Арандаренко менависад, ки муҳити табиии Қаротегин (иқлими муътадил, заминҳои ҳамвор, оби бемаҳдуд барои обёрӣ) ба пешрави кишоварзӣ ва дар баробари он тарзи зист мусоидат кардааст. Дар ин ҷо чорводори калон нест ва шуда ҳам наметавонад, зеро зимистонаш саҳту барфбор аст. Барф то 2 метр меборад, имкон намедиҳад, ки чорво дар чарогоҳҳо, ему хошок ёфта тавонанд ва дар давоми 5 моҳ хошок захира кардан хеле душвор аст [3, с.118-124].

Пас аз ду даҳсола, Александр Снесарев дар бораи чорводории Қаротегин чунин навишт: “Қирғизҳои Қаротегин асосан гӯсфанду гов ва шутур, камтар асп парвариш мекарданд. Аммо умуман чорводории маҳаллӣ талаботи аҳолии маҳаллиро қариб қонё намегардонд”. [19, с.59].

Диққати ҷиддӣ ба таҳқиқоти географии Г. Арандаренко дар Аврупо дода шуда буд. Ҷуғрофишиносони барҷастаи Аврупо дар маҷалаҳо ва монографияҳои бахшида ба Осиеи Миёна Георгий Алексеевичро чунин тавсиф карданд: “Муҳаққиқи баландкуҳи Қаротегину Дарвоз ҷаноби Арандаренко донишманди хоксору софдил аст” [11, с. 65], “Ҷаноби Арандаренко аввалин муҳаққиқи дарёи душворгузари Панҷ буд”. “Ҷаноби Арандаренко аввалин шуда асарҳои ҷуғрофӣ ва иқтисодии обёрӣ дар Осиеи Миёнаро пешниҳод намуд” [11, с. 65], “Капитан Арандаренко чанд сол боз дар Туркистон губернатор буд ва имкон дорад, ки дар ҳар самт дар саросари кишвар сайру гашт кунад” [11, с. 65], «Полковник Арандаренко забони тоҷикиро хуб медонад ва дар давоми иқоматаш дар водии Сирдарё, намунаҳои нодирро дастрас карда метавонад... беҳтарин мутахассис оид ба Туркистон» [11, с. 65].

Дар ин давра Георгий Арандаренко дар «Бюллетене историко описательной географии» (Bulletin de géographie historique et descriptive) бо забони фаронсавӣ натиҷаҳои таҳқиқоти ҷандинсолаи худро оид ба Дарвоз ва Қаротегин ҷоп кардааст [18]. Натиҷаҳои таҳқиқоти ӯ аз ҷониби ҷуғрофиёи аврупоӣ соҳаҳои зиёд мавриди баррасӣ қарор гирифтанд [11, с. 69].

Ҳамин минвол, 27-уми январӣ (9 февралӣ) соли 1904 дар байни империяҳои Россия ва Япония барои тахти назорати Манҷурия, Корея ва Баҳри Зард ҷанг сар шуд. Дар ҷомеаи Русия маъракаи хайрияҳои умумӣ барои эҳтиёҷоти артиши ҷангӣ қариб феврал оғоз ёфт. Дар ҳамаи шаҳрҳои вилояти Фарғона коргарон ба андозаи 1—2 фоизи музди корашон ба эҳтиёҷоти ҷанг сарф мекарданд. Дар он вақт губернатори ҳарбии вилояти Фарғона генерал-майор Г. Арандаренко 500 сӯм, ки музди кори якмоҳаи ӯ буд, барои ҷанг супорида шуд. Ҳатто баъди ба истеъфо рафтани Г. Арандаренко маблағҳояшро ба эҳтиёҷоти армияи ҷанговар давом дод. Вай барои сохтани киштиҳои ҳарбӣ маблағ ҷудо кард. Маблағи хайрия чунон калон буд, ки генерал-майори ба истеъфобаромада, собиқ губернатори ҳарбии вилояти Фарғона Георгий Алексеевич Арандаренко ба ҳайати “Комитети махсуси мустаҳкам намудани Флоти ҳарбӣ бо хайрияҳои ихтиёрӣ” интиҳоб карда шуд [11, с. 65].

Аз рӯи нишондодҳои таҳқиқотчиён нисбат ба Г.А. Арандаренко маълум аст, ки ӯ одами хеле бой буд. Ӯ ҳамчун маъмури ҳарбӣ, ки 40 сол дар Туркистон хизмат карда буд, дар моҳи августи соли 1906 санади васиятномае тартиб дод ва ин пулҳояшро дар байни хешовандони наздики худ ва дар бисёр лоиҳаҳои хайрия тақсим кард, ки баъзеи онҳо дар замони ҳаёти ӯ сурат гирифта буданд. Вай фармон дод, ки тамоми молу мулки манқул ва ғайриманқули ӯ фурухта, даромад ба

сармояи нақдӣ илова карда шавад ва аз он маблағҳои гуногун, аз ҷумла 100 ҳазор рубл ба корпуси кадетии Петровский Полтава дода шавад. Барои таъсиси стипендияи ба номи генерал-майор Георгий Алексеевич Арандаренко барои фарзандони дворянҳои губернияҳои Чернигов ва Полтава замина гузошт [11, с. 70]. Ин як ифодаи миннатдории рамзӣ ба муассисаи таълимии ҷарбӣ барои ҷамаи мардони оилаи Арандаренкоҳо буд, ки аз солҳои 1840 дар онҳо таҳсил мекарданд.

Инчунин, вай ба гимназияи бачагонаи шаҳри Нижини вилояти Чернигов барои таъсиси стипендияи шахсии фарзандони ашрофзодаи ноҳияи Нижин 20 ҳазор сӯм васият карда буд. Дар васиятнома хизматгоронаш низ зикр шуда буданд, ки ба онҳо вобаста ба стажи корашон аз 200 то 500 рубл дода шавад. Маблағи умумии васиятнома хеле зиёд - ҳудуди 300 ҳазор рублро ташкил мекард. Маблағе, ки пас аз тақсимоат боқӣ монда буд, васият карда шуд, ки барои муассисаҳои гуногуни таълимӣ дар вилоятҳои Чернигов ва Полтава, аз ҷумла Донишқадаи духтарони номдори Полтава, ки духтарони оилаи Арандаренко дар онҳо таҳсил мекарданд, идрорпулӣ [22, с. 138-139] таъсис дода шавад.

Дар охири васиятнома чунин суханҳо дарҷ шуда буд: “Маросими дафни ман бояд хоксорона бошад, инчунин мақбараи хоксоронае бошад, ки аз ҳисоби ман сохта шавад.. Ман самимона хоҳиш мекунам, ки директори корпуси кадетии Петровский Полтава иҷроқунандаи васиятам бошад” [21, с. 87].

Дар ибтидои соли 1908 аз сабаби бад шудани саломатии Г. Арандаренко бо ҳамроҳии духтур аз шаҳри Женева ба шаҳри Варшава рафт. Дар аввали моҳи апрели соли 1908 дар госпитали Салиби Сурхи Варшава (Комитети Салиби Сурхи Варшава оид ба ёрӣ ба офицерони ҷарбии ба истеъфобаромада ва оилаҳои онҳо) бистарӣ шуда, 19-уми апрели соли 1908 аз иллати дил вафот кард. Ёро дар шаҳри Варшава, дар қабристонии православию Волски (Варшава) дафн карданд [11, с. 71].

Хамин тавр, баъди марги Г. А. Арандаренко, васияташ пурра иҷро нашуд. Директори ППКК генерал-майор Попов аз иҷроқунандаи васиятномаи Г. Арандаренко, ба фонди стипендияи коллеч 100 ҳазор сӯм талаб намуд. Илова бар ин, бештари мероси дар бонк будаи Арандаренко бо якҷоягии бародар ва дигар авлодони ӯ тақсим карда шуд.

Барои хизматҳои ҷарбӣ Г. Арандаренко бо чандин орден ва дараҷаҳои ҷарбӣ мукофотонида шуда буд. Соли 1876 бо шамшеру камон бо ордени Владимири Муқаддас дараҷаи IV; Оинномаи фармон, моддаи 4, додани рутбаҳои на камтар аз дараҷаи VII ҷадвали рутбаҳо (мушовири суд, подполковник, капитани рутбаи II) иҷозат дод; Бо ин орден мукофотонидани капитани штаб Арандаренко дар бораи корнамоиҳои ҷангии ӯ дар солҳои 1875—1876 шаҳодат медиҳад; 21-уми июли соли 1877 капитани штаб Арандаренко ба вазифаи сардори шуъбаи Самарқанди округи Зарафшон гузаронида шуда, 5 августи соли 1877 рутбаи капитанро гирифт; Баъди ба округ табдил додани шуъбаи Самарқанд дар охири соли 1877 вазифаи сардори округро гирифт, ки 12 сол то 15 декабри соли 1889 дар ин вазифа кор кард. Дар ин вазифа 8 январи соли 1881 ба рутбаи майор ва 6 майи соли 1884 подполковник таъин гардид; [2, с. 15]. Соли 1883 майор Арандаренко бо ордени Анна дараҷаи III; [5, с. 27-28]. Соли 1888 бо ордени «Ситораи тилло» дараҷаи I мукофотонида шудааст [21, с. 87].

Генерал-майор Арандаренко (1846—1908) шахсияти серҷабҳа, мукамал ва асосан нотакрор буда, дар илм, дар омӯзиши Туркистон, хонигарии Бухоро ва Афғонистон саҳми арзанда гузоштааст. Ҳаёти ӯ метавонад намунаи хизмати софдилона ва шоиста ба Ватан, истеъдоди олим ва нависанда барои наслҳои оянда

намуна бошад, мероси ҳарбӣ-шарқии ӯ ҳанӯз пурратар омӯхта ва дарк карда нашудааст [9, с. 27].

Хулоса, нақши генерал-майор Георгий Алексеевич Арандаренко (1846-1908), дар омӯзиши кишвари Туркистон, аморати Бухоро ва мулкҳои ҳамҷавори онҳо баръало дида мешавад. Инчунин, дурдасттарин мулкҳои қуҳистони Бухорои Шарқӣ низ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтаст. Маълумоти нашрунамудаи Г.А. Арандаренко гарчанде муҳтавои разветкавӣ (хабаррасонӣ) дошта бошанд ҳам, барои омӯхтан ва таҳқиқи ҳаёти мардуми мулкҳои Қаротегину Дарвоз нақши калидӣ доранд.

**Муқарриз: Махсудов А.М. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

- 1.А-р-о Г. Зимняя экспедиция генерал-майора Абрамова в верховьях Зеравшана [Текст] / А-р-о Г. // Туркестанские Ведомости. -1876. - № 15. - С. 86-102.
- 2.А-р-о Г. Возмущение в Матче и действия против неприятеля Самаркандского отряда [Текст] / А-р-о Г. // Туркестанские Ведомости. -1876. - № 3. - С. 15.
- 3.Арандаренко Г. А. Каратегин (по распросным сведениям) [Текст] / Г. А. Арандаренко // Военный Сборник. – 1878. – № 5.
- 4.Арандаренко Г.А. Дарваз и Каратегин (этнографический очерк). [Текст] / Г. А. Арандаренко Досуги в Туркестане. - СПб., 1889. - 666 с.
- 5.Арандаренко Г.А. Бухара и Афганистан в начале 80- гг. XIX века. [Текст] / Г. А. Арандаренко - М: Наука, 1974.
- 6.Записки Восточного отделения Русского археологического общества, издаваемые под редакцией управляющего отделением барона В. Р. Розена. [Текст] / В. Р. Розена. Т. 4. – С.Петербург: тип. Императорской Академии Наук. - 1890. - С. 412.
- 7.Искандаров, Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. [Текст] / Б.И. Искандаров. - Душанбе: Изд-во АН ТаджССР, 1962. – Ч. I. - 356 с.; Ч. II. – 1963. – 352 с.
- 8.Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. . [Текст] / Логофет Д.Н. - СПб., 1911. - С. 170-171.
- 9.Л.В. Божинская (Арандаренко), С.Л. Борошко. Генерал-майор Георгий Арандаренко—один из первых исследователей Бухарского ханства и Афганского Туркестана (часть 1). [Текст] / Л.В. Божинская (Арандаренко), С.Л. Борошко. Восточный архив № 1 (45), 2022.с.17-27.
10. Л.В. Божинская (Арандаренко), С.Л. Борошко. Генерал-майор Георгий Арандаренко—один из первых исследователей Бухарского ханства и Афганского Туркестана(часть 2). [Текст] / Л.В. Божинская (Арандаренко), С.Л. Борошко. Восточный архив. - № 2 (46), 2022. - С.63-73.
- 11.Людмила Божинская (Арандаренко), Сергей Борошко. Военный востоковед Георгий Арандаренко. [Текст] / Л.В. Божинская (Арандаренко), С.Л. Борошко // Восток Свыше. – 2023. - № 1–2 (LXII). С.58-92.
- 12.Кисляков, Н. А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана Каратегина [Текст] / Н. А. Кисляков. – Сталинабад, 1954. – 224 с.
- 13.Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX века. [Текст] / Маджлисов А. – Душанбе – Алма-Ата, 1967.

14. Маджлисов А. Каратегин на кануне установа Советской власти [Текст] / Маджлисов А. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1959. - 131 с.
15. Наврузов Т.С. О поездке Г.А. Арандаренко в Каратегин и Дарваз. [Текст] / Наврузов Т.С. - Душанбе, 1981. - С. 239-243.
16. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о городах Восточной Бухары конца XIX – начала XX вв. [Текст] / Пирумшоев Х. – Душанбе: Дониш, 1989. - С. 110.
17. Пирумшоев Х. Таърихи Дарвоз (аз қадим то замони муосир). [Матн] / Пирумшоев Х. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 704 с.
18. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ) [Текст] Российский государственный архив литературы и искусства / Ф. 118. Оп. 1. 1832–1917.
19. Снесарев А.Е. Восточная Бухара (военно-топографический очерк) // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, [Текст] / Снесарев А.Е. вып. LXXIX. - СПб., 1906 - 148 с.
20. «Туркестанские ведомости», [Текст] / «Туркестанские ведомости», 8 сентября 1894 г.
21. Capus G. A travers le Royaume de Tamerlan (Asie centrale). [Text] / Capus G. Paris, 1892. P. 87.
22. Marshall A. The Russian General Staff and Asia, 1800–1917. [Text] / Marshall A. – London: Routledge, 2006. P. 138–139.

#### **Literature:**

1. A-r-o G. Winter expedition of Major General Abramov in the upper reaches of the Zeravshan [Text] / A-r-o G. // Turkestan Vedomosti. 1876. No. 15. Pp. 86-102.
2. A-r-o G. Uprising in Matcha and actions against the enemy of the Samarkand detachment [Text] / A-r-o G. // Turkestan Vedomosti. 1876. No. 3. P. 15.
3. Arandarenko G. A. Karategin (based on disseminated information) [Text] / G. A. Arandarenko // Military Collection. - 1878. - No. 5.
4. Arandarenko G. A. Darvaz and Karategin (ethnographic essay). [Text] / G. A. Arandarenko Leisure in Turkestan, St. Petersburg, 1889. - 666 p.
5. Arandarenko G. A. Bukhara and Afghanistan in the Early 1880s. [Text] / G. A. Arandarenko - Moscow: Nauka, 1974.
6. Notes of the Eastern Branch of the Russian Archaeological Society, published under the editorship of the branch manager, Baron V. R. Rosen. [Text] / V. R. Rosen. Vol. 4. 1889. - St. Petersburg: type. Imperial Academy of Sciences. 1890. P. 412.
7. Iskandarov, B. I. Eastern Bukhara and the Pamirs in the Second Half of the 19th Century. [Text] / B. I. Iskandarov. - Dushanbe: Publishing house of the Academy of Sciences of the Tajik SSR, 1962. - Part I. - 356 p.; Part II. - 1963. - 352 p.
8. Logofet D.N. The Bukhara Khanate under the Russian Protectorate. [Text] / Logofet D.N. St. Petersburg, 1911. Pp. 170-171.
9. L.V. Bozhinskaya (Arandarenko), S.L. Boroshko. Major General Georgy Arandarenko – one of the first researchers of the Bukhara Khanate and Afghan Turkestan (part 1). [Text] / L.V. Bozhinskaya (Arandarenko), S.L. Boroshko. Eastern Archives No. 1 (45), 2022.p. 17-27.
10. L.V. Bozhinskaya (Arandarenko), S.L. Boroshko. Major General Georgy Arandarenko – one of the first researchers of the Bukhara Khanate and Afghan Turkestan (part 2). [Text] / L.V. Bozhinskaya (Arandarenko), S.L. Boroshko. Eastern Archives No. 2 (46), 2022.p. 63-73.

11. Lyudmila Bozhinskaya (Arandarenko), Sergey Boroshko. Military orientalist Georgy Arandarenko. [Text] / L.V. Bozhinskaya (Arandarenko), S.L. Boroshko // East From Above. 2023, No. 1–2 (LXII).pp. 58–92.
12. Kislyakov, N. A. Essays on the history of Karategin. On the History of Karategin's Tajikistan [Text] / N. A. Kislyakov. - Stalinabad, 1954. - 224 p.
13. Majlisov A. Agrarian Relations in Eastern Bukhara in the 19th - Early 20th Centuries. [Text] / Majlisov A. - Dushanbe - Alma-Ata, 1967.
14. Majlisov A. Karategin on the Eve of the Establishment of Soviet Power. [Text] / Majlisov A. - Stalinabad: Tajik State Publishing House, 1959. -131 p.
15. Navruzov T. S. On the Trip of G. A. Arandarenko to Karategin and Darvaz. [Text] / Navruzov T. S. Dushanbe, 1981. Pp. 239-243.
16. Pirumshoev H. Russian pre-revolutionary researchers on the cities of Eastern Bukhara in the late 19th – early 20th centuries. [Text] / Pirumshoev H. – Dushanbe: Donish, 1989. P. 110.
17. Pirumshoev H. The history of the cities of Eastern Bukhara. [Matn] / Pirumshoev H. – Dushanbe: Irfon, 2008. – 704 p.
18. Russian State Archive of Literature and Art (RGALI). [Text] Russian State Archive of Literature and Art / F. 118. Op. 1. 1832–1917.
19. Snesev A.E. Eastern Bukhara (a military topographic essay) // Collection of geographical, topographic, and statistical materials on Asia, [Text] / Snesev A.E. Issue LXXIX. St. Petersburg, 1906 - 148 p.
20. "Turkestan News", [Text] / "Turkestan News", September 8, 1894.
21. Capus G. A travers le Royaume de Tamerlane (Asie centrale). [Text] / Capus G. Paris, 1892. P. 87.
22. Marshall A. The Russian General Staff and Asia, 1800–1917. [Text] / Marshall A. – London: Routledge, 2006. P. 138–139.

### **НАҚШИ ГЕОРГИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ АРАНДАРЕНКО ДАР ТАҲҚИҚИ МУЛКИ ҚАРОТЕГИН (РАШТ)**

Дар ибтидои солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX олимони ва таҳқиқотчиёни рус, аввалин экспедицияҳои илмии мукамалро дар ҳудуди Бухорои шарқӣ (Тоҷикистони имрӯза) гузарониданд. Аз ҳамон давра саркарда, омӯзиши таърихи этнографияи манотикҳои қуҳистон на танҳо хусусияти омӯзиши таҳқиқотчиёни илмӣ ва этнографҳо, инчунин шахсиятҳои ҳарбиро низ ба худ ҷалб намуда буд. Аммо, дар таҳқиқоти то инқилобии муҳаққиқони рус бештар маълумотҳои яқнаво неву, балки маълумотҳои бо ҳам муқобил низ дида мешавад.

Дар байни муҳаққиқони фаёли низомии рус Георгий Алексеевич Арандаренко (1846-1908), ки дар бораи таърихи этнографияи мулкҳои Бухорои Шарқӣ махсусан, Қаротегинро Дарвоз маълумоти мукамал медиҳад, ҷойи сазоворро ишғол мекунад. Муаллиф дар мақолаи хеш дар асоси маълумотҳои таҳқиқотчиёни русу бухороӣ вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Қаротегинро дар асрҳои XIX ва ибтидои асри XX мавриди омӯзишу таҳқиқи қарор додааст.

**Вожаҳои калидӣ:** Арандаренко, аморати Бухоро, Бухорои Шарқӣ, бекигарии Қаротегин, бекигарии Дарвоз, бек, этнография, қалъа.

## **РОЛЬ ГЕОРГИЯ АЛЕКСЕЕВИЧА АРАНДАРЕНКО В ИЗУЧЕНИИ ИМЕНИЯ КАРАТЕГИН (РАШТ)**

В начале 70-х – начале 80-х годов XIX века русские учёные и исследователи провели первые полноценные научные экспедиции на территорию Восточной Бухары (современный Таджикистан). С этого времени изучение истории и этнографии горных регионов привлекало внимание не только учёных-исследователей и этнографов, но и военных деятелей. Однако в дореволюционных трудах русских исследователей можно встретить преимущественно противоречивые, а порой и противоречивые сведения.

Среди активных русских военных исследователей достойное место занимает Георгий Алексеевич Арандаренко (1846–1908), давший исчерпывающие сведения по истории и этнографии княжеств Восточной Бухары, в частности, Каротегинского и Дарвазского. В своей статье автор, опираясь на сведения российских и бухарских исследователей, изучает и исследует политическое, экономическое, социальное и культурное положение Каротегинского княжества в XIX – начале XX века.

**Ключевые слова:** Арандаренко, Бухарский эмират, Восточная Бухара, Каротегинский бек, Дарвазский бек, бек, этнография, крепость.

## **THE ROLE OF GEORGY ALEKSEEVICH ARANDARENKO IN THE STUDY OF THE KARATEGIN ESTATE (RASHT)**

In the early 1870s and early 1880s, Russian scientists and explorers conducted the first full-scale scientific expeditions to the territory of Eastern Bukhara (modern-day Tajikistan). From that time on, the study of the history and ethnography of mountainous regions attracted the attention of not only scholars and ethnographers, but also military leaders. However, pre-revolutionary works by Russian researchers contain mostly contradictory, and sometimes even contradictory, information.

Georgy Alekseevich Arandarenko (1846–1908), who provided comprehensive information on the history and ethnography of the principalities of Eastern Bukhara, particularly the Karotegin and Darvaz principalities, holds a prominent place among active Russian military researchers. In this article, the author, drawing on information from Russian and Bukharan researchers, examines and explores the political, economic, social, and cultural situation of the Karotegin principality in the 19th and early 20th centuries.

**Key words:** Arandarenko, Bukhara Emirate, Eastern Bukhara, Karotegin Bek, Darvaz Bek, Bek, ethnography, fortress.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Саидов Саймурад Чамолиддинович – Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калон, мудири кафедраи таърих ва методикаи таълими он. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 078-36-93-93. E-mail: saidmurod.saidzoda@mail.ru

**Сведения об авторах:** Саидов Саймурад Джамолиддинович – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель, заведующий кафедрой истории и методики преподавания. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, к. Э. Мухиддина-63. Телефон: (+992) 078-36-93-93. E-mail: saidmurod.saidzoda@mail.ru

**Information about author:** Saidov Saimurod Jamoliddinovich – Tajik pedagogical institute in the Rasht district, senior lecturer, head of the department of history and

teaching methods. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, k. E. Mukhiddin-63.  
Phone: (+992) 078-36-93-93. E-mail: saidmurod.saidzoda@mail.ru

**ТДУ: 930.85/130.2**

## **ШАХСИЯТИ ТАЪРИХИЮ ФАРҶАНГИИ ИБНИ СИНО**

**Камолова С.С., Пирматова Г.Х.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Абӯалӣ Ҳусайн ибни Абдуллоҳ, машхур ба Ибни Сино ва мулаққаб ба Шайхурраис, нобиғаи бузурги асри X-XI соли 980 дар деҳаи Афшанаи наздики Бухорои таърихӣ таваллуд шуда, соли 1037 дар Ҷамадон вафот намудааст. Ӯ шахсияти таърихист, ки дар густариши илму фалсафаи замони худ саҳми мандагор дорад. Ибни Сино яке аз бузургтарин донишмандони таърихи инсоният аст, ки дар илму фалсафа, тиб ва маърифатшиносӣ нақши азим гузоштааст. Ӯ аз ҷумлаи шахсиятҳои камназирест, ки ҳамзамон файласуф, табиб, риёзидон, шоир ва мутафаккир буд. «Ибни Сино ба қатори мутафаккирони бузурги асри миёнагӣ дохил мешавад, ки соҳаҳои гуногуни илми замонаш – мантиқ, фалсафа, илоҳиёт, табиӣёт, риёзиёт ва тибро рушду ҷилои нав бахшидааст» [3, с. 97]. Аксари осори мутафаккир то замони мо омада расида, мавриди истифодаи мутахассисони фанӣ қарор гирифтаанд. Муҳаққиқон дар тарҷумаи ҳоли ӯ навиштаанд, ки падараш Абдуллоҳ ва модараш Ситора ном доштааст. Абдуллоҳ дар деҳае ба номи Харматайна, ки аз тобеони Бухоро буд мезист ва аз тарафи Нӯҳ ибни Мансур – подшоҳи сомонӣ умури давлатии он қария ва атрофи онро бар зимма доштааст [7, с. 113-122]. Ибни Сино оиди шарҳи ҳоли худ чунин гуфтааст: «Мо аслан аҳли Балх ҳастем ва падарам аз он ҷо ба Харматайн, ки аз қурои Бухоро аст, муҳочарат кард ва ман ҳам дар он ҷо мутаваллид шудам. Ва он гоҳ аз он қария ба шаҳри Бухоро мунтақил шудем ва дар он ҷо падарам маро ба муаллиме супурд. ...Падарам маро назди марде ба номи Маҳмуди Массох, ки баққоли маҳалли мо буд, мефиристонд ва ӯ ба ман илми ҳисоб ва ҷабру муқобала меомӯхт. ...Ва дар ҳамин замон буд, ки Абӯабдуллоҳи Нотилии мутафалсиф (файласуф) вориди Бухоро шуд ва дар хонаи мо манзил кард. Ва ман китоби «Исоғуҷӣ»-и Арастуро дар назди ӯ хондам. ...Чун ба илми тиб иштиёқи фаровон доштам, пас ба мутолааи кутуби тиб оғоз намудам ва мабоҳиси онро бағоят сода ва осон ёфтам. Лизо дере нагузашт, ки дар он илм пешрафти бисёре кардам. Ва ба дараҷае расидам, ки тавонистам онро ба дигарон таълим диҳам. Пас бисёре аз табибон дар ҳавзаи дарси ман нишаста, ба фаро гирифтани масоили тиббӣ мепардохтанд. Ва ман тибро ҳам таълим меодам ва ҳам дар табобати беморон ба кор мебастам. Ва ин таҷрибаҳо маро то ба он дараҷа расонид, ки тавонистам дар шонздаҳсолагӣ китоби «Қонун»-ро дар илми тиб тасниф кунам» [4, с. 166-167]. Ибни Сино илми тибро чунин таъриф намудааст: «Ба дурустӣ тиб илмест, ки аз он ҳолатҳои тани инсонро аз ҷиҳати солим ва носолим будани он бишносанд, то ки тандурустӣ андар ҳоли будан нигоҳ дошта шаваду андар ҳоли аз даст рафтан баргардонда» [1, с. 34].

А.Я. Борисов ба тадқиқоти Абӯалӣ ибни Сино чунин баҳо додааст: «Ибни Сино аз ҷумлаи олимоне, ки роли онҳо барои тараққиёти илму маданият,

фалсафа ва тиб дар Европа ниҳоят калон аст ва ҳеҷ гоҳ аз хотирҳо фаромӯш нахоҳад шуд» [9, с. 20]. Масъалаи А.Я. Борисов матраҳнамударо муҳаққиқ Ф.Б. Худойдодзода низ тасдиқ намудааст: «Ибни Сино дар илми тиб низ сазовори ҷойгоҳ ва мақоми бориз аст. Албатта, ин ҳамон илмест, ки ба воситаи татбиқи амалии он Шайхурраис ба китобхонаҳо ва китобҳои махсуси фалсафӣ дастбӯ гардиду ҳамчун донишманди энциклопедист шуҳратёр шуд. Барои тасдиқи ин матлаб метавон китоби «Қонун ғи-т-тиб»-ро ёдрас шуд, ки то асрҳои XV-XVI китоби рӯимизии донишмандони Аврупо буда, тарҷумаи он 38 маротиба батақроп нашр шудааст» [11, с. 80-86].

Аз гуфтаҳои боло бар меояд, ки нобиғаи бузурги Шарқ, файласуф ва табиби ҷаҳонӣ Ибни Сино яке аз чеҳраҳои барҷастаи илму фарҳанги ҷаҳонӣ ба шумор меравад. Ӯ на танҳо олим, балки инсонӣ соҳибфарҳанг, ахлоқӣ ва хирадманд буд, ки бо фаъолияти илмӣ, фалсафӣ ва адабии худ ба рушди тамаддуни башар хидмати беандоза кардааст. Шахсияти фарҳангии Ибни Сино дар заминаи ҳамгироии дониш, ахлоқ, фалсафа ва инсондӯстӣ ташаккул ёфтааст. Ибни Сино дар муҳити ғании фарҳангии Хуросон ба воя расида, аз хурдӣ ба дониш, шеър ва фалсафа шавқи зиёд пайдо намудааст. Нобиғагии Ибни Сино дар улум, махсусан дар илми тиб ғолибан аз рӯи зиракӣ, ҳушёрӣ ва зеҳни бурроӣ ӯ будааст, зеро бисёре аз илмҳои замони худ, махсусан илми тибро ба тариқи худомӯзи омӯхта буд. Мардуми замони Ибни Сино дар бораи зеҳни бурро ва қудрати биноӣ шунавоӣ ӯ суҳанҳо гуфта, ӯро нобиғаи замони худ медонистанд. Ибни Сино китоби «Қонун»-ро, ки дар оғози ҷавонӣ таълиф карда буд, ҳангоми вуруд ба Исфаҳон ҳамроҳи худ надошт ва чун ҷамъе аз уламои Исфаҳон аз вай хостанд, ки он китобро ба онҳо бидиҳад, то аз рӯи он нусхаҳои барои худ бардоранд, Ибни Сино матолиби он китобро аз ҳифз барои онҳо баён кард. Ва онҳо айни гуфтаҳои ӯро дар чанд нусха навиштанд. Ва баъдан, ки асли китоб ба дасташон расид, он нусхаҳои бо он татбиқ намуданд ва бо камоли тааҷҷуб онҳоро бо асл мутобиқ ёфтанд.

Ӯ бо мутолеаи осори Юнон, Эрон ва Асрҳои Миёнаи Шарқ ҷаҳонбинии худро густариш дод, ки ин омехтаи фарҳангҳои ӯро ба шахсияти фаромиллӣ ва ҷаҳонӣ мубаддал намуд. Дар таълифоти Ибни Сино, махсусан, «Китоб-уш-шифо», «ал-Қонун фи-т-тиб», «Донишнома» арзишҳои фарҳангии асосӣ – дониш, ахлоқ, зебӣ ва адолат ва ғ. инъикоси бевоситаи худро ёфтаанд. Ӯ илмро ҷузъи фарҳанги инсонӣ медонист ва таъкид менамуд, ки дониш бояд ба нафъи ҷомеа равона гардад. Ибни Сино аз поягузори фарҳанги илмӣ ҷаҳонӣ ба шумор меравад, зеро вай бо таҳқиқоти беназири худ дар соҳаҳои тиб, фалсафа, математика, мусиқӣ, кимиё ва мантиқ ҷаҳонӣ илмро тағйири ҷиддӣ дод. Ӯ тавонист илмро аз доираи таҷрибавӣ ба дараҷаи тафаккури фалсафӣ бирасонад. Китоби «ал-Қонун фи-т-тиб»-и Ибни Сино худудан панҷсад сол ба унвони китоби дарсӣ дар донишгоҳҳои Аврупо истифода мешуд. Ин худ нишон медиҳад, ки шахсияти илмӣ ӯ бо фарҳанги ҷаҳонӣ пайванди амиқ дорад. Доир ба шахсияти ҷаҳонӣ Ибни Сино Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин қайд намудаанд: «Ибни Сино бо эҷоди «Ал-Қонун» ва як силсила осори дигари тиббии худ зимни муқоиса ва ҷамъбасти дастовардҳои тиббии ҳиндӣ, юнонӣ, арабӣ ва ниёгони халқи тоҷик пойдевори табобати назарӣ ва амалиро бунёд гузошт, ки ба эътирофи муҳаққиқони машҳури ҷаҳон ҷовидона аст» [11, с. 234]. Ибни Сино

мутафаккирест, ки бо истеъдоду тавоноии худ нобиғаи таърих гаштааст. Бинобар хидмати арзанда ва мавриди таҳсинаш дар ҷодаи илм мардуми имрӯзаи дунё маҷӯни ӯ мебошанд.

Яке аз вижагиҳои муҳимми фарҳангии Ибни Сино ҷаҳонбинии ахлоқии ӯст. Ӯ инсонро офарандаи некиву зебоӣ медонист. Ба ақидаи ӯ инсон бояд бо хирад ва дониш зиндагии худро сохта, дар ин раванд ба дигарон низ манфиат расонад. Дар таълимоти ахлоқии худ Ибни Сино инсонро ба худшиносӣ ва парвариши рӯҳ даъват менамояд, ки ин ҷаҳонбинии ахлоқӣ арзиши умумибашарӣ дорад. Ибни Сино дар мавриди ахлоқ дидгоҳи идеалистӣ дошта, онро махсуси зиндагии инсон медонад: «Зиндагии одамӣ бо одоби ҳасана ва ахлоқи карима, ки мӯҷиби ҷамолу зебоӣ ва асбоби зебу зинати одамӣ аст, мувофиқу мунтабиқ гардидааст» [1 с. 19]; [8 с. 74-82].

Ибни Сино ҳарчанд, ки қисми зиёди осори худро бо забони арабӣ таълиф намудааст, аммо ба забони форсӣ-тоҷикӣ низ аҳамияти бузург додааст. Асари машҳури ӯ «Донишнома» яке аз аввалин китобҳои илмӣ ба забони форсӣ ҳисобида мешавад. Бо ин кор Ибни Сино дар рушду такомули фарҳанги забонӣ ва адабии тоҷику форс нақши боризе гузоштааст. Зеро осори адабии ӯ ба забони тоҷикии форсӣ дар пешрафти адабиёти тоҷику форс ва ташаккули забони миллии мо нақши муҳим дорад.

Агар ба рисолаҳои Ибни Сино дақиқтар назар кунем, онҳоро асосан ба панҷ гурӯҳ метавон табақабандӣ кард. Якум рисолаҳое, ки ба проблемаҳои ҳос фалсафӣ бахшида шудаанд. Дуюм, рисолаҳои фалсафӣ-бадеӣ, ки масъалаҳои фалсафии муайян бо баёни сода ва шакли бадеӣ матраҳ шудаанд. Сеюм, рисолаҳое, ки ба масъалаҳои табиатшиносӣ бахшида шудаанд. Чорум, рисолаҳои тиббӣ. Панҷум, рисолаҳое, ки дар масъалаҳои динӣ, ахлоқӣ, равоншиносӣ ва иҷтимоӣ баҳс мекунанд [2, с. 7-8]. «Мувофиқи маълумоти мавҷуда, зиёда аз 100 асари Абуалӣ ибни Сино то замони мо омада расидаанд, ки аз онҳо 58 асари фалсафӣ, 20 асари тиббӣ, 11 асар оид ба табиатшиносӣ ва 4 асар марбут ба назм аст» [5, с. 100-108]; [6, с. 72].

Хулоса, шахсияти фарҳангии Ибни Сино намунаи барҷастаи инсонии комил, донишманд ва ахлоқпеша ба ҳисоб меравад. Ӯ рамзи пайванди фарҳангҳои Шарқу Ғарб, таълимот ва илм, хирад ва ахлоқ эътироф гардидааст. Мероси фарҳангии ӯ то имрӯз барои ҷомеаи ҷаҳонӣ илҳомбахш ва барои ҷавонон намунаи комили илмомӯзӣ, хирадмандӣ ва инсондӯстиву гуманизм ба шумор меравад. Дар баробари ин, Ибни Сино шахсияти таърихӣест, ки бо зеҳни нобиға, дониш, ахлоқ ва ҷаҳонбинии инсонпарваронаи худ ҷаҳони илмро тағйир додааст. Аз ин рӯ, ӯ на танҳо ифтихори миллати тоҷик, балки рамзи хирад ва илм дар тамаддуни башар аст.

**Муқарриз: Шарифова М.Қ. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Абуалӣ ибни Сино. Қонуни тиб. Китоби I. Андар умури ҳамагонии пизишкӣ. (тарҷумаи С. Шаҳобуддинов). – Душанбе, 1991. – 380 с.
2. Абӯалӣ, ибни Сино. Осор. Ҷилди ҷаҳорум [Матн] / Абӯалӣ ибни Сино. – Душанбе: «Дониш», 2008. – 922 с.
3. Мирзоев Ғ. Фалсафа дар саволу ҷавоб. Қисми аввал [Матн] / Ғ. Мирзоев. – Душанбе: «Промэкспо», 2013. – 256 с.

4. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. (дар 7 ҷилд) Ҷилдҳои 3 ва 4, китоби дуюм (таҳияи Саидбеги Маҳмадуллоҳ ва Саидиён Исмадуллоҳ). – Душанбе: Ирфон, 2002. – 404 саҳ.

5. Одинаев Б. А., Фарзонаи Ғ. Нақши мутафаккирони форсу тоҷик дар пешрафт ва инкишофи фанҳои дақиқ [Матн] / Б.А. Одинаев, Фарзонаи Ғ. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2023. – №6/1. – С. 100-108.

6. Одинаев Б. А. Саҳми файласуфони тоҷик дар рушди фанҳои дақиқ [Матн] / Б.Қ. Саидмуродов, Б.А. Одинаев, А.С. Нуров // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2022. – №1 (9). – С. 72.

7. Одинаев Б.А., Пирматова Г.Х. Ибни Сино – беҳтарин мутафаккир ва нобиғаи таърих [Матн] / Б.А. Одинаев, Г.Х. Пирматова // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2024. – №1(1). – С. 113-122.

8. Одинаев Б.А., Ҳикматов С.М. Нақши ахлоқ дар масири таърих [Матн] / Б.А. Одинаев, С.М. Ҳикматов // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2024. – №2(2). – С. 74-82.

9. Одинаев Б.А., Ҳикматов С.М. Гулчини андешаҳо. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: «Ашуриён», 2024. – 200 саҳ.

10. Худойдодзода Ф.Б. Омӯзишу бардоштҳо аз «Рисолаи мантиқӣ»-и «Донишнома»-и Ибни Сино [Матн] / Ф.Б. Худойдодзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024. – №8. – С. 80-86.

11. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор [Матн] / Раҳмон Э. – Душанбе: «ЭР-граф», 2016. – 364 саҳ.

#### **Literature:**

1. Abuali ibn Sino. The law of medicine. Book I. On general medical affairs. (translated by S. Shahobuddinov). – Dushanbe, 1991. – 380 p.

2. Abuali ibn Sino. Works. Volume four [Text] / Abuali ibn Sino. – Dushanbe: «Donish», - 2008. – 922 p.

3. Mirzoev G. Philosophy in questions and answers. Part one [Text] / G. Mirzoev // – Dushanbe, «Promexro», 2013. – 256 p.

4. Muhammad Rashshod. Philosophy from the beginning of history. (in 7 volumes) Volumes 3 and 4, book two (compiled by Saidbegi Mahmaddullo and Saidiyon Ismatullo). – Dushanbe: Irfon, 2002. – 404 p.

5. Odinaev B. A., Farzonai G. The role of persian and tajik thinkers in the progress and development of exact sciences [Text] / B.A. Odinaev, Farzonai G. // Message of the Tajik national University. – 2023. – №6/1. – P. 100-108.

6. Odinaev B. A. The contribution of tajik philosophers to the development of exact sciences [Text] / B.K. Saidmurodov, B.A. Odinaev, A.S. Nurov // Message of the Tajik Pedagogical Institute in the Rasht district. – 2022. – №1 (9). – P. 72.

7. Odinaev B.A., Pirmatova G.Kh. Ibn Sino - the best thinker and genius of history [Text] / B.A. Odinaev, G.Kh. Pirmatova // Message of the Tajik Pedagogical University in the Rasht district. Department of Law, history and economics. – 2024. – №1(1). – P. 113-122.

8. Odinaev B.A., Hikmatov S.M. The role of morality in the course of history [Text] / B.A. Odinaev, S.M. Hikmatov // Message of the Tajik Pedagogical University in Rasht district. Department of Law, history and economics. – 2024. – №2(2). – P. 74-82.

9. Odinaev B.A., Hikmatov S.M. Gulchini of thoughts. Collection of articles. – Dushanbe: «Ashuriyon», 2024. – 200 p.

10. Khudoidodzoda F.B. Studies and conclusions from the «Mathical treatise» of «Encyclopedia» by Ibn Sina [Text] / F.B. Khudoidodzoda // Message of the Tajik national University. – 2024. – №8. – P. 80-86.

11. Emomali Rahmon. Faces of the enduring [Text] / Rahmon E. – Dushanbe: «ER-graf», 2016. – 364 p.

### **ШАХСИЯТИ ТАЪРИХИЮ ФАРҶАНГИИ ИБНИ СИНО**

Дар мақола перомунӣ шахсияти таърихию фарҳангии Ибни Сино – мутафаккири барҷастаи Асрҳои Миёнаи Шарқ маълумот дода шудааст. Муаллифон масъалаи мазкурро бо истифода аз маводҳои илмӣ ва осори Ибни Сино мавриди баррасӣ қарор додаанд. Дар ибтидо аз ӯ ба унвони шахсияти таърихӣ ёдовар шудаанд, ки дар густариши илму фалсафаи замони худ саҳми мандагор дорад. Қайд гардидааст, ки Ибни Сино яке аз бузургтарин донишмандони таърихи инсоният аст, ки дар илму фалсафа, тиб ва маърифатшиносӣ нақши азим гузоштааст. Ӯ аз ҷумлаи шахсиятҳои камназирест, ки ҳамзамон файласуф, табиб, риёзидон, шоир ва мутафаккир буд. Дар идома бо иқтибос аз худи Ибни Сино доир ба сарзамини таърихӣ, ӯ мезист маълумот оварда шуда, зикр гардидааст, ки Ибни Сино аслан аҳли Балх буда, аз он ҷо падараш ба Ҷарматайн – яке аз қаряҳои Бухоро муҳочират намудааст, ӯ дар ҳамонҷо (Ҷарматайн) таваллуд шудааст. Пасон аз Ҷарматайн ба Бухоро рафтааст. Дар қисмати хулосавии мақола муаллифон шахсияти Ибни Синоро намунаи барҷастаи иродаи қавӣ, руҳи тавонону болида ва ҷасорати нодир дар муқобили ҳама гуна мушкилиҳои зиндагӣ шуморидаанд. Инчқин ӯро шахсияти таърихӣ нишон додаанд, ки бо зеҳни нобиға, дониш, ахлоқ ва ҷаҳонбинии инсонпарваронаи худ ҷаҳони илму тағйир додааст. Мақолаи мазкурро бо ҷумлаи – «Ибни Сино на танҳо ифтихори миллати тоҷик, балки рамзи хирад ва илм дар тамаддуни башар аст» – хотима ёфтааст.

**Вожаҳои калидӣ:** Ибни Сино, мутафаккир, нобиға, таърих, фалсафа, Асрҳои Миёна, фаҳмиши фалсафӣ, масоили фалсафӣ, афкори файласуфони Юнон, табиби ҳозик, усули психологӣ.

### **ИСТОРИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЛИЧНОСТЬ ИБН СИНА**

В статье дается информация об историко-культурной личности Ибн Сины - выдающегося мыслителя Средневековья. Авторы обсуждают этот вопрос, используя научные материалы и труды Ибн Сины. В начале он упоминается как историческая личность, внесшая значительный вклад в развитие науки и философии своего времени. Отмечается, что Ибн Сина является одним из величайших ученых в истории человечества, сыгравшим огромную роль в науке и философии, медицине и просвещении. Он является одной из редких личностей, кто был одновременно философом, врачом, математиком, поэтом и мыслителем. Далее с цитатой самого Ибн Сины дается информация об исторической земле, где он жил, и отмечается, что Ибн Сина был родом из Балха, откуда его отец переселился в Харматын - одно из селений Бухары, где он родился (Харматын). Затем из Харматына он отправился в Бухару. В заключительной части статьи авторы рассматривают личность Ибн Сины как выдающийся пример сильной воли, сильного и благородного духа, редкого мужества перед лицом всевозможных жизненных трудностей. Они представляют его как историческую личность, изменившую мир науки своим блестящим умом, знаниями, этикой и гуманистическим мировоззрением. Статья завершается фразой: «Ибн Сина — не

только гордость таджикского народа, но и символ мудрости и науки в человеческой цивилизации».

**Ключевые слова:** Ибн Сина, мыслитель, гений, история, философия, Средние Века, философское понимание, философские вопросы, мнения, греческих философов, опытный врач, психологический метод.

### **HISTORICAL AND CULTURAL PERSONALITY OF IBN SINA**

The article provides information about the historical and cultural personality of Ibn Sina - an outstanding thinker of the Middle Ages. The authors discussed this issue using scientific materials and works of Ibn Sina. At the beginning, he was mentioned as a historical figure who made a significant contribution to the development of science and philosophy of his time. It is noted that Ibn Sina is one of the greatest scholars in the history of mankind, who played a huge role in science and philosophy, medicine and enlightenment. He is one of the rare personalities who was simultaneously a philosopher, physician, mathematician, poet and thinker. Further, with a quote from Ibn Sina himself, information is provided about the historical land where he lived, and it is noted that Ibn Sina was originally from Balkh, from where his father migrated to Harmatyn - one of the villages of Bukhara, where he was born (Harmatyn). Then from Harmatyn he went to Bukhara. In the concluding part of the article, the authors consider the personality of Ibn Sina to be an outstanding example of strong will, a strong and noble spirit, and rare courage in the face of all kinds of life's difficulties. They show him as a historical figure who changed the world of science with his brilliant mind, knowledge, ethics, and humanistic worldview. The article ends with the sentence - «Ibn Sina is not only the pride of the Tajik nation, but also a symbol of wisdom and science in human civilization».

**Key words:** Avicenna, thinker, genius, history, philosophy, Middle Ages, philosophical understanding, philosophical issues, the opinions of Greek philosophers, a good doctor, psychological method.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Камолова Сабоҳатхон Собировна – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калони кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Рашт, кӯчаи Э. Муҳиддинов 63. Телефон: +992 908-44-74-83.

**Пирматова Гулчехра Холмахмадовна** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Рашт, кӯчаи Э. Муҳиддинов 63. Телефон: +992 00-55-92-83.

**Сведение об авторах:** Камолова Сабоҳатхон Собировна – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры социологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, р. Рашт, ул. Э. Муҳиддинова, 63. Телефон: +992 908-44-74-83.

**Пирматова Гулчехра Холмахмадовна** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры социологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, р. Рашт, улица Е. Муҳиддинова 63. Телефон: +992 00-55-92-83.

**Information about the authors:** Kamolova Sabohatkhon Sobirovna – Tajik pedagogical institute in Rasht district, senior teacher of the department of sociology.

Address: 734025, Republic of Tajikistan, n. Rasht, street E. Muhiddinov 63. Phone: +992 908-44-74-83.

**Pirmatova Gulchehra Kholmahmadovna** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant of the sociology department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Rasht district, E. Mukhiddinov street 63. Phone: +992 00-55-92-83.

ТДУ: 93/94

## ИЧЛОСИЯИ ТАЪРИХИИ МИЛЛАТИ ТОЧИК

**Баротзода Ш.М., Ҳайдаров М.М.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Дар марҳалаи аввали ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ вазъи дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон давраи душвореро аз сар мегузаронд ва кишвар дар бӯҳрони амиқи сиёсӣ иқтисодӣ қарор гирифт. Бархӯрди манфиатҳо, зиддиятҳои мазабӣ, маҳалгароӣ ва ҳокимиятхоҳиву мансабталашӣ фазои сиёсии Тоҷикистонро фарогир буд. Бародаркушӣ, ҳамлаҳои пайдарпай, реҳтани хуни ҳазорон нафарони бегуноҳ, یتим мондани тифлон, бехонумон гаштани ҳазорон оила аз қабилҳои нигарониҳое буданд, ки тамоми ҷомеаро фаро гирифта буданд.

Бо таъбири Шоири халқии Тоҷикистон Ширин Бунёд “Ё вартаи ҳалокат ё соҳили наҷот” - чунин буд дуруҳаи тақдирӣ миллати тоҷик он рӯзҳо” [1, с. 9]. Дар чунин лаҳзаҳои барои миллати тоҷик ҳассосу тақдирсоз Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид, ки ба ояндаи миллати тоҷик асоси бунёдӣ гузошт. Иҷлосияи XVI санаи 16-уми ноябр дар Қасри Арбоби шаҳри Хучанд, баргузор гардида. Рисолати таърихӣ ин Иҷлосия ҷилавгарӣ аз хатари таназзули Ҷумҳурии Тоҷикистон ва парокандагии миллат буд. Чунки дар чунин вазъи ногуву ҳассос ҳатто вакилони мардуми ба ояндаи кишвар ва мусолиҳаи миллӣ бовар надоштанд. Як нафар шоири эронинажоди сокини Париж бо як дилсӯзии бародарона аз бародарҷангии тоҷикон афсӯс хӯрда, навишта буд:

Магар дилҳои рӯшан гашт торик,

Ки бо тоҷик дар ҷанг аст тоҷик...

Ки ин нанг асту ин нанг асту ин нанг,

Бародар бо бародар кай кунад ҷанг?.

Яке аз масъалаҳои муҳими баррасишаванда дар Иҷлосия интиҳоби Сарвари давлат буд, ки ба ин масъала ба мушкилоти зиёд алоқамандӣ дошт. Ба бахти миллати тоҷик дар ин Иҷлосия фарзанди фарзона, сарсупурдаи миллат Эмомалӣ Раҳмон раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиҳоб гардид ва зимоми давлатдориро ба дасти худ гирифт. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки Иҷлосияи мазкур барои ба саҳнаи сиёсат ворид гардидани лидери сиёсӣ роҳ кушод. Ҳамин тавр, дар ҷараёни Иҷлосия Эмомалӣ Раҳмон бо матонатӣ ҳасрати худ вазъи мавҷударо ба инобат гирифта, ҷиҳати рафъи бӯҳрони сиёсӣ иқтисодӣ, фарҳангӣ ва маънавии кишвар тадбирҳои мушаххас пешниҳод намуданд, ки заминаи устувори самтҳои асосии сиёсати дохилию хориҷии кишвар маҳсуб меёбад.

Бояд таъкид кард, ки дар ин иҷлосияи таърихӣ ба фарзанди барӯманди халқи тоҷик Эмомалӣ Раҳмон натавонанд вақолати роҳбарӣ ба ҷомеаи Тоҷикистонро дод, ҳамзамон ба дӯши ӯ вазифаи мураккаб, вале муқаддаси бунёди давлати

воқеан соибистиқлол ва демократиро воғузошт. Эмомалӣ Раҳмон ба сифати сармеъморе баргузида шуд, ки мебоист натанҳо иморати дар ҳодисоти ҷанг вайроншудаи давлати Тоҷикистонро тармим кунад, балки сохтмони онро бар пояҳои устувору сифатан нав барпо намояд [2, с.98-99].

Вазъи мавҷударо яке аз иштирокчиёни Иҷлосия, собиқадори меҳнат Адолат Раҳмонова чунин тасвир намудааст: “Баъди ба мақоми Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шудани Эмомалӣ Раҳмон дар Қасри Арбоб оши ошӣ ташкил карда шуд. То он вақт ман ҳатто тасаввур карда наметавонистам, ки намояндагони ду тарафи муқобил дар як миз нишаста, бо ҳамдигар як пиёла чой менӯшанд ва якдигарро мебахшанд”. Аз равандҳои сиёсии вақт маълум мегардад, ки Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз лаҳзаи аввали ба даст гирифтани ҳокимият ба ояндаи неку умедбахши Тоҷикистон бовар доштанд ва бо эътимоди том ибораи “Ман ба Шумо сулҳ меорам.”-ро иброз намуданд [3, с.69]. Ҳарчанд дар нигоҳи аввал ин гуфтаҳо сода намоянд ҳам, дар вазъи қариб ба фано рафтани миллати тоҷик бар дӯш гирифтани чунин масъулияти бузург кори сахлу осон набуд. Ниҳоятан баробари ба сахнаи сиёсӣ омадани Пешвои миллат муҳтарам Эмомали Раҳмон раванди эътидол ва барқарории кишвар оғоз шуд.

Имрӯз бо гузашти солҳо, мо бояд як чизро фаромӯш накунем, ки Иҷлосияи XVI барҳақ иҷлосияи сарнавиштсоз, миллатсоз ва наҷотбахши халқу миллати мо буд ва ҳамин тавр то абад аз хотираҳо фаромӯш нахоҳад шуд. Ин иҷлосия моро аз марғу фаношавӣ, парокандагиву парешонӣ, бадномиву бародаркушӣ наҷот дод. Яке аз иштирокчиёни фаёли иҷлосия Абдулмаҷид Достиев барҳақ навиштааст, ки “бояд як чизро фаромӯш накунем ва доимо ба онҳое, ки сабабгори даъвати ин иҷлосия шуда буданд, сипосгузор бошем, зеро ки маҳз ҳамин иҷлосия кишвари моро аз нестшавӣ наҷот додааст”[9, с. 20].

Таърих худ ҳақами бузург аст ва месазад, ки имрӯз бо гузашти вақт он Иҷлосияи шонздаҳуми таърихро Иҷлосияи фараҳбахш номем. Аз диди илми таърихнигорӣ саҳифаҳои фараҳбахшу дурахшони онро омӯзем ва дастраси умум гардонем. Ба ёд овардани ин санаи муҳими хотирмони таърихӣ, ки воқеан оғози аз вартаи ҳалокатбори ҷанги шаҳрвандӣ раҳо ёфтанд ва тадриҷан ба остонаи сулҳу ваҳдат, ризоияти миллӣ ва созандагӣ бунёдкорӣ расидани миллати мо гардид, қарзи инсонии ҳар фарди солимфикри ҷомеа мебошад. Солгарди ҳар воқеаи таърихӣ фурсатест, ки ба гузашти хеш назар карда, бурду бохтро мавриди таҳлил қарор бидиҳем”[4, с. 199]. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва ҳам солгарди Иҷлосияи XVI Шурои Олии Тоҷикистон аз чорабиниҳои муқаррарӣ ва ҷашну тантанаҳои мавсимӣ набуда, балки мартабаи ин санаи таърихи фараҳбахш ончунон баланд аст, ки таҷлили онро ба ягон иду чорабиниҳои дигар набояд қиёс кард.

Маҳз худшиносӣ ва бедорӣ миллати халқи тоҷик имкон дод, ки бо сарвари Президенти мамлакат ва мусоидати давлатҳои қафил ва созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ 27 июни соли 1997 дар шаҳри Маскав Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба имзо расад, ки ин сана тантанаи орзую умед ва мақсадҳои наҷибӣ Сарвари давлатамон дар роҳи душвори истиқрори сулҳ буд.

Мо бояд аз гузашта, алалхусус, аз гузаштаи пурфӯҷа, сабақҳои пандомез гирем, то ин ки ба такрори хатоҳои пешина роҳ надихем. Фаромӯш набояд кард:

он захмҳое, ки бо дастони худ расонида мешаванд, одатан дер шифо меёбанд". Сулҳи Тоҷикистон пирӯзие бар душманону бадхоҳони кишвару миллати мост. Иттиҳоди мардуми Тоҷикистон дасти дарози нафъҷӯёни фитнагаронро кӯтоҳ кард. Дигар душманони миллат ва дастнишондаҳои бегонапараст қодир нахоҳанд буд, ки бо ҳар баҳонае дар кишвари мо нооромиву ҷангро ба роҳ биандозанд». Ҳамин тавр, мардуми шарафманди Тоҷикистон бо Сарвари сулҳофаринаш Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба асри XXI- асри созандагӣ бунёдкорӣ ворид гашт ва баҳри амалӣ шудани мақсадҳои стратегии Ватани маҳбубамон: соҳиб шудан ба истиқлолияти энергетикӣ, баромадан аз бумбасти коммуникатсионӣ, ба даст овардани амнияти озуқаворӣ қадамҳои устувор мегузорад [5, с. 80]. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат эътироф гардидани Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон тақозои замон ва амри воқеист. «Мусаллам аст, ки рушду шукуфоӣ ҷомеа, бе сулҳу ваҳдат имконнопазир аст. Мо, тоҷикистониён, ифтихор аз он дорем, ки мактаби сулҳофаринии Сарвари давлатамон арзиши оламшумулу ҷаҳонӣ дошта, мавриди омӯзиш ва истифодаи башарият қарор гирифтааст, зеро дар ҷаҳон миллатҳое ҳастанд, ки дар гирдоби низоъ ғарқ буда, бо ҳама кӯшишҳо соҳиби давлат нестанд ё давлате доранд, вале ба сулҳу ваҳдат ноил шуда натавонистанд.

Аз Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Тоҷикистон то замони ба тасвиб расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ (27-уми июни соли 1997) Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи ниҳоят вазнин ва пурпечутоби музокиротро тай намуд. Дар давоми қариб чор сол ҳашт давраи музокирот, 21 мулоқоти расмӣ ва даҳҳо вохӯришҳои ғайрирасмӣ анҷом пазируфтанд. Дар ин раванд ҳадафи асосӣ таъмини сулҳу оромӣ, ваҳдати миллӣ ва ҳарчӣ зудтар ба Ватан баргардонидани гурезаҳову сарҷамъ намудани миллат буд. Инчунин, барқарор намудани пояҳои фалаҷшудаи ҳокимияти давлатӣ, таъмини фаъолияти мақомоти маҳаллӣ, ҳокимияти иҷроия, судӣ, ҳифзи ҳуқуқ, ташкили артиши миллӣ, қушунҳои сарҳадӣ ва қабули рамзҳои давлати соҳибистиқлол аз ҷумлаи самтҳои асосии фаъолияти давлат буданд.

Дар ҳақиқат, баҳри расидан ба ин рӯзи фирӯз нақши барҷастаи фарзанди фарзонаи миллат - Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон хеле бузург аст. Хизматҳои арзандаи Сарвари давлат аз ҷониби халқ ва мақоми олии қонунбарори кишвар бо унвони олии Қаҳрамони Тоҷикистон ва Пешвои миллат қадршиносӣ гардид. Бо гузашти вақт аҳаммияти таърихии Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бузургтар хоҳад гашт, зеро он ба оламиён нишон дод, ки миллати тоҷик дар душвортарин лаҳзаҳо метавонад ба ҳам ояду ба бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ ибтидо гузорад [6, с.87].

Иҷлосияи 16-ум дар худ на танҳо як воқеаи сиёсӣ, балки таҷассумгари фалсафаи ваҳдати миллӣ ва ҳамзистии осоишта буд. Ин иҷлосия нишон дод, ки дар вазъиятҳои мураккаб ва пуршиддат ҳамеша роҳи ҳалли мусолимотомез вучуд дорад. Бо қабули қарорҳои муҳим ва муттаҳидсоз, иҷлосия ифодагари он шуд, ки инсон, ҳамчун мавҷуди оқил ва дорои вичдон, қодир аст дар вазъияти мушкил роҳи адолат ва осоиштагиро интихоб кунад [8, с. 50].

Иҷлосия ба ҷаҳониён нишон дод, ки тоҷикон қодиранд мушкилоти дохилии худро бо роҳҳои мусолимотомез ҳал кунанд ва ба сулҳу ваҳдат бирасанд. Ин таҷриба баъдтар ҳамчун намунаи муваффақи ҳалли низоъҳои дохилӣ эътироф гардид. Дарси асосии иҷлосия ин аст, ки сулҳу ваҳдат на танҳо ҳадаф, балки василаи

асосии расидан ба ҷомеаи пешрафта мебошад. Ин таҷриба нишон дод, ки бо истифода аз ақлу хирад, ҳамоҳангӣ ва ахлоқ метавон ба ҳар гуна мушкилот ғалаба кард. Солҳо мегузаранд, аммо аҳамияти таърихӣ ва тақдирсози Иҷлосияи XVI Шӯрои Олӣ дар таърихи халқи мо абадан боқӣ хоҳад монд [7, с. 72].

Созишномаи умумии сулҳ ва ризоияти миллӣ ба имзо расида, ҷанги шаҳрвандӣ хотима ёфт. Ҳазорҳо гурезагон ба Ватан баргаштанд. Дар заминаи сулҳу ваҳдати миллӣ ислоҳоти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ босуръат ҷараён дорад. Дастовардҳои халқи тоҷик обрӯ ва эътибори Тоҷикистонро дар арсаи байналхалқӣ бамаротиб афзуд.

Дар маҷмӯъ Иҷлосияи XVI Шӯрои Олӣ тадбирҳои муҳими сарнавиштсози зеринро анҷом дод:

- ✓ роҳбарияти нави сиёсии мамлакатро таҳти сарвари Эмомалӣ Раҳмон интихоб намуд;
- ✓ сохтори конститутсиониро дар мамлакат барқарор сохт;
- ✓ хатари пош хӯрдани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва парокандагии миллатро пешгирӣ намуд;
- ✓ тадбирҳои мукаммали аз бӯҳрони сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва маънавӣ баровардани ҷомеаро ба миён гузошт;
- ✓ самтҳои асосии сиёсати дохилии мамлакатро муайян намуд;
- ✓ мавқеи байналмилалӣ ва сиёсати хориҷии кишварро муайян сохта, барои ҳамкориҳои судманд бо кишварҳои ҷаҳон роҳ кушод.

Ҳамин тавр, Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки соли 1992 баргузор гардид, барои сарнавишти халқи тоҷик ва фаъолияти сиёсии Эмомалӣ Раҳмон аҳамияти бузург дошт, чунки ин абармарди сиёсат дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ Тоҷикистони ҷангзадаи порагаштаро ба як давлати ташаббускори сатҳи байналмилалӣ табдил дод. Имрӯзҳо бояд ҳар як тоҷику тоҷикистонӣ аз як гиребон сар бароварда, сиёсати сулҳҷӯёнаю созандаи Пешвои муаззамии миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро дар амал татбиқ намуда, насли наврасро дар руҳияи ватандӯстӣ, ҳудогоҳиву худшиносӣ ва арҷгузорӣ ба муқаддасоти миллӣ тарбия намуда баҳри ободии Ватани азизамон саҳмгузор бошанд [10, с. 3-4]. Инчунин таърихи сиёсии Тоҷикистон шаҳодат медиҳад, ки эътирофи падидаи Пешвои миллат ба Эмомалӣ Раҳмон на танҳо ба хоҳири қадршиносии хизматҳои ӯ мебошад, балки ин эътироф ба хоҳири он аст, ки Пешвои миллат омили муттаҳидсозанда ва пешбаранда мебошад.

**Муқарриз: Шарифова М.Қ. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Сатторзода А. Омилҳои дохили ва хориҷии сулҳи тоҷикон. Оштии милли ва ризоият – кафили рушди устувори Тоҷикистон. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2002. – С. 20.
2. Раҳмонов Э. Тоҷикистон дар роҳи демократия ва ҷомеаи мутамаддин. – Душанбе: Ирфон, 1996. – С.256.
3. Абдулов К. Дар ин дунё. К. 6. Иҷлосияи сарнавиштсоз. – Хучанд. 2002. – 133 с.
4. Усмонҷон Ғаффоров, Фарҳод Каримов. Иҷлосияи тақдирсози миллат. – Душанбе: “Адиб”, 2012. – 288 с.
5. Раҳмон Э. Таджики в зеркале истории. - Душанбе, 2002.

6. Гафоров У. Иҷлосияи саодати миллат. - Хуҷанд, 2002.
7. Курбон Восеъ Масъалаҳои таҷкими истиқлолияти миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2006.
8. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат . Ҷилди 4.- Душанбе: “Ирфон”, 2002.
9. Достиев А. Тоҷикистон – шикастанҳо ва бастанҳо. – Душанбе: Ирфон, 2003. – С. 36.
10. Абдулҳаев Р. Ризоияти миллӣ ва истиқрори сулҳ дар Тоҷикистон. // Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол. – Душанбе: “Дониш”, 2016.

#### **Literature:**

1. Sattorzoda A. Internal and external factors of Tajik peace. National reconciliation and consent - the guarantor of sustainable development of Tajikistan. - Dushanbe: "Sharqi ozod", 2002. - P. 20.
2. Rahmonov E. Tajikistan on the path of democracy and civilized society. - Dushanbe: Irfon, 1996. - P. 256.
3. Abdulov K. In this world. K. 6. Fate-making session. - Khujand. 2002. - 133p.
4. Usmonjon Ghafforov, Farhod Karimov. Fate-making session of the nation. - Dushanbe, "Adib" 2012, 288p.
5. Rahmon E. Tajiks in the mirror of history. D., 2002.
6. Ghafforov U. The session of the happiness of the nation. Khujand, 2002.
7. Qurban Vose Issues of strengthening the national independence of Tajikistan. – Dushanbe, Donish: - 2006.
8. Rahmonov E. Independence of Tajikistan and the revival of the nation. Volume 4.- Dushanbe: “Irfon”, 2002.
9. Dostiev A. Tajikistan - breaks and closures. – Dushanbe: Irfon, 2003. – P. 36.
10. Abdulhaev R. National consent and the establishment of peace in Tajikistan. // Essays on the history of independent Tajikistan. – Dushanbe, “Donish”, 2016.

#### **ИҶЛОСИЯИ ТАЪРИХИИ МИЛЛАТИ ТОҶИК**

Дар мақолаи мазкур баррасӣ шудааст, ки Иҷлосия заминаи муҳим барои истиқрори сулҳ, ризоияти миллӣ ва ҳамбастагии мардуми кишвар гузошт. Аҳаммияти бузурги Иҷлосия дар он буд, ки волоияти қонун барқарор шуд ва ҳалли масъалаҳои муҳимми сиёсӣ бо роҳи конституционӣ шуруъ гардид. Иҷлосия нақши бузурги созандагиро бунёдкорӣ дошта, якпорчагии Тоҷикистон, ваҳдати миллӣ ва таҷкими сулҳи Тоҷикистон аз он оғоз мегирад. Иҷлосия исбот кард, ки миллати тоҷик дорои қувваи солим ва иродаи қавиест, ки кишварро аз бӯҳрони сиёсӣ берун бароварда метавонад. Аҳаммияти таърихии Иҷлосия барои дарки худшиносӣ ва ҳувияти миллии тоҷикон ва мардуми Тоҷикистон арзиши бузурги таърихӣ дорад, ки имрӯз мояи ифтихор аст. Иҷлосия истиқлоли воқеии миллати тоҷикро бо сарварии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон таъмин карда, барои худшиносии миллӣ ва иқдоми муҳимми сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ заминаи мусоид фароҳам овард.

**Калидвожаҳо:** Шурои олий, бостони, сулҳ, иҷлосия, кишвар, сиёсат, истиқлолият, артиши миллӣ, якпорчагӣ, ризоияти миллӣ.

#### **ИСТОРИЧЕСКАЯ СЕССИЯ ТАДЖИКСКОЙ НАЦИИ**

В этой статье рассматривается, как сессия заложила важную основу для установления мира, национального консенсуса и солидарности среди народа

страны. Большое значение Сессии заключалось в том, что было восстановлено верховенство закона и началось решение важных политических вопросов конституционным путем. Сессия сыграла большую конструктивную и созидательную роль, и с нее началось единство Таджикистана, национальное единство и укрепление мира в Таджикистане. Сессия доказала, что таджикская нация обладает здоровой силой и сильной волей, которые могут вывести страну из политического кризиса. Историческое значение Сессии для понимания самосознания и национальной идентичности таджиков и народа Таджикистана имеет большую историческую ценность, которая является источником гордости и сегодня. Сессия обеспечила реальную независимость таджикской нации под руководством Основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона и создала благоприятную основу для национального самосознания и важных политических, социальных и культурных инициатив.

**Ключевые слова:** Верховный Совет, древность, мир, сессия, страна, политика, независимость, национальная армия, целостность, национальное согласие.

### **HISTORICAL SESSION OF THE TAJIK NATION**

This article examines how the session laid an important foundation for establishing peace, national consensus and solidarity among the people of the country. The Session's significance lay in the restoration of the rule of law and the beginning of constitutional resolution of important political issues. The Session played a significant constructive and creative role, ushering in the unification of Tajikistan, national unity, and the strengthening of peace in Tajikistan. The Session demonstrated that the Tajik nation possesses a healthy strength and a strong will capable of leading the country out of political crisis. The Session's historical significance for understanding the self-awareness and national identity of Tajiks and the people of Tajikistan is of great historical value, a source of pride to this day. The Session ensured the genuine independence of the Tajik nation under the leadership of the Founder of Peace and National Unity, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, and created a favorable foundation for national self-awareness and important political, social, and cultural initiatives.

**Key words:** Supreme Council, antiquity, peace, session, country, politics, independence, national army, integrity, national accord.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Баротзода Шаҳнозаи Маҳмуд – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 900989191. E-mail: barotzoda1990@mail.ru

**Ҳайдаров Муҳибулло Маҳмаднодирович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти факултети табиатшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 988391309.

**Сведения об авторах:** Баротзода Шаҳнозаи Маҳмуд – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры социология. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, ул. Гарм, к. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 900989191. E-mail: barotzoda1990@mail.ru

**Хайдаров Муhibулло Махмаднодирович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент факультета естествознания. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Гарм, ул. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 988391309.

**Information about the authors: Barotzoda Shahnozai Mahmud** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant department of sociology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, st. Garm, E. Mukhiddin – 63. Phone: (+992) 900989191. E-mail: barotzoda1990@mail.ru

**Haidarov Muhibullo Mahmudnodirovich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant professor, faculty of natural sciences, first-year master's student in finance and credit. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Gharm, st. E. Mukhiddinova – 63. Phone: (+992) 988391309.

**ТДУ: 930.85/008**

**МАРДУМИ ОРИЁИ ВА ЗАБОНИ ОНҲО ДАР АСАРҲОИ  
ПЕШВОИ МИЛЛАТ**

**Ақназаров Ҳ.М.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

“Таърих бисёр мисолҳоро медонад, ки дар баробари аз байн рафтани забон, миллат низ аз байн меравад”

*Эмомалӣ Раҳмон*

Соли 2003 дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба Рӯзи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, Пешвои миллат, соли 2006 - ро соли “Тамаддуни ориёӣ” эълон кард. Моҳияти ин ташабуси Президенти мамлакат аз чӣ иборат буд ва кадом омилҳо ӯро водор сохтанд, ки ба “Тамаддуни ориёӣ” муроҷиат намояд ва бузургдошти онро эълон кунад? Чавоби ин саволро дар асарҳои Пешвои миллат вохӯрдан мумкин аст, дар китоби “Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ” чунин навиштааст: “...вобаста ба эълони “Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ” сару садоҳое баланд гардиданд, ки гӯё омӯзиши тамаддуни ориёӣ ва арзишҳои он ба сатҳи диёнат ва эҳсоси динии мардуми мусулмони мо халал ворид мекарда бошад. Чунин гузориши масъала бе бунёд ва аз воеқият дур аст. Воқеият ин аст, ки мо тамаддуни ориёиро ҳамчун падидаи сирф фарҳангӣ баррасӣ карда, ба наслҳои имрӯзу оянда омӯхтани онро ба хотири шинохти беҳтар ва амиқтари баромади таърихӣ миллатамон талқин менамоем. Ва ин амал пояҳои дини мубини исломро, ки аксарияти мутлақи мардуми мо пайрави онанд, заррае халалдор нахоҳад кард. Зеро ислом дар давоми асарҳои дароз ба тарзи ҳаёт ва қисми таркибии зиндагии миллати мо табдил ёфтааст” [7, с. 144].

Пешвои миллат, мӯҳтарам Э.Раҳмон таваҷҷӯҳи хоса ба тамаддуни ориёӣ дорад, зеро ин барои эҷоди худшиносӣ, тақвияти ҳувияти миллӣ, рушди фарҳанг ва илму маърифат ва инчунин устувории иҷтимоӣ ва сиёсӣ зарур мебошад. Мақсади навиштани асарҳо низ як роҳи мустақими пайваст кардани мардуми имрӯз бо таърихи ниёгон ва таблиғи арзишҳои миллӣ мебошад. Асарҳои ӯ, ки ба маданияти ориёӣ бахшида шудаанд, инҳо мебошанд: “Ориёиҳо ва шинохти

тамаддуни ориёӣ”, “Забони миллат - ҳастии миллат”, “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ”, “Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён (чор қисм)”. Албатта, таърих ва фарҳанги мардуми тоҷик решаҳои амиқ дар тамаддуни ориёӣ дорад. Аз ин рӯ, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар асарҳои худ ба масъалаи пайдоиш, рушд ва аҳамияти забону фарҳанги ориёӣ тавачҷӯҳи хоса зоҳир намудаанд.

Муаллиф таъкид намудааст, ки вожаи ориёӣ (*санскр. arya, содиқ, форсӣ airya va ariya - аз ин ҷо Airyana - Эрон - мамлақати ориёӣҳо*) номи умумиинтихобшуда барои истифодаи оилаи забони мардуме, ки дар порчае аз қораи Осиё ва Аврупо раҳоиш доранд тааллуқ дорад. Ориёӣҳо пешгузаштагони он қавмҳои мебошанд, ки ба ҷаҳор ғӯшаи олам пош хӯрдаанд. Ин қавм аслан муқими мавзеҳои густурдаи Ҳиндустон, Эрон, Осиёи Миёна ва Аврупо будааст ва аз рӯи нишонаҳои антропологӣ ба наҷоди ҳиндуаврупоӣ марбутанд [6, с. 85].

Забони ориёӣҳо ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ тааллуқ доштанд. Истилоҳи “ҳиндуаврупоӣ”-ро забоншиноси маъруфи олмонӣ Франс Бопп маъмул сохт. Ин истиллоҳ баъдан аз тарафи донишмандони хориҷӣ аз ҳавзаи забони олмонӣ иқтибос шуд, ки то ҳол ба кор меравад: ба забони франсаӣ онро *indo-europeen* ва ба итолиёӣ *indo-europeo* ғӯянд. Аммо англисҳо ба ҷойи он аз истилоҳи “Ориян” Агуан истифода мекунанд, ки ба маънои “ориёӣ” аст, он чӣ ки аҷдоди эронӣ ва ҳиндӣ худро ин тавр меномиданд. Дар забоншиносии ҷаҳон истилоҳи “ориёӣ” ҳамчун номи этникӣ ва номи забони мардумони ҳиндуэронӣ бар пояи мақом ва маънои воқеии таърихӣ он мавриди қабул ва истифодаи умум қарор гирифтааст [7, с. 254].

Забонҳои ҳиндуэронӣ ва ё ориёӣ ба хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ шомил буда, як шохай муҳим ва таърихӣ ин хонаводаро ташкил медиҳанд. Сарзамини зисти ин гурӯҳ аз ҷануби шарқи Баҳри Каспӣ то минтақаи Помир вусъат дошт. Ин ақвоми ориёӣи шарқӣ, баъд аз он ки як муддате дар сарзамини Бохтар сукунат доштанд, дар ҳазораи дувуми пеш аз милод ба ду гурӯҳ-ҳиндӣ ва эронӣ тақсим шуданд. Гурӯҳи ҳиндӣ бо мавҷҳои паёпай аз кӯҳсорони Ҳиндукуш гузашта, ба манотиқи шимоли ғарби Ҳинд сарозер шуданд. Қабिलाҳои дигари ориёинаҷоди сақӣ аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳаммарзи ба истилоҳи имрӯзӣ - Қазоқистон ба Туркистони шарқӣ муҳоҷират намудаанд. Муаллиф аз китоби академик Б. Ғафуров, иқтибос овардаст, ки макон ва ғаҷвораи ориёӣҳо ин Осиёи Марказӣ, Афғонистон ва Хуросон мебошад. Муҳоҷирати қавмҳои ориёӣ низ ба таври гуногун маънидод мешавад. Тақрибан ҳамаи олимони эфиропӣ доранд, ки номи этникии ориёӣҳо дар асри биринҷӣ маълуми машҳур шуд ва тамаддуни хоси ориёӣ шакли том гирифт [6, с. 372].

Дар “Авесто” арийа, “Ведо” арийа, дар катибаҳои замони Ҳахоманишиён арийа, дар забони муштараки ҳиндуэронӣ арийа. Ин номи наҷодӣ барои мардумони ҳамтабори ориёӣи эронӣ ва ҳиндӣ ва ё дар маҷмӯъ ҳиндуэронӣ ба таври муштарак ба кор рафтааст. Аз ин шоҳиди таърихӣ собит мегардад, ки Ҳахоманишиён наҷод ва забонашонро ориёӣ хондаанд ва онро ба ҳама мардумони кишварҳои мутеи шоҳаншоҳӣи ҳахоманишӣ ба забонҳои бобулӣ, эламӣ ва оромӣ низ эълон доштаанд ва ба сарзаминҳои гуногун низ фириस्ताанд. Навиштаи Дориюш дар мавриди наҷоди вай дар ин катибаҳо на танҳо барои он замон, балки барои ояндагон ва ҳама наслҳои таърихӣ башарӣ

ҳамчун шоҳиди айнӣ аз умқи қарнҳо то ба рӯзгори мо ба ёдгор монда, бурҳони қотеъ дар бораи мансубияти ин мардумон ва шинохти онҳо мебошад.

Мардумони дигари ориёии ғарбӣ – модҳо, ки қабл аз Ҳахоманишиён ҳукумат мекарданд, низ мисли Ҳахоманишиён наҷоди худро ориёӣ мегуфтаанд. Номи ариа, ариана ҳамчун истилоҳи этникӣ дар таркиби номҳои ашхос ва номҳои ҷуғрофӣ сарзаминҳои таърихӣ ва ё ватани мардумони ориёӣ ҳам дар “Авесто”, ҳам дар осори замони Ҳахоманишиён, ҳам дар манобеи юнонӣ ва исломӣ корбурди фаровон дорад, ки ин ҳама далели мансубияти ин ашхос ва ҷойҳо ба наҷоди ориёист. Номи наҷоди ориёӣ - ариа дар таркиби номҳои хоси ориёӣ дар осори таърихнависони юнонию румӣ зиёд ба қор рафтааст, ки он далели шинохти номи ин наҷод дар он даврон дар миёни дигар мардумон мебошад: Ариабигнес, Ариамнес, Арипатҳес, Ариантас, Арибарзанес [5, с. 59].

Шакли дигари номи этникии ариа ба гунаи ир - дар номи Иристон ба маънои макон ва ё ҷойгоҳи мардумони ориёитабори осетин дар Кавказ маҳсуб мешавад. Ман фикр мекунам, ки ибораи “ир” дар номҳои ҷуғрофӣ Помир, Кашмир ва Ироқу Ирон низ нишонаҳои ҷойгоҳи мардуми ориёитабор будани онҳо мебошад. Дар матни портии ду қатибаи замони Сосониён номи кишвари Эрон ба шакли Арион мутобиқи савтиёти забони портӣ ва дар китоби паҳлавии Динкард (китоби чорум) ба гунаи Ариастон омадааст, ки ин далели истифодаи истилоҳи ариа дар баробари шакли нави он, яъне Эрон дар он даврон мебошад. Аз даврони Сосониён шакли Эрон бар ивази Ориён (Ариана) ба таври расмӣ дар осори даврони баъдӣ мутадовил мегардад. Дар замони Сосониён, бинобар осори ҳаттии он даврон, номи Эрон ҳам ба маънои кишвари таърихӣ ориёӣ ва ҳам эронӣ аст. Ба ибораи дигар дар номи Эрон дар аҳди Сосониён якҷо ба маънои кишвари Эрон маънои қуҳани он, яъне кишвар ва ё сарзамини Ориён, низ маҳфӯз мондааст. Мардумони ҳиндуэронӣ пеш аз ҷудо шудан аз ҳамдигар замоне дар Осиёи Миёна байни рӯдҳои Сайхун ва Чайхун ва доманаҳои кӯҳҳои Ҳиндукуш ба сар мебуданд. Муқоисаҳои ин забонҳо далели муштарақоти наздики онҳо буда, тафовут миёни забонҳои “Ведо” ва “Авесто” тафовути ду лаҳҷаи дугона аз як забони асли маънӣ мешавад. Аз ин рӯ ин забонро як забони муштарақи ҳиндуэронӣ ном мебаранд, ки аз ин забони ягона ба ҷуз намунаҳои ҷудогонае дар мисоли “Ведо” ва “Авесто” асари дигар дар даст нест [2, с.280].

Пешвои миллат дар асоси адабиёти эроншиносон даврабандии таърихи инкишофи забонҳои эрониро аз замони пайдо шудани аввалин навиштаҳо ва осор бо забонҳои эронӣ (маҳсусан, осори забони форсии бостон) ба се давра ҷудо мекунанд:

**1. Давраи забонҳои эронии бостон.** Аз замони ҷудошавии забонҳои эронӣ аз “умумияти забонҳои ориёӣ” дар оғози ҳазораи II пеш аз милод то асрҳои IV-III пеш аз милод идома ёфтааст.

**2. Давраи миёна ё давраи асримиёнагии рушди забонҳои эронӣ.** Забонҳои ин марҳилаи рушди забонҳои эронӣ – форсии миёна, портӣ, суғдӣ, хоразмӣ, сақой, аланӣ (сарматӣ), бохтарӣ (кӯшонӣ, тахорӣ ё балхӣ) мебошанд.

**3. Давраи нав ё давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ.** Ин марҳила аз асрҳои VIII-IX баъди милод шурӯъ шуда, то имрӯз идома дорад. Забонҳои нави эронӣ тақрибан 40 забонро ташкил медиҳанд, ки онҳо форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ (се гунаи як забон ҳисоб мешаванд), ҳазора, пушту (афғонӣ), осетинӣ (аланӣ), курдӣ, балучӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ (табарӣ); забонҳои помирӣ (бадахшонӣ) аз ҷумлаи шуғнонӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартангӣ, орошорӣ, сарикӯлӣ, вахонӣ, язғуломӣ,

ишкошимӣ; мунҷонӣ, ормурӣ, парачӣ, яғнобӣ, забонҳо ва ғӯишҳои хурди марказ ва ғарби Эрон (яздӣ, габрӣ, натанзӣ, хурӣ, симнонӣ, ласгардӣ, сангисорӣ, шемерзодӣ, токистонӣ...) ва дигар минтақаҳои Эрон мебошанд. Баъзе забоншиносон ин гурӯҳбандиро ба гурӯҳҳои забонҳои матруки эронӣ (забонҳои бостонӣ ва давраи миёна) ва забонҳои муосири эронӣ ҷудо мекунанд [2, с. 244].

Яъне, хулосаи Пешвои миллат он аст, ки дар ин давра тамаддуни бостонии қавмҳои ориёӣ ҳарчанд ба сарзамин ва кишварҳои мухталиф паҳн шуда бошанд ҳам, асолати этникӣ ва фарҳангии худро нигоҳ дошта, дар осори бозмондашон барои таъкид кардани ин умумияти забонӣ, фарҳангӣ ва қавмӣ худро ва забони худро ориёӣ хондаанд ва забони зиндаи тоҷикии форсии дарӣ идомаи таърихии ҳамон забонест. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ягона забонест, ки метавон таърихи ташаккули онро ба се марҳила тақсим кард ва пайванди муттасили онро мавриди пажӯҳиш қарор дод. Забонҳои дигари эронӣ, чунон ки дар боло гуфтем, аз қабилҳои курдӣ, толишӣ, пушту, помирӣ, мунҷонӣ ва ғайра собиқаи забонии бевосита надоранд. Забони яғнобӣ ё ба истилоҳи дигар забони суғдии нав ва забони тотӣ аз лиҳози сохтори забонӣ ба забонҳои суғдӣ ва форсии миёна тааллуқ мегиранд, вале байни онҳо фосилаи тӯлонии таърихии сабтнаёфтаи санадҳои забонӣ вучуд дорад. Аз тарафи дигар санаду ҳуҷҷатҳо ва далелҳои бозғатимод, ки ин забонҳоро ба забонҳои пешини хеш пайванд медиҳад, ҳанӯз ба таври пурра ба даст наомадааст. Забони суғдии нав ё яғнобӣ як лаҳҷаи забони суғдӣ буда, осори ба даст омада аз забони суғдии миёна аз лиҳози хусусиятҳои забонӣ аз забони яғнобӣ фарқ мекунанд [2, с. 84].

Забонҳое, ки имрӯз ба марҳилаҳои миёна ва нав нисбат дода мешаванд, аз лиҳози инкишоф, сохтор ва хусусиятҳои грамматикӣ дар зинаҳои гуногуни ташаккул қарор дошта, дар сохтори бархе аз онҳо (забонҳои пушту ва помирӣ) чанде аз хусусиятҳои марҳилаҳои бостони инкишофи забонҳои эронӣ дида мешаванд. Забони пушту, ки ба гурӯҳи забонҳои нави эронӣ марбут аст, ҳолатҳои грамматикии забони форсии бостонро дар сохтори худ нигоҳ доштааст. Ҳол он ки забони паҳлавӣ ё форсии миёна, ки идомаи форсии бостон аст, ҳанӯз дар садаҳои як-дуи милодӣ ин хусусиятҳои грамматикиро аз даст дода буд. Ҳамаи забонҳо ва лаҳҷаҳое, ки ба лаҳҷаҳои куҳани ғарби Эрон марбутанд, ба гурӯҳи ғарбӣ ва ҳама он забонҳову лаҳҷаҳое, ки ба лаҳҷаҳои куҳани ориёии шарқӣ (ҳудуди Осиёи Миёна ва як бахши Хуросон) марбутанд, ба гурӯҳи шарқӣ шомил мебошанд. То миёнаи ҳазорсолаи пеш аз милод миёни забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ тафовути назаррас вучуд надоштааст. Аммо аз ин давра ба баъд миёни ин забонҳо тафовутҳо бештар мегарданд, ки инро дар мисоли муқоисаи тамоми забонҳо ва лаҳҷаҳо дар ҳама давраҳои таърихӣ бар асоси осор метавон мушоҳида кард [2, с. 185].

Хулоса, аз рӯи асарҳои Пешвои миллат мардуми ориёӣ дорои забонҳои гуногун буда, ин гуногунӣ то ба имрӯз бо забону номҳои дигар идома доранд. Забонҳои эронӣ дар қаламрави бисе густарда, аз ҳавзаи дарёи Дачла (дар Ғарб) гирифта то ба ҳавзаи дарёи Ҳинд ва Туркистони Шарқӣ (дар Шарқ), аз қаторкӯҳҳои Қафқоз (дар Шимол) гирифта, то ба соҳили халиҷи Форс ва баҳри Араб (дар Ҷануб) паҳн шудаанд. Аммо истилоҳи забоншиносии “эронӣ”-ро ба мафҳуми Эрони имрӯза омехтан дуруст нест. Забон воситаи ниғаҳдории фарҳанг, ҳастии миллат ва пайвандгари наслҳо мебошад. Беҳуда Пешвои миллат нагуфтаанд: “Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростини

миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад”. Дар маҷмӯъ, андешаи марказии Пешвои миллат чунин аст: забон пояи ҳастии миллат ва рукни пойдории фарҳанг аст, зеро маҳз тавассути он таърих, тамаддун ва арзишҳои маънавии ориёӣ то имрӯз пос дошта шудаанд.

**Муқарриз: Махсудов А.М. – н.и.т., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

**Адабиёт:**

1. Суханҳои ҳикматомӯзи Президенти Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: 2017. – С. 26.
2. Эмомалӣ Р. Забони миллат - ҳастии миллат. – Душанбе: «Эр-граф», 2016. – С. 278.
3. Эмомалӣ Р. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. китоби якум. - Душанбе, 2009. – С. 248.
4. Эмомалӣ Р. Тоҷикон дар оинаи таърих Аз Ориён то Сомониён. китоби дуюм - Душанбе, 2009. – С. 240.
5. Эмомалӣ Р. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. китоби сеюм. Душанбе, 2009 – С. 243.
6. Эмомалӣ Р. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. - Душанбе, 2006. - С. 238.
7. Эмомалӣ Р. Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. - Душанбе, 2006. - С. 187.
8. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2016. – С. 364.
9. Эмомалӣ Р. Суханронӣ ба муносибати Рӯзи Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон. - Душанбе, 8-уми сентябри соли 2005.

**Literature:**

1. Wise words of the President of Tajikistan, the Founder of peace and national unity - the Leader of the Nation Emomali Rahmon. - Dushanbe: 2017. - P. 26.
2. Emomali R. The language of the nation - the existence of the nation. - Dushanbe: "Er-graf", 2016. - P. 278.
3. Emomali R. Tajiks in the mirror of history. From the Orians to the Somoni. Book one. - Dushanbe, 2009. - P. 248.
4. Emomali R. Tajiks in the mirror of history. From the Orians to the Somoni. Book two - Dushanbe, 2009. - P. 240.
5. Emomali R. Tajiks in the mirror of history. From the Orians to the Somoni. Book three. Dushanbe, 2009 - P. 243.
6. Emomali R. A look at history and Aryan civilization. - Dushanbe, 2006. - P. 238.
7. Emomali R. Aryans and the recognition of Aryan civilization. - Dushanbe, 2006. - P. 187.
8. Emomali Rahmon. Remaining faces. - Dushanbe: "ER-graf", 2016. - P. 364.
9. Emomali R. Speech on the occasion of the State Independence Day of Tajikistan. - Dushanbe, September 8, 2005.

## **МАРДУМИ ОРИЁИ ВА ЗАБОНИ ОНҲО ДАР АСАРҲОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ**

Мақолаи илмӣ ба таҳлили вижагиҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва забонии тамаддуни ориёӣ дар асоси осори Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида шудааст. Дар мақола бо таъриҳ ба асарҳои монанди “Ориёиҳо ва шиноҳти тамаддуни ориёӣ”, “Забони миллат — ҳастии миллат”, “Нигоҳе ба таъриҳ ва тамаддуни ориёӣ” ва силсилаи китобҳои “Тоҷикон дар оинаи таъриҳ” нишон дода мешавад, ки Пешвои миллат тамаддуни ориёиро ҳамчун пояи асосии ташаккули ҳувияти миллӣ, фарҳанг ва давлатдорӣ тоҷикон арзёбӣ менамоянд.

Дар таҳқиқот таъриҳи забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ) баррасӣ гардида, марҳилаҳои асосии ташаккули онҳо - аз давраи бостон то давраи нав - бо далелҳои илмӣ тавсиф ёфтаанд. Муаллиф таъкид мекунад, ки забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) идомаи мустақими забони ориёӣ буда, ҳамчун рамзи ҳастии миллӣ ва воситаи нигоҳдории арзишҳои фарҳангӣ ва таърихӣ аҳамияти калидӣ дорад.

**Калидвожаҳо:** Пешвои миллат, тамаддуни ориёӣ, забони тоҷикӣ, ҳиндуэронӣ, ҳувияти миллӣ, фарҳанг, таъриҳ, худшиносӣ.

## **АРИЙСКИЙ НАРОД И ИХ ЯЗЫК В ТРУДАХ ЛИДЕРА НАЦИИ**

Научная статья посвящена анализу исторических, культурных и языковых особенностей арийской цивилизации на основе трудов Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона. В статье, опираясь на такие произведения, как «Арийцы и познание арийской цивилизации», «Язык нации — основа её существования», «Взгляд на историю и арийскую цивилизацию» и серию книг «Таджики в зеркале истории», показано, что Лидер нации рассматривает арийскую цивилизацию как фундамент формирования национальной идентичности, культуры и государственности таджикского народа.

В исследовании рассматривается история арийских (индоиранских) языков, описываются основные этапы их становления - от древнего периода до современного времени - на основе научных данных. Автор подчеркивает, что таджикский язык (персидский, дари) является прямым продолжением арийского языка и играет ключевую роль как символ национального бытия и средство сохранения культурных и исторических ценностей.

**Ключевые слова:** Лидер нации, арийская цивилизация, таджикский язык, индоиранский, национальная идентичность, культура, история, самосознание.

## **THE ARYAN PEOPLE AND THEIR LANGUAGE IN THE WORKS OF THE LEADER OF THE NATION**

The scientific article is devoted to the analysis of the historical, cultural, and linguistic features of the Aryan civilization based on the works of the Leader of the Nation, His Excellency Emomali Rahmon. Drawing upon such works as “The Aryans and the Understanding of Aryan Civilization,” “The Language of the Nation - the Essence of the Nation,” “A View of History and Aryan Civilization,” and the series “Tajiks in the Mirror of History,” the article demonstrates that the Leader of the Nation regards the Aryan civilization as the foundation for the formation of the national identity, culture, and statehood of the Tajik people.

The study examines the history of the Aryan (Indo-Iranian) languages, describing the main stages of their development - from the ancient period to the modern era - based on scientific evidence. The author emphasizes that the Tajik (Persian, Dari) language is

a direct continuation of the Aryan language and serves as a key symbol of national existence and a means of preserving cultural and historical values.

**Key words:** Leader of the Nation, Aryan civilization, Tajik language, Indo-Iranian, national identity, culture, history, self-awareness.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Ақназаров Ҳамзали Муборакқадамович – Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калони кафедраи ҷомеашиносӣ. Суроға: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, Рашт, кӯ. Э. Муҳиддинов, 63. Телефон: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

**Сведения об автора:** Акназаров Хамзали Муборакқадамович – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры социологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Рашт, ул. Э. Мухиддинова, 63. Телефон: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

**Author information:** Aqnazarov Hamzali Muborakqadamovich – Tajik pedagogical institute in Rasht district, senior lecturer, department of sociology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Rasht, st. E. Muhiddinova, 63. Phone: (+992) 900042566 E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ТДУ: 336.71/332.1

**НАҚШИ НИЗОМИ МОЛИЯВИЮ БОНКӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИИ  
МИНТАҚА**

**Амирзода С.А., Ҳайдаров М.М.  
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Дар замони муосири иқтисоди бозорӣ яке аз механизмҳои танзими давлатӣ, идоракунии дурусту самараноки низоми молиявию бонкӣ мебошанд. Оид ба муносибатҳои молиявӣ ва бонкӣ аз давраҳои гузашта то ҳоло муҳаққиқон қорҳои зиёди илми тадқиқотиро роҳандози намудаанд. Аммо муносибатҳои молиявӣ ва бонкӣ дар минтақаи Рашт ҳоло низ ба таҳлилу тадқиқ ниёз дорад.

Оиди сиёсати молиявӣ тадқиқотчи ватани Деҳқонов С.А. чунин мефармояд, ки “Сиёсати молиявии минтақавӣ яке аз шохаҳои макроиқтисодӣ маҳсуб ёфта, соҳаҳои андоз, буҷет, суғурта, низоми бонкӣ, сармоягузориҳо ва дигар амалиётҳои пулиро дар бар мегирад” [5, с. 146].

Механизми молиявию бонкӣ дар шароити иқтисодии имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз манбаъҳои асосии ёрирасон барои дастгирии соҳаҳои гуогуни минтақаҳо маҳсуб меёбад. Ин аст, ки муҳаққиқи ватани чунин мефармояд, “Рушди босамари фаъолияти низоми бонкӣ – яке аз асосҳои муҳими воситаи танзими механизмҳои бозорӣ буда, таъминоти воситаҳои пулӣ дар қаламравӣ иқтисодиёт ба зиммаи он гузашта шудааст” [9, с. 86]. Ба низоми молиявии шаҳраку ноҳияҳо, фондҳои минтақавии ғайрибуҷетии тараққиёти иқтисодию иҷтимоӣ дохил мешаванд, ки дар онҳо маблағи корхонаҳою шахрвандон барои бо пул таъмин намудани чорабиниҳои ноҳияву минтақавӣ чамъ мегарданд.

Ба ақидаи М.Ч. Буриева ва Г.Н. Оймаҳмадов ба даст овардани муваффақиятҳо дар соҳаи ислоҳоти иқтисодӣ дар кишвари мо, пеш аз ҳама ба он вобаста аст, ки таҷдиди низоми молиявии чамъият дар кадом сатҳ ба амал оварда мешавад ва сиёсати буҷетии давлат то кадом дараҷа ҷавобгӯи талаботи замона аст [2, с. 8].

Ин тақозо мекунад, ки ҳам дар давраи кӯтоҳмуддат ва ҳам дар давраи дарозмуддат, барои ба сатҳи зарурӣ баланд бардоштани иқтисодии ҳар як минтақаи алоҳидаи кишвар тавассути такмилдиҳии механизми молиявию бонкӣ чораҳои дахлдор андешидан зарур аст. Барои ҳалли ин вазифаи мураккабтарин дар ҳар як минтақа, бо дарназардошти хусусиятҳои хоси он, механизмҳои молиявӣ ҳукумфармо мешаванд. Вусъат додани истеҳсолоти минтақавӣ, нақш ва мавқеи он дар тараққиёти хоҷагии халқ ба мақсад мувофиқ будани онҳо вобастаанд.

Масъалаҳои низоми молиявию бонкӣ дар низоми молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тадқиқотҳои илмии олимони ватанӣ А.А.Бегматов ва дигарон мавриди таҳлилу тадқиқот қарор гирифтаанд, ки ба ақидаи муааллиф: “Ҳифз ва таъмини манфиатҳои миллии Тоҷикистон танҳо дар асоси рушди устувори иқтисодиёт ва фаъолияти самараноки низоми андозии миллий бо истифодаи таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ имконпазир мегардад” [1, с. 219].

Омӯзиши низоми молиявӣ, раванди буҷетӣ, асосҳои назариявӣ ва қонунгузориҳои низоми бонкӣ, амалкарди механизми молиявӣ барои рушди

минтақаҳо аҳамияти калон дошта, дар замони муосир яке аз масъалаҳои муҳим маҳсуб мегардад.

Чи тавре ки Т.Н. Назаров ва ҳаммуалифон қайд менамоянд, “Молия ҳаракати фондҳои асоси ва гардонро дар хоҷагии халқ таъмин менамояд” [8, с. 26].

Бояд қайд намоем, ки низоми молиявию бонкӣ механизмҳои мебошанд, ки тавассути онҳо давлат мушкилоти иҷтимоию иқтисодии ҷомеаро ҳаллу фасл менамояд. Қайд кардан бо маврид аст, ки қисми даромади буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025 дар ҳаҷми 50 562 169 ҳазор сомонӣ ва қисмати хароҷоти он бошад, 52 571 423 ҳазор сомонӣ ба нақша гирифта шудааст, ки дар соли ҷорӣ ба минтақаи Рашт мусоидати молиявӣ (субвенсия) ба миқдори 344 081 ҳазор сомонӣ равона мегардад [6, с. 6].

Оиди рушди иқтисодии минтақа Деҳқонов С.А. чунин қайд менамояд, ки “Дар шароити минтақаи Рашт дастгирии молиявии давлатӣ яке аз омилҳои муҳими рушди иқтисодӣ ба ҳисоб рафта амали намудани он метавонад дурнамои нишондиҳандаҳои молиявиро самаранок гардонад” [4, с. 169].

Низоми бонкӣ яке аз механизмҳои мебошад, ки барои рушди ҳамаи соҳаҳои минтақа ва кишвар таъсири худро мерасонад. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду зина иборат мебошад, ки дар зинаи якум Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун бонки марказӣ, эмиссионӣ ва захиравии давлат ва дар зинаи дуюм ташкилотҳои қарзии молиявӣ, аз ҷумла: бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурде, ки иборат аз ташкилотҳои амонатии қарзии хурд (ТАҚХ), ташкилотҳои қарзии хурд (ТҚХ) ва фондҳои қарзии хурд (ФҚХ) иборат мебошад, ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон фаъолият мекунанд. Теъдоди воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявии дар минтақаи Рашт фаъолияткунанда дар давраи солҳои 2017-2022 дар ҷадвали 1. оварда шудааст.

**Ҷадвали № 1. Теъдоди воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар низоми бонкии минтақаи Рашт дар солҳои 2017-2022 (адад)**

№	Нишондиҳандаҳо	Соли 2017	Соли 2018	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2021	Соли 2022	Таносуби с.2022 нисбат ба с.2017	
								мутлақ (адад)	нисбӣ (%)
1	Воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ	82	81	83	75	72	73	-9	-10,9
2	Филиали ташкилотҳои қарзии молиявӣ	12	10	9	9	8	8	-4	-33,3
3	Маркази хизматрасонии бонкии филиалҳо	44	45	48	49	46	47	3	4,4
4	Ташкилотҳои маблағгузории хурд	5	5	5	4	4	4	-1	-2,0
5	Фонди қарзии хурд	3	3	3	2	2	2	-1	-33,3
6	Филиали фонди қарзии хурд	1	1	1	1	1	1	-	--
7	Маркази хизматрасонии маблағгузории хурди ФҚХ	22	22	22	14	15	15	-7	-31,8
8	Намоянда ташкилотҳои маблағгузории хурд	0	1	1	1	1	1	--	--
9	Филиали ТАҚХ	1	-	-	-	-	-	-1	100,0

**Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти оморӣ шуъбаи минтақавӣ БМТ дар ш.Ғарм, “Бюллетени оморӣ бонкӣ” солҳои 2017-2024 (WWW.nbt.tj)

Чӣ тавре, ки аз маълумоти расмӣ оморӣ дар ҷадвали № 1. овардашуда мушоҳида мегардад теъдоди воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ минтақаи Рашт ба охири соли 2022 ба 73 адад расидааст, ки дар муқоиса нисбат ба охири соли 2017 ба 9 адад кам гардидаанд. Камшавии ин шумора вобаста ба қатъ кардани фаъолияти яке аз фондҳои қарзии хурди минтақа буд, ки аз ҳисоби баста шудани фаъолияти марказҳои хизматрасонии ин Фонд дар ҷамоатҳои деҳоти ноҳияҳои минтақа теъдоди воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар минтақа ба андозаи -10,9 % кам гардид.

Боиси тазакур аст, ки дар низомӣ бонкии кишвар аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон сароғоз аз соли 2015 ислоҳоти низомӣ бонкӣ ҷорӣ карда шуд, ки мақсади асосӣ он аз миқдор ба сифат гузаштан буда, як қатор ташкилотҳои қарзии молиявӣ фаъолияти ғайрисамаранокдошта баста шуданд ва дар ин замина аз як ҷониб ба пешгирии хавфҳои муфлисшавӣ ва аз ҷониби дигар ба баланд шудани сатҳи сифати хизматрасониҳои бонкию молиявӣ таъсири мусбат гузошт.

Тавре, ки аз маълумоти ҷадвали болозикр мушоҳида мегардад дар низомӣ бонкии минтақаи Рашт ҳама шаклҳои фаъолияти бонкӣ сароғоз аз фаъолияти филиали бонкҳо бо марказҳои хизматрасонии худ, филиалу марказҳои хизматрасонии маблағгузори хурди ташкилотҳои маблағгузори хурд дар ҷамоатҳои дурдасти ноҳияҳои минтақа фаъолият намуда, теъдоди хизматрасониҳои бонкию молиявиро барои аҳоли ба таври васеъ ба роҳ монда истодаанд.

Дар минтақа фаъолияти як қатор фондҳои қарзии хурд ба роҳ монда шудааст, ки мувофиқи оиннома мақсади асосӣ фаъолияти ин гуна фондҳои қарзӣ пешниҳоди қарзҳои хурд бо имтиёзҳои муайян барои дастгирии оилаҳои муҳтоҷ ва дар заминаи ин гуна қарзҳо баланд бардоштани сатҳи камбизоатии аҳоли ба ҳисоб меравад. Ин фондҳо асосан дар ҷамоатҳои дурдасти минтақа фаъолияти худро амалӣ карда, маблағҳои қарзии додашудаи онҳо барои рушди истеҳсолоти дохилӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Ба андешаи Ш. Раҳимзода “Қарзи бонкӣ яке аз шаклҳои аз ҳама маъмули муносибатҳои қарзист, ки дар ҳамаи кишварҳо васеъ истифода мешавад” [10, с. 257].

Ҳамзамон, дар низомӣ бонкии минтақа теъдоди зиёди воҳидҳои сохтории ташкилотҳои маблағгузори хурд фаъолият намуда истодаанд, ки ба аҳоли хизматрасониҳои гуногуни муносири бонкию молиявиро пешкаш намуда, дар ин асос ба фаъолияти дигар соҳаҳои хоҷагии халқи минтақа мусоидат намуда истодаанд. Хусусан, дар самти ҳисоббаробаркуниҳо дар байни харидорону фурӯшандагон, дастрасии тухмию нуриҳои минералӣ барои соҳаи кишоварзӣ, чорводорӣ, замбуриасалпарварӣ, боғдорӣ, дастгирии тиҷорат, дастгирии сатҳи истеҳсолоти аввалия, соҳибкориҳои хурду миёна, рушди деҳот, ҳунарҳои мардумӣ, рушди сайёҳӣ ва ғ. тавассути пешниҳоди воситаҳои қарзӣ воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар минтақа фаъолияткунанда ба таркиби сохтории фаъолияти ҳама соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқи минтақа таъсири

мусбат расонида, дар ин асос заминаи афзоиши қисми даромади андозии бучети маҳалӣ баромад мекунад.

Дар ҷадвали 2. маълумот доир ба ҳаҷми қарзҳои додашуда аз рӯи соҳаҳо дар давраи солҳои 2017-2022 дар минтақаи Рашт оварда шудааст.

**Ҷадвали №2. Маълумот оид ба сохтори қарзҳои додашудаи низоми бонкии минтақаи Рашт аз рӯи соҳаҳо дар давраи солҳои 2017-2022 (ҳаз. сомонӣ)**

№	Нишондиҳандаҳо	Соли 2017	Соли 2018	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2021	Соли 2022	Тағйирот с.2022 нисбат ба с.2017	
								Мутлақ (ҳаз. сомонӣ)	Нисбӣ (%/мар.)
1.	Қарзи додашуда аз рӯи соҳаҳо, Ҳамагӣ:	17 498,0	21 344,4	27 921,8	39 233,1	55 829,6	65 994,5	48496,5	3,8 мар.
2	Картошкапарварӣ	3 476,0	4 089,6	3 598,5	6 783,1	12 035,3	10 714,8	7238,8	3,1 мар.
3	Чорводорӣ	2 961,0	3 483,6	5 207,7	5 945,0	8 971,1	9 373,3	6412,3	3,2 мар.
4	Замбурпарварӣ	301,0	354,1	782,4	1 488,4	1 666,8	1 787,8	1486,8	5,9 мар.
5	Дигар намуди кишоварзӣ	461,0	542,2	945,5	1 124,9	1 202,8	1 419,4	958,36	3,1 мар.
6	Тиҷорат	2 508,0	3 136,6	4 055,9	4 136,5	4 073,9	8 940,9	6432,9	3,6 мар.
7	Муҳочироти меҳнатӣ	327,0	409,1	523,0	444,5	790,1	582,7	255,7	78,0
8	Қарзҳои истеъмоли	2 336,0	2 919,5	5 404,3	8 992,0	14 219,9	19 817,4	17481,4	8,5 мар.
9	Овердрафт	286,0	356,9	817,9	1 003,4	1 151,6	1 626,0	1340	5,7 мар.
10	Рушди деҳот ва хунаҳои мардумӣ	6,0	8,0	774,5	213,9	20,0	21,6	15,6	3,6 мар.
11	Рушди саноӣ	417,0	520,0	70,0	1 500,0	23,1	00	00	-100,0
	Соҳибкори истеҳсоли	12,0	15,0	199,5	288,0	683,5	471,0	459	39,2 мар.
12	Дигар соҳаҳо	4 407,0	5 509,8	5 542,7	7 313,3	10 991,6	11 238,8	6831,8	2,5 мар.
2.	<b>Фонди миёнаи қарзҳои додашуда</b>								
1	Бо пули милли	27,5	27,7	24,1	21,1	21,3	22,2	--	-5,3 банд.
2	Бо асъори хориҷӣ	22,6	22,9	24,33	14,8	00	7,0	--	-15,6 банд.

**Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти оморӣ шӯбаи минтақавии БМТ дар ш.Ғарм, “Бюллетени оморӣ бонкӣ” солҳои 2017-2024 (WWW.nbt.tj)

Мувофиқи маълумоти расмӣ оморӣ дар ҷадвали 2. дарҷгардида дар соли 2022 ҳаҷми умумии қарзҳои ба соҳаҳои хоҷагии халқи минтақа додашуда маблағи 65 994,5 ҳаз. сомониро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2017 ба маблағи 48 496,5 ҳаз. сомонӣ ё 3,1 маротиба афзоиш ёфтааст. Афзоиши мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки соҳаҳои хоҷагии халқи минтақа солҳои охир бо истифода аз воситаҳои қарзии низоми бонкӣ фаъолияти худро ба роҳ монда, ҳаҷми истеҳсоли молҳои соҳаи кишоварзӣ, махсусан: картошкапарварӣ, чорводорӣ, замбуриасалпарварӣ, боғдорӣ дигар намуди кишоварзиро зиёд намуда истодаанд, ки ин амалашон баҳри афзоиш додани қисми даромадҳои бучети маҳалӣ заминаи мусоид фароҳам оварда истодааст. Аз рӯи маълумоти расмӣ овардашуда хулоса кардан мумкин аст, ки дар заминаи қарзҳои басоҳаи кишоварзӣ додашуда замини киштзоҳо низ афзуда ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот низ дар минтақа зиёд гардидааст. Масалан, дар соли 2022 ба соҳаи картошкапарварӣ зиёда аз 10 714,8 ҳаз. сомонӣ қарзҳо дода шудааст, ки нисбат ба соли 2017 ба маблағи 7 238,8 ҳаз. сомонӣ ё 3,1 маротиба афзоиш ёфтааст. Ба соҳаи чорводорӣ бошад дар соли 2022 дар маҷмӯъ ба маблағи 9 373,3 ҳаз. сомонӣ қарзҳо дода шудааст, ки нисбат ба соли 2017 ба маблағи 6 412,3 ҳаз. сомонӣ ё 3,2 маротиба зиёд мебошад.

Ҳамзамон, маълумоти дар ҷадвали болозикр овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки дар асл дар минтақа солҳои охир ба рушди соҳаи замбуриасалпарварӣ аҳамияти ҷиддӣ дода шудааст, ки маҳсулоти он дар бозори ҳам дохили кишвар ва ҳам дар бозори хориҷи арзиши баланд дорад. Мувофиқи маълумоти расмӣ омории дар ҷадвали болозикр овардашуда дар соли 2022 ба ин соҳа дар ҳаҷми зиёда аз 1 787,8 ҳаз. сомонӣ қарз дода шудааст, ки нисбат ба соли 2017 ба маблағи 1 486,8 ҳаз. сомонӣ ё 5,9 маротиба зиёд мебошад. Маълумотҳои расмӣ омории овардашуда шаҳодати онро медиҳанд, ки дар минтақа ҳаҷми қарзҳои додашуда ба дигар соҳаҳои хоҷагии халқ дар солҳои охир зиёд шуда истодаанд ва ин афзоиш заминаи зиёдшавии қисми даромади бучети маҳалӣ гашта истодааст.

Тавре, ки аз маълумоти расмӣ омории овардашуда мушоҳида мегардад меъёри фоизи қарзҳо низ дар солҳои охир нисбат ба солҳои қаблӣ рӯ ба пастравӣ доранд, ки ин яке аз падидаҳои хуб барои дастгирии соҳаҳои, ки дар минтақа фаъолият мекунанд бахисоб меравад. Албатта барои мо маълум аст, ки дар таҷрибаи тамоми кишварҳои олам соҳаҳои кишоварзӣ аз сабаби паст будани даромаднокӣ таҳти дастгирии (дататсия) давлат қарор доранд. Минтақаи Рашт, ки минтақаи кӯҳсор аст ва заминҳои кишоварзӣ наонқадар ҳосилхезанд ва мавсими кишту кор нисбат ба дигар минтақаҳо дертар фаро мерасад ва то ғундориши ҳосил фасли сармо нисбат ба дигар минтақаҳо пештар фаро мерасад аз ин рӯ меъёри қарзҳои пешниҳодшаванда бояд ба фаъолияти ин соҳаҳо мусоидаткунанда бошад.

Дар ин замина дар соли 2022 меъёри миёнаи қарзҳои бо пули миллий додашуда дар низоми бонкии минтақаи Рашт ба 22,2%-и солона баробар шуда, нисбат ба соли 2017 ба андозаи -5,3 банди %-ӣ кам гардид. Ин нишондиҳанда аз рӯи қарзҳои бо асъори хориҷӣ додашуда дар соли 2022 ба 7,0 %-и солона баробар гардид, ки нисбат ба соли 2017 ба -15,6 банди %-ӣ кам гардид. Поёнравии нишондиҳандаҳои мазкур ҳамчун заминаи рушди соҳаҳои болозикр баромад намуда, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаҳои гуногуни минтақаро зиёд карда, манбаҳои андозиро низ афзоиш медиҳад. Дар ҷадвали 3. бақияи сандуқи қарзӣ аз рӯи соҳаҳо дар минтақаи Рашт дар давраи солҳои 2017-2022 оварда шудааст.

**Ҷадвали № 3. Маълумот оид ба бақияи сандуқи қарзӣ аз рӯи соҳаҳо дар минтақаи Рашт дар давраи солҳои 2017-2022 (ҳаз. сомонӣ)**

№	Нишондиҳандаҳо	Соли 2017	Соли 2018	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2021	Соли 2022	Тағйирот с.2022 нисбат ба с.2017	
								Мутлақ (ҳаз. сомонӣ)	Нисбӣ (%/мар.)
1	Бақияи қарзҳо ба соҳаҳо дар охири давра	50 558,0	4 7 936,0	40 529,9	46 567,3	55 433,3	65634,8	15 076,8	29,8
2	Картошқапарварӣ	11 727,0	11 168,7	7 300,5	6 932,3	10 242,3	10104,7	-1622,3	-13,8
3	Чорводорӣ	9 951,0	9 477,0	5 819,5	6 300,0	7 496,1	8160	-1791	-17,9
4	Замбурпарварӣ	1 931,0	1 839,3	863,5	1 437,9	1 743,5	1871,5	-59,5	-3,0
5	Дигар намуди кишоварзӣ	1 173,0	1 116,9	1 469,6	1 244,8	1 321,7	1592,7	419,7	35,7
6	Тичорат	9 818,0	9 350,6	8 244,5	7 206,3	4 959,3	9119,5	-698,5	-7,0
7	Муҳочироти меҳнатӣ	601,0	537,8	525,9	633,9	846,6	746,2	145,2	24,0
8	Қарзҳои истеъмоли	4565,0	4 348,0	6 356,3	10 392,8	14 839,7	18590	14025	4,1 мар.
9	Овердрафт	7,1	8,0	30,0	37,6	50,4	76,26	69,16	10,7 мар.
10	Рушди деҳот ва хунароҳои мардумӣ	8,6	8,0	718,9	788,0	336,6	185,9	177,3	21,6 мар.
11	Рушди савёҳӣ	535,0	508,5	213,5	1 139,1	6,5	6,0	-529,0	-89,2 мар.
12	Соҳибқори истеҳсоли	98,1	93,6	141,9	303,0	658,2	541,0	442,9	5,5 мар.
13	Дигар соҳаҳо	10 143	9 479,5	8 846,4	10 151,4	12 932,5	14660,4	4517,4	44,5

**Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории шуъбаи минтақавии БМТ дар ш.Фарм, “Бюллетени омили бонкӣ” солҳои 2017-2024 (WWW.nbt.tj)

Маълумоти расмии омории дар ҷадвали 3. овардашуда шаҳодати онро медиҳад, ки сол то сол бақияи сандуқи қарзии минтақа афзоиш ёфта истодааст. Дар охири соли 2022 бақияи сандуқи қарзии минтақаи Рашт дар маҷмӯъ маблағи 65 634,8 ҳаз. сомониро ташкил дод, ки нисбат ба охири соли 2017 ба маблағи 15 076,8 ҳаз. сомонӣ ё 29,8 % афзоиш ёфт. Афзоиши мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар таркиби сандуқи қарзии минтақа ҳаҷми қарзҳои дарозмуҳлат солҳои охир зиёд шуда истодаанд. Махсусан ин афзоиш аз зиёдшавии маблағи қарзҳои, ки зиёда аз 5-солро дар бар мегиранд ва барои соҳаҳои истеҳсоли равона мегарданд шаҳодат медиҳад.

Нишондиҳандаҳои расмии омории ҷадвали 3. муайян мекунад, ки зиёдшавии таркибии сандуқи қарзии минтақа дар охири соли 2022 нисбат ба охири соли 2017 ба афзоиши бақияи қарзҳо дар соҳаҳои соҳибкории истеҳсоли ба андозаи 5,5 маротиба, истеъмоли 4,1 маротиба, рушди деҳот ва ҳунарҳои мардумӣ 21,6 маротиба, дигар намуди кишоварзӣ 35,7% ва дигар соҳаҳо 44,5 % вобаста буд. Мушкилотҳои ҷойдоштаи самти номбурда дар он аст, ки минтақаи Рашт минтақаи кӯҳсор буда, бештари воситаҳои қарзӣ барои соҳаи кишоварзӣ, чорводорӣ ва занбурпарвари равона мегарданд, ки соҳаҳои номбурда наонқадор даромади зиёд доранд ва меъёри фоизи қарзҳо ба ин соҳаҳо то ҳол то андозае начандон самарбахш мебошад. Аммо “Қарздиҳи ба соҳаҳои мазкур ва мароқ пайдо намудан ба рушди он боиси зиёд гардидани ҳаҷми молу маҳсулоти саноатӣ дар бозорҳои маҳаллӣ шуда, барои баланд гардидани сатҳи некуаҳволии сокинон ва ба ҷои кор таъмин намудани аҳолии деҳоти минтақаи Рашт заминаи муосид фароҳам хоҳад овард” [7, с.216].

Ҳамзамон дар шароити рушди техникаву технологияҳои муосир ҳама намуди пардохтҳо ба тариқи ғайринақдӣ бароҳ монда шудаанд, ки иҷроиши он мавҷудияти қарзҳои пардохтии бонкӣ, афзоиши бештари пос-терминалҳоро дар минтақа талаб менамояд. Маълумот доир ба шумораи қарзҳои пардохтии бонкӣ, пос-терминалҳо ва теъдоди банкоматҳо дар минтақаи Рашт дар ҷадвали 4. оварда шудааст.

**Ҷадвали №4. Шумораи қарзҳои пардохтии бонкӣ, теъдоди банкоматҳо, пос-терминалҳо дар минтақаи Рашт дар давраи солҳои 2017-2024 (адад)**

№	Нишондиҳандаҳо	Сол и 2017	Сол и 2018	Соли 2019	Сол и 2020	Соли 2023	Сол и 2024	Тағйирот с.2024 нисбат ба с.2017	
								Мутлақ (адад)	Нисбӣ (%/мар.)
1	Миқдори умумии қарзҳои пардохтӣ	33 985	45 461	53 701	61 791	13782 4	162 474	128 489	3,7 мар.
2	Шумораи банкоматҳо	13	10	12	21	55	60	47	4,6 мар.
3	Шумораи пос-терминалҳо	68	69	93	93	242	300	232	3,4 мар.

**Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории шуъбаи минтақавии БМТ дар ш.Фарм, “Бюллетени омори бонкӣ” солҳои 2017-2024 (WWW.nbt.tj)

Маълумоти расмӣ омории овардашудаи ҷадвали 4. шаҳодати онро медиҳад, ки солҳои охир истифодабарии амалиётҳои ғайринақдӣ аз ҷониби аҳолии минтақа афзоиш ёфта истодааст. Тавре, ки мушоҳида мегардад дар охири соли 2024 шумораи қортҳои пардохтии бонкӣ дар маҷмӯъ 162 474 ададро ташкил дода, нисбат ба охири соли 2017 ба 128 489 адад ё 3,7 маротиба афзоиш ёфтааст. Теъдоди банкоматҳо бошад дар минтақа дар охири соли 2024 ба 60 адад расида нисбат ба охири соли 2017 ба 47 адад ё 4,6 маротиба афзоиш ёфт. Ҳамзамон миқдори пос-терминалҳо дар барои пешниҳоди пули нақд ва дар марказҳои савдо, хизматрасонӣ ва дорухонаҳо низ дар охири соли 2024 дар маҷмӯъ 300 ададро ташкил дода нисбат ба охири соли 2017 ба 232 адад ё 3,4 маротиба афзоиш ёфт. Ҳамчунин ҳаҷми амалиётҳо ба қортҳои пардохти дар соли 2024 ба 1732894,6 ҳазор сомонӣ ва қабули пардохтҳои давлатӣ тавассути пос-терминалҳо дар соли 2024 ба 65313,3 ҳазор сомонӣ ва пардохтҳо тавассути пос-терминалҳои марказҳои савдо 3909,1 ҳазор сомониро ташкил мекунанд. Афзоиши ин нишондиҳандаҳо шаҳодати онро медиҳанд, ки рӯз аз рӯз талаботи аҳолии минтақа ба истифодабарии ин гуна шаклҳои хизматрасониҳои бонкию молиявӣ зиёд гашта истодааст. Хусусан миқдори пос-терминалҳо, ки дар марказҳои савдо, хизматрасонӣ ва дорухонаҳо, ки аҳолии минтақа аз хизматрасонии онҳо истифода намуда амалиётҳои ғайринақдиро зиёд карда заминаи татбиқи рушди иқтисодии минтақаро фароҳам меорад [3, с.125].

Дар натиҷаи таҳқиқи масъалаи назариявии ҳавасмангардонии буҷети минтақа ҳамчун омил рушди иқтисодӣ ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки муносибатҳои молиявии минтақа хусусан ривоҷи амалиётҳои низоми бонкӣ дар минтақа метавонад яке аз сарчашмаҳои асосии афзоиши қисми даромади буҷети маҳалӣ гашта, вобастагии онро аз буҷети ҷумҳуриявӣ то андозае коҳиш диҳад.

Низоми молиявии давлат дар маҷмӯъ ва татбиқи самараноки он яке аз вазифаҳои муҳими идоракунии сатҳи минтақавӣ ё маҳаллӣ баҳисоб меравад ва барои рушди минтақа заминагузор мебошад. Зиёда аз ин молияи минтақа ҳамчун низоми муносибатҳои иқтисодӣ шарҳ дода мешавад ва тавассути он даромади миллӣ барои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии умумиқтисодӣ, тақсим ва аз нав тақсимкунии маблағҳои буҷетӣ замина мегузорад. Аз рӯйи ақидаҳои мазкур ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки иқтисодиёт ва молияи минтақа ҳамчун қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти миллӣ буда, барои расидан ба ҳадафҳои стратегии мамлакат сарчашмаи муҳим баҳисоб меравад ва зарур аст, ки захираҳои молиявии таъсисёбанда зерин назорат гирифта шуда, истифодабарии самаранок ва мақсадноки онҳо мунтазам амалӣ карда шаванд.

**Муқарриз: Маҳмадуллоев А.С. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт.**

#### **Адабиёт**

1.Бегматов А.А. Роль косвенных налогов в формировании доходов государственного бюджета // Финансово-экономический вестник / научно практический журнал. - Душанбе 2020. - №4(24). – 219 с.

2.Буриева М.Ч., Оймаҳмадов Г.Н. Буҷет ва низоми буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон. Колективи муаллифон. ПИТ «Молия»-и Вазорати молияи ҶТ. - Душанбе, 2014. - С. 8.

3.Деҳқонов С.А. Танзим ва дастгирии давлатӣ ҳамчун омили рушди иқтисодию иҷтимоии минтақа (дар мисоли минтақаи Рашт) [Матн]: дис. ...ном. илм. иқтисодӣ: 08.00.03 / Деҳқонов С. А. – Душанбе. 2024. – 181с.

4.Деҳқонов С.А. Нақши давлат дар рушди иқтисодию иҷтимоии минтақаи Рашт [Матн]: Монография / Деҳқонов С. А. – Душанбе: Ашуриён, 2025. – 255с.

5.Деҳқонов С.А. Асосҳои назариявӣ ва таҳлили молиявии ноҳияҳои минтақаи Рашт [Матн] / С.А. Деҳқонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. - №5. – С. 146-155.

6.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025” аз 27 феввали соли 2025, №2156. С. 6.

7.Миршарифзода Э.Қ. Масъалаҳои рушди низоми бонкӣ ва қарздиҳӣ дар минтақаи Рашт / Э.Қ. Миршарифзода, А.Ш. Шодизода, А.М. Ҷомиев / Паёми Идоракунии давлатӣ. – 2025. - №73/2. - С.213-221.

8.Назаров Т.Н. Молия ва қарз [Матн] / Т.Н. Назаров, Ҳ. Шарифов. Ҳ. Ҳомидов. – Душанбе: Маориф, 1989. – С. 26.

9.Ниёзов М.А. Муомилоти пулӣ ва низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ / М.А. Ниёзов. – Душанбе: “Эр-граф”, 2012. – 375 саҳ.

10.Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: “Эр-граф”, 2018. – 513 саҳ.

#### **Literature**

1. Begmatov, A.A. "The Role of Indirect Taxes in Generating State Budget Revenues." Financial and Economic Bulletin, No. 4 (24), scientific and practical journal. Dushanbe, 2020, 219 pages.

2. Burieva M.Ch., Oymakhmadov G.N. Budget and budget system of the Republic of Tajikistan. Collective of authors. PIT "Finance" of the Ministry of Finance of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, 2014s. P. 8.

3. Dehqanov S.A. State regulation and support as a factor of economic and social development of the region (on the example of the Rasht region) [Text]: dis. ...nom. ilm. economic: 08.00.03 / Dehqanov S. A. – Dushanbe. 2024. – 181p. – P.125.

4. Dehqanov S.A. The role of the state in the economic and social development of the Rasht region [Text]: Monograph / Dehqanov S. A. – Dushanbe (Ashuriyon). 2025. – 255p. – P.169.

5. Dehqanov S.A. Theoretical foundations and financial analysis of the districts of the Rasht region [Text] / S.A. Dehqanov // Message of the Tajik National University. – Dushanbe. – 2023. - No. 5. – P. 146 -155.

6. Law of the Republic of Tajikistan “On the State Budget of the Republic of Tajikistan for 2025” dated February 27, 2025, No. 2156. P.- 6.

7. Mirsharifzoda E.K. Issues of development of the banking and lending system in the Rasht region / E.K. Mirsharifzoda, A.Sh. Shodizoda, A.M. Jomiev /Public Administration Bulletin 2025/2 №73. P.213-221

8. Nazarov T.N. Finance and debt [Text] / T.N. Nazarov, H. Sharifov. H. Khomidov. – Dushanbe: Maarif, 1989. – P. 26

9. Niyozov M.A. Monetary circulation and banking system of the Republic of Tajikistan. Textbook / M.A. Niyozov // - Dushanbe “Er-graf”, p. 2012. – 375 p.

10. Sharif Rahimzoda. Monetary transactions and credit. Textbook / Sh. Rahimzoda //Dushanbe – “Er-graf”, p. 2018. – 513 p.

### **НАҚШИ НИЗОМИ МОЛИЯВИЮ БОНКӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА**

Дар мақола нақши низоми молиявию бонкӣ дар рушди иқтисодии минтақа зери таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Ҳамчунин муаллифон оиди ташаккули молияи минтақа ва нақши он дар робита ба ҳавасмандгардонии буҷети маҳал, инчунин, рушди иқтисодии минтақаро масъалагузори менамоянд. Инчунин, бо дастгирии низоми бонкӣ мунтазам рушд додани механизми нави соҳибкории истеҳсолии маҳалӣ, рушди тиҷорати сабзи маҳаллӣ аз ҷумла: қарздиҳӣ ба истеҳсолоти аввалия, маблағгузори тиҷоратӣ, рушди соҳибкории хурд дар хоҷагиҳои хонагӣ ва дар ҷамоатҳои дурдасти ноҳияҳои минтақа, ки дорои инфрасохторӣ истеҳсолии аввалия мебошанд, омили саривақтист.

Дар натиҷаи таҳқиқи масъалаи назариявии ҳавасмангардонии буҷети минтақа ҳамчун омили рушди иқтисодӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки муносибатҳои молиявии минтақа хусусан ривочи амалиётҳои низоми бонкӣ дар минтақа метавонад яке аз сарчашмаҳои асосии афзоиши қисми даромади буҷети маҳалӣ гашта, вобастагии онро аз буҷети ҷумҳуриявӣ то андозае коҳиш диҳад.

**Калидвожаҳо:** низоми молиявию бонкӣ, ташкилотҳои маблағгузори хурд, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, фондҳои қарзии хурд, қарзҳо, рушди иқтисодии минтақа, рушди низоми бонкӣ, минтақа.

### **РОЛЬ ФИНАНСОВОЙ И БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНА**

В статье анализируется и обсуждается роль финансовой и банковской системы в экономическом развитии региона. Авторы также поднимают вопросы, касающиеся формирования региональных финансов и их роли в стимулировании местного бюджета и регионального экономического развития. Также своевременно продолжать развивать новый механизм местного производственного предпринимательства при поддержке банковской системы и развивать местный экологически чистый бизнес, включая: кредитование первичного производства, коммерческое финансирование и развитие малого бизнеса в фермерских хозяйствах и отдаленных населенных пунктах регионов, обладающих инфраструктурой первичного производства.

В результате изучения теоретического вопроса стимулирования регионального бюджета как фактора экономического развития можно сделать вывод, что финансовые связи региона, особенно развитие банковской системы в регионе, могут стать одним из основных источников увеличения доходов местного бюджета и в некоторой степени снизить его зависимость от республиканского бюджета.

**Ключевые слова:** финансовая и банковская система, организации микрофинансирования, организации микрокредитования, микрокредитные фонды, займы, региональное экономическое развитие, развитие банковской системы, регион.

## **THE ROLE OF THE FINANCIAL AND BANKING SYSTEM IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION**

The article analyzes and discusses the role of the financial and banking system in the economic development of the region. The authors also raise issues regarding the formation of regional finance and its role in stimulating the local budget and regional economic development. It is also timely to continuously develop a new mechanism for local productive entrepreneurship, with the support of the banking system, and to develop local green businesses, including: lending to primary production, commercial financing, and the development of small businesses in household farms and in remote communities in the regions that have primary production infrastructure.

As a result of studying the theoretical issue of stimulating the regional budget as a factor in economic development, it can be concluded that the financial ties of the region, especially the development of the banking system in the region, can become one of the main sources of increasing local budget revenues and, to some extent, reduce its dependence on the republican budget.

**Keywords:** financial and banking system, microfinance organizations, microcredit deposit organizations, microcredit funds, loans, regional economic development, banking system development, region.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Амирзода Соҳибназар Амирхоҷа – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муовини ректор оид ба иқтисод ва хоҷагидорӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 988192019. E-mail: dot.sd@mail.ru

**Ҳайдаров Муҳибулло Маҳмаднодирович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти факултети табиатшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 988391309.

**Сведения об авторах:** Амирзода Соҳибназар Амирходжа – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, проректор по экономике и хозяйству, кандидат экономических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Гарм, ул. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 988192019. E-mail: dot.sd@mail.ru

**Ҳайдаров Муҳибулло Маҳмаднодирович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент факультета естествознания. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Гарм, ул. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 988391309.

**Information about authors:** Amirzoda Sohibnazar Amirkhodja – Tajik pedagogical institute in Rasht district, deputy rector for economics and business administration, candidate of economic sciences, associate professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Gharm, st. E. Mukhiddinova = 63. Phone: (+992) 988192019. E-mail: dot.sd@mail.ru

**Haidarov Muhibullo Mahmadsodirovich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant professor, faculty of natural sciences, first-year master's student in finance and credit. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Gharm, st. E. Mukhiddinova – 63. Phone: (+992) 988391309.

ТДУ: 338.45:677

**МУАММОҲОИ РУШД ВА РОҲҲОИ ТАКМИЛИ ИННОВАТСИОНИИ  
САНОАТИ САБУКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**Миршарифзода Э.Қ.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Соҳаи саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити саноатикунонии босуръати мамлакат яке аз бахшҳои муҳимми иқтисоди миллӣ ба шумор меравад, ки он дар худ заминаи рушди ҳам иҷтимоӣ ва ҳам иқтисодӣ дорад. Соҳаи мазкур, на танҳо таъминкунандаи аҳоли бо молҳои истеъмоли мебошад, балки он яке аз манбаи ташкили ҷойҳои нави корӣ ва рушди содироти кишвар маҳсуб меёбад. Тибқи таҳлили имконоти мавҷудаи соҳа, маълум гардид, ки соҳаи саноати сабук дар мамлакат то ба ҳол ба сатҳи рушди устувор нарасидааст, агарчи солҳои охир нишондиҳандаҳои ҳиссаии соҳа дар таркиби саноати кишвар майли ба рушд намуда истодаанд. Тибқи маълумотҳои расмӣ оморӣ ҳиссаи ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти соҳаи саноати сабук дар таркиби ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноати кишвар дар соли 2023 андозаи 10,6%, ҳиссаи корхонаҳо 20,4% ва ҳиссаи шумораи кормандони машғули кор дар соҳа 17,4%-ро ташкил медиҳад.

Қобили тазаккур аст, ки “... дар шароити муосири рушди технологияҳои инноватсионӣ соҳаи мазкур ҷалби технологияҳои муосири хушмандро дар раванди истеҳсолоти молҳои рақобатпазир дар бозори саноати сабук тақозо менамояд” [1, с. 186-194] ва дар пасманзари афзоиши доимии аҳоли, талаботи бозори дохилӣ ва имкониятҳои коркарди пахта ва чарм, ҷуробу пайпоқ, нахи пахта, қолин ва маснуоти қолинӣ, ҷӯбу тахта ва матои пахтагин зарурати гузариш ба модели инноватсионии саноати сабук ба миён меояд, ки ин модел бояд ба самтҳои зерин таъя намояд:

- рақамсозии раванди истеҳсолот;
- навсозии технологӣ (муҷаҳаз намудан бо дастгоҳу таҷҳизоти муосири инноватсионӣ);
- баланд бардоштани сифат ва арзиши иловашудаи маҳсулоти соҳа;
- ҷорӣ намудани идоракунии муосир ва стандартҳои ҷаҳонӣ дар доираи имконоти ҷойдошта.

Тибқи маълумотҳои расмӣ оморӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2023 беш аз 545 корхонаи соҳаи саноати сабук (аз ҷумла корхонаҳои насосҷӣ, дӯзандагӣ, пойафзолбарорӣ ва коркарди ҷӯбу тахтаю чарм) ба қайд гирифта шудаанд, аммо танҳо тақрибан 60-70%-и онҳо дар истеҳсолот фаъол мебошанд. Тибқи маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024 “... зиёда аз 90 корхона бинобар фарсуда будани таҷҳизот ва норасоии ашёи хом фаъолияти доимӣ надоранд” [5].

Вобаста ба ин ҳолат Ш. Раҳимов ибраз мекоранд, ки “... фаъолияти саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати гузаришӣ қарор дорад, яъне аз коркарди ашёи хом то ба истеҳсоли маҳсулоти тайёр. Аммо механизмҳои дастгирии инноватсионӣ ҳанӯз нопухтаанд” [2]. Дар таҳқиқоти маҷаллаи *Bulletin of Innovative Economy of Tajikistan* дар соли 2024 низ таъкид мешавад, ки “... танҳо 9,5%-и ихтироот ва тақлифҳои илмӣ дар истеҳсолот татбиқ мегарданд” [7]. Аз ин нишондодҳои мазкур маълум мегардад, ки потенциали инноватсионии соҳа то ба

ҳол ба таври пурра истифода намегардад ва муаммоҳои ҳалталабе дар ин самт то ба имрӯз ҷой доранд. Аз ин хотир, мо якчанд муаммоҳои ҷойдоштаро зимни таҳқиқот муайян намудем, ки ба такмили инноватсионӣ дар соҳаи саноати сабуки кишвар монеа эҷод менамоянд:

- То ба имрӯз ҷой доштани таҷҳизоти кӯҳна дар корхонаҳои соҳаи саноати сабук ва дар сатҳи паст қарор доштани дараҷаи технологии соҳа. Бояд ибронд намуд, ки аксарияти корхонаҳои нассоҷӣ ҳоло ҳам бо таҷҳизоти солҳои 1980-1990 фаъолият доранд ва ин боис мегардад, ки маҳсулот аз нигоҳи сифат ва рақобатпазирӣ аз маҳсулоти хориҷӣ қафо монад, ба истиснои баъзе аз корхонаҳои фаъоли соҳа, ба монанди: ҚСП "Чунтай-Данғара Син Силу Текстил", ҚДММ "Чавонӣ", ҚСК "Гулистони Душанбе", ки пурра таҷҳизотҳои худро аз хориҷ ворид намуда, содироти маҳсулоти соҳа тули чанд соли охир чашмрас мебошад. Солҳои охир, дар саноати нассоҷии Туркия ва Ўзбекистон таҷҳизоти рақамӣ, системаи буриши автоматӣ ва тарҳҳои 3D-бофандагӣ васеъ истифода мешаванд, дар ҳоле ки дар Тоҷикистон ин равандҳо ҳанӯз ҳам маҳдуд ҳастанд;

- Мавҷуд будани мушкилоти молиявӣ ва дастрасии кам доштан ба сармоягузориҳои хориҷию дохилӣ. Имрӯзҳо ба мушоҳида мерасад, ки корхонаҳои соҳаи саноати сабук дастрасии маҳдуд ба сармояи дарозмуддати дохилию хориҷӣ ва қарзҳои имтиёзноки бонкӣ доранд. Аз маълумоти омории бахши сармоягузорӣ маълум мегардад, ки сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар самти саноат танҳои ба саноати истихроҷи маъдан ва тарҳрезии конҳои рег 44,1% ва саноати коркард 17,1%-и тамоми маблағи сармояи мустақими хориҷиро ташкил медиҳанд, яъне тамоюли дастгирии бештар ба бахши аввал мушоҳида мегардад. Дастгирии молиявӣ тавассути пешниҳоди қарзҳои низоми бонкӣ низ агарчи солҳои охир бештар ба назар расад ҳам, вале барои инноватсиякунонии соҳа қаноатманд нест, чун фоизи қарзҳои бонкӣ то ҳол барои соҳа баланд боқӣ мемонад, яъне имрӯзҳо фоизи миёна аз 18% то 24%-ро барои корхонаҳои хурду миёна ташкил медиҳад, ки ин ғайри қобили қабул буда, ин вазъи навсозии технологиро боз медорад;

- Норасоии кадрҳои баландихтисос дар соҳаи саноати сабуки кишвар. Мутобиқи таҳқиқоти пажӯҳишгарон дар соли 2023 " ... норасоии кадрҳои соҳибихтисос дар бахшҳои муҳандисӣ, технологияҳои рақамӣ ва менечменти истеҳсолӣ яке аз сабабҳои асосии самаранок набудани соҳаи саноати сабук мебошад"[4], ки ин масъала ба сатҳи пасти омӯзишҳои амалии донишҷӯёни донишгоҳҳои ихтисоҳои мазкурро тайёркунанда ва аз ҳама муҳимаш набудани ҳамкории зич бо корхонаҳо (пайвасти илм бо истеҳсолот) вобаста аст;

- Мавҷуд будани норасоии ашёи хом ва мушкилоти логистикӣ. Гарчанде, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамасола ба ҳисоби миёна "... зиёда аз 400 ҳазор тонна пахта истеҳсол мекунад, аммо қисми зиёди он ба содирот нигаронида шудааст, ки танҳо тақрибан аз 15% то 20%-и он дар дохили кишвар коркард мешавад" [6]. Илова бар ин, норасоии шабакаҳои нақлиётӣ ва инфрасохтори анборӣ низ яке аз мушкилотҳои мебошанд, ки арзиши истеҳсолии молҳоро баланд месозад;

- То ба ҳол дар сатҳи паст қарор доштани фаъолияти инноватсионӣ ва ҳамкории илм-саноат дар бахши саноати сабук. Бояд зикр намуд, ки фосолаи калон байни муассисаҳои илмӣ ва истеҳсолӣ боис мегардад, ки натиҷаҳои таҳқиқотӣ ба корхонаҳо намерасанд. Таҳлилҳо дар соли 2024 нишон медиҳанд, ки "... танҳо 7%-и корхонаҳо имрӯзҳо бо марказҳои илмӣ ҳамкорӣ доранд" [8].

Муаммоҳои дар боло матраҳгардида ва чанди дигаре аз чунин муаммоҳои мавҷудаи слҳа солҳои охир боиси он гаштаанд, ки дар рушди соҳаи саноати сабук ва инноватсиякунонии он монеа эҷод гардад. Аз ин нуқтаи назар, зарурати исолоҳоти соҳа дар давраи саноатикунони босуръати мамлакат ва татбиқи амалии стратегия ва барномаҳои соҳавии қабулгардида ба миён омадааст. Чун дар шароити муосир, истеҳсоли маҳсулоти хушсифат ва рақобатпазир инноватсиякунонии соҳаро талаб менамояд ва кишварҳое, ки ба дастгоҳу таҷҳизотҳои муосир таъмин намудани соҳа муваффақ гардидаанд, бо маҳсулотҳои соҳа бозори дохилӣ во беруниро фаро гирифта, даромаднокии соҳа, буҷети мамлакат ва рушди ММД-и худро таъмин намуда истода, дар ин асос аҳолиро бо ҷойҳои нави корӣ, маҳсулоти хушсифату дастраси соҳа таъмин ва ба рушди иқтисодиёт заминаи мусоид гузошта истодаанд.

Қобили тазаккур аст, ки навобаста аз баъзе аз монеаҳои ҷойдошта, ҳамоно рушди соҳа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир ба назар расида истодааст, ки дар ҷадвали зерин дида мебароем.

**Ҷадвали 1. Шумораи корхонаҳои саноати сабук, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти истеҳсолшуда ва шумораи кормандони соҳа дар солҳои 2017-2023**

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							Соли 2023 нисбат ба соли 2017	
	017	018	019	020	021	022	023	Му тлак, +, -	Ни сбӣ, бо %
Шумораи корхонаҳои саноати сабук (адад)	09	43	03	35	53	96	45	136	3,2
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноати сабук (млн. сомонӣ)	530	680	855	103	341	004	500	1 970	7,8
Шумораи кормандони машғули кор дар соҳаи саноати сабук (ҳаз. нафар)	5,4	8,0	7,5	8,6	9	8,5	7,4	2,0	2,9

**Манбаъ:** Муҳосибаи муаллиф дар асоси маълумоти Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ // АОНПҚТ. – Душанбе, 2024. – С. 9-20.

Маълумоти дар ҷадвали 1 овардашуда нишон медиҳад, ки дар толи 7 соли охир (солҳои 2017-2023) шумораи корхонаҳои соҳаи саноати сабук 33,2% ва ё 136 адад бештар гардида, аз 409 адад корхонаи соли 2017 ба 545 адад корхона дар соли 2023 расидааст. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи саноати сабук аз 2 млрд. 530 млн. сомонии соли 2017 ба 4 млрд. 500 млн. сомонӣ дар соли 2023 расида, нисбат ба соли 2017 ба андозаи 1 млрд. 970 млн. сомонӣ ва ё 77,8% афзоиш ёфтааст. Ҳамин тариқ, шумораи кормандони машғули кор дар соҳаи саноати сабук низ афзоиш ёфта, аз 15 ҳаз. 400 нафари соли 2017 ба 17 ҳаз. 400 нафар дар соли 2023 расидааст, ки шумораи кормандони машғули кор дар соҳаи саноати сабук дар давраи таҳлилӣ 2 ҳаз. нафар ва ё 12,9% бештар гардидаанд.

Таҳлил дар ин самт нишон дод, ки дар давраи 7 соли охир таваҷҷуҳ ба рушди соҳаи саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон назаррас гардида истодааст ва амалигардонии барномаҳои 5 солаи дар ин самт амалишаванда натиҷаи назаррас дода истодаанд, ки шумораи корхонаҳо дар ҳафт соли охир 33,2%, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳа 77,8% ва шумораи кормандони машғули кори соҳа 12,9% бештар гардидааст. Барои боз ҳам амиқтар таҳлил намудани соҳа моро зарур меояд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаро вобаста ба минтақаҳои кишвар ва афзалияти рушди он аз рӯи ин минтақаҳо муайян созем. Аз ин хотир дар ҷадвали зерин ҳаҷми истеҳсолоти маҳсулоти соҳаи саноати сабукро вобаста ба минтақаҳо дида мебароем.

**Ҷадвали 2. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти истеҳсолшудаи соҳаи саноати сабук аз рӯи минтақаҳои кишвар дар солҳои 2015-2023**

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						Соли 2023 нисбат ба соли 2015	
	2015	2019	2020	2021	2022	2023	Му тлақ, +, -	Ни сбй, бо %, мар.
<b>ш. Душанбе</b>								
Ҷӯроби пайпоқ, ҳаз. чуфт	755	1014	7544	1231 1	1092 8	6292	+553 7	8,3 м.
Матои тайёри пахтагин, млн. метри мураббаъ	7,7	6,4	6,7	7,7	8,5	9,0	+1,3	16%
Пойафзол, ҳаз. чуфт	61,6	805,4	885,1	890,4	761,8	608,4	+546, 8	9,8 м.
<b>НТҶ</b>								
Нахи пахта, ҳаз. тонна	2,2	4,2	3,0	3,6	4,5	0,7	-1,5	-68,1%
<b>Вилояти Суғд</b>								
Нахи пахта, ҳаз. тонна	31,9	43,1	41,0	41,1	40,7	48,0	+16,1	50,4%
Қолин ва маснуоти қолин, ҳаз. метри мураббаъ	1 191	2 415	1 295	2 244	2 094	2 226	1 035	86,9%
Маснуоти кашбофӣ, ҳаз. дона	361,8	93,8	75,0	40,4	-	-	-	-
Пойафзол, ҳаз. чуфт	13,4	67,0	115,8	237,7	268,9	291,4	+278	27,7 м.
<b>Вилояти Хатлон</b>								
Нахи пахта, ҳаз. тонна	64,3	67,4	75,6	75,1	81,9	78,7	+14,4	22,3%

Калобаи пахтагин, ҳаз. тонна	0,4	17,4	14,1	17,8	17,4	15,7	+15,3	39,2 м.
------------------------------	-----	------	------	------	------	------	-------	---------

**Сарчашма:** Муҳосибаи муаллиф дар асоси маълумоти Саноати Чумхурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ // АОНПҚТ. – Душанбе, 2024. – С. 128-130

Таҳлили қадвали 2 нишон медиҳад, ки дар ш. Душанбе истеҳсоли ҷӯробу пайпоқ аз 755 ҳаз. ҷуфти соли 2015 ба 6 млн. 292 ҳаз. ҷуфт дар соли 2023 расида, нисбат ба соли 2017 ба андозаи 5 млн. 537 ҳаз. ҷуфт ва ё 8,3 маротиба бештар гардидааст. Ҳамин тариқ, дар давраи таҳлилий ҳаҷми истеҳсоли матои тайёри пахтагин 1,3 млн. метри мураббаъ (ё 16%) ва пойафзол 546,8 ҳазор ҷуфт (ё 9,8 маротиба) афзоиш ёфт. Дар НТҚ ҳаҷми истеҳсоли нахи пахта -1,5 ҳаз. тонна (ё -68,1%) коҳиш ёфтааст. Дар вилояти Суғд истеҳсоли нахи пахта 16,1 ҳаз. тонна (ё 50,4%), қолин ва маснуоти қолин 1 млн. 035 ҳаз. метри мураббаъ (ё 86,9%), пойафзол 278 ҳаз. ҷуфт (ё 27,7 маротиба) бештар гардида ва маснуоти кашбофӣ бошад, аз 361,8 ҳаз. донаи соли 2015 то ба 40,4 ҳаз. дона дар соли 2021 коҳиш ёфта, дар солҳои 2022 ва 2023 ба сифр баробар гардидааст. Дар вилояти Хатлон истеҳсоли нахи пахта дар давраи таҳлилий ба андозаи 14,4 ҳаз. тонна (ё 22,3%) ва калобаи пахтагин 15,3 ҳаз. тонна (ё 39,2 маротиба) зиёд гардид.

Таҳлили ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотҳои соҳаи саноати сабук аз рӯи минтақаҳо дар нуҳ соли охир (солҳои 2015-2023) нишон дод, ки афзалияти истеҳсолии бештари маҳсулотҳои соҳа ба вилояти Суғд рост омада, дар ин минтақа чор намуди маҳсулотҳои соҳа истеҳсол мегарданд ва ҳамин тариқ, аз рӯи гурӯҳбандӣ дар ҷойи дуум ш. Душанбе, пасон вилояти Хатлон ва НТҚ рост меояд, вале дар ВМКБ ягон намуд аз истеҳсоли маҳсулотҳои соҳа дар давраи таҳлилий дар ҳисоботҳои расмӣ оморӣ ба назар нарасид.

Маврид ба зикр аст, ки “... коркарди муосири илмӣ ба ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ дар раванди истеҳсолот, усулҳои инноватсионии ранг ва коркарди ниҳоии матоъҳо, истифодаи усулҳои рақамии интихоби ранг, автоматизатсияи раванди тарроҳии маҳсулот ва истифодаи зеҳни сунӣ дар истеҳсолот” вобаста аст [3, с. 196]. Аз ин нуқтаи назар, дар ҳолати истифода намудани технологияҳои муосир дар соҳаи саноати сабук мо метавонем усулҳои инноватсионии истеҳсолотро роҳандозӣ намуда, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хушсифат ва рақобатпазирро дар минтақаҳои кишвар вобаста ба шароити иқлимӣ ҷойгиршавии онҳо ташаккул диҳем.

Дар баробари ин, мо метавонем дар шароити муосир зимни истифодаи роҳҳои зерини такмилдиҳии рушди инноватсионии соҳаи саноати сабук ба як қатор дастовардҳои назарраси соҳавӣ ноил гардем:

1. Ҷорисозӣ ва ё навсозии технологӣ ва рақамисозии истеҳсолоти маҳсулотҳои соҳа. Ҷорӣ намудани технологияи муосир (роботсозӣ, системаи CAD/CAM ва тарҳрезии рақамӣ) метавонад ҳосилнокиро дар соҳаи саноати сабук то 25-30% афзоиш диҳад, ки имрӯз дар бисёре аз кишварҳои пешрафта ва рӯ ба инкишофи ҳамсоядавлат ва хориҷи дур истифода мегарданд;

2. Тақвият бахшидани ҳамкориҳои илм (муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ) бо истеҳсолот (корхонаҳои истеҳсолӣ). Ташкили технопаркҳо, марказҳои инноватсионӣ ва инкубаторҳои технологӣ дар назди донишгоҳҳо ва корхонаҳо

зарур аст. Ин таҷриба дар Ҷумҳурии Ўзбекистон, Қазоқистон ва Беларус солҳои охир натиҷаҳои хуб додааст;

3. Баланд бардоштани иқтисодии сармояи инсонӣ ва касбомӯзию аз курсҳои тақмили ихтисос гузаронидани мутахассисони соҳа. Татбиқи барномаҳои таълимии амалгаро дар корхонаҳо ва курсҳои бозомӯзӣ барои муҳандисон ва дизайнерҳо зарур аст. Илова бар ин, ҷалби мутахассисони хориҷӣ ба омӯзиш ва ҳамкорӣ метавонад сатҳи рақобатпазириро дар соҳаи мазкур баланд бардорад;

4. Дастгирии давлатии ҷалби сармоягузорию хориҷию дохилию арзон ва пешниҳоди имтиёзҳои андозию қарзӣ. Пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ, қарзҳои имтиёзнок, субсидия барои навсозии таҷҳизот бояд афзалияти сиёсати иқтисодӣ бошад. Барои корхонаҳои насосҷӣ дар соли 2025 дар натиҷаи гузаронидани Форуми байналмилалӣ насосҷӣ дар ш. Душанбе эълон гардид, ки "... давлат барқи арзон ва имтиёзҳои содиротиро барои соҳаи чорӣ месозад"[9];

5. Амалсозии рушди брендинг ва содиротии маҳсулоти соҳа. Ташкили брендҳои миллӣ ва тарғиби маҳсулоти «Made in Tajikistan» метавонад имиджи маҳсулоти тоҷикро дар бозори байналмилалӣ тақвим бахшад. Ин раванд дар ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ (UNIDO, GIZ, ITC) амалӣ шуда метавонад.

Дар охир, метавон қайд намуд, ки соҳаи саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкониятҳои бузург, ба монанди мавҷудияти захираҳои маҳаллии ашёи хом (пахта, чарм, абрешим), захираҳои меҳнатии арзон ва қобили омӯзиш ва ҷойгиршавии мусоид барои ҳамкорию минтақавӣ (Осиёи Марказӣ) мебошад, ки дар натиҷаи истифодаи босамари онҳо дар ояндаи наздик, дар сурати чорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ва инноватсионӣ, афзоиши маҳсулоти соҳаи саноати сабук метавонад "... то 20% даромади содиротии мамлакатро таъмин кунад"[10]. Татбиқи ин чораҳо имконият медиҳанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми 5-10 соли оянда соҳаи саноати сабукро ба як бахши рақобатпазир ва даромадовар табдил диҳад.

**Муқарриз: Амирзода С.А. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Миршарифзода, Э. Қ. Таҷрибаи хориҷии рушди саноати сабук ва дастгирии он дар шароити инноватсиякунонии раванди истеҳсолот / Э. Қ. Миршарифзода // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2024. – № 2(2). – С. 186-194.

2. Раҳимов Ш. Инноватсия ва самаранокии истеҳсол дар иқтисоди Тоҷикистон // Маҷаллаи «Иқтисод ва ҷомеа». – 2023. – №2. – С. 45–53 с.

3. Розиев Д.А. Ҷалби сармоягузорию ба саноати сабук ва таъсири он ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.А. Розиев // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2021. - №4-2(39). – С. 195-202.

4. Таҳлили бозори меҳнат ва ихтисоси саноатӣ [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://egov.tj/> (санаи муроҷиат: 15.11.2025).

5. Ҳисоботи рушди соҳаҳои саноати Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://egov.tj/> (санаи муроҷиат: 13.11.2025).

6. Why has the textile industry become a priority in Tajikistan? [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://asiaplustj.info/> (санаи муроҷиат: 17.11.2025).

7. Industrial Innovation Indicators in Central Asia. Bulletin of Innovative Economy of Tajikistan [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://buliicaetj.info/> (санаи муроҷиат: 18.11.2025).

8. Innovation Capacity Report: annual report [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://ied.ru/> (санаи муроҷиат: 16.11.2025).

9. The First International Textile Forum in Dushanbe [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://egov.tj/> (санаи муроҷиат: 13.11.2025).

10. Country Industrial Assessment for Tajikistan: report Dushanbe [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://fez.tj/> (санаи муроҷиат: 10.11.2025).

#### **Literatur:**

1. Mirsharifzoda, E.Q. Foreign experience in the development of light industry and its support in the context of the innovation of the production process / E. Q. Mirsharifzoda // Message of the Tajik Pedagogical Institute in the Rasht district. Department of Law, History and Economics. – 2024. – No. 2(2). – P. 186-194.

2. Rakhimov Sh. Innovation and production efficiency in the economy of Tajikistan // Journal "Economy and Society". – 2023. – No. 2. – P. 45–53 p.

3. Roziev D.A. Attracting investment to light industry and its impact on the economy of the Republic of Tajikistan / D.A. Roziev // Message of the Tajik State University of Commerce. – 2021. - No. 4-2(39). – P. 195-202.

4. Analysis of the labor market and industrial specialization [Electronic resource]. Source of access: <https://egov.tj/> (access date: 15.11.2025).

5. Report on the development of industrial sectors of the Ministry of Industry and New Technologies of the Republic of Tajikistan [Electronic resource]. Source of access: <https://egov.tj/> (access date: 13.11.2025).

6. Why has the textile industry become a priority in Tajikistan? [Electronic resource]. Source of access: <https://asiaplustj.info/> (access date: 17.11.2025).

7. Industrial Innovation Indicators in Central Asia. Bulletin of Innovative Economy of Tajikistan [Electronic resource]. Source of access: <https://buliicaetj.info/> (access date: 18.11.2025).

8. Innovation Capacity Report: annual report [Electronic resource]. Source of access: <https://ied.ru/> (access date: 16.11.2025).

9. The First International Textile Forum in Dushanbe [Electronic resource]. Source of access: <https://egov.tj/> (access date: 13.11.2025).

10. Country Industrial Assessment for Tajikistan: report Dushanbe [Electronic resource]. Source of access: <https://fez.tj/> (access date: 10.11.2025).

### **МУАММОҶОИ РУШД ВА РОҶҶОИ ТАКМИЛИ ИННОВАТСИОНИИ САНОАТИ САБУКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Дар шароити рушду такомули инноватсионии иқтисодиёти миллии кишварҳои ҷаҳон, хусусан соҳаи саноати сабук масоили инноватсиякунонии раванди ситеҳсолот ва усулҳои баланд бардоштани он, яке аз омилҳои асосии расидан ба ҳадафҳои стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне саноатикунони босуръати мамлакат маҳсуб меёбад. Таҷрибаҳо дар самти рушди инноватсионии саноати сабук нишон медиҳанд, ки ҷалби дастгоҳу таҷҳизот ва воситаҳои муосирии истеҳсолӣ ба ин соҳа ва роҳҳои таъминнамоии корхонаҳои соҳа дар асоси имконоти ҷойдошта ва бо истифода аз таҷрибаи байналмилалӣ дар шароити ҳозира, яке аз самтҳои афзалиятнок ба шумор меравад. Аз ин хотир, муаллиф дар мақолаи худ кӯшиш намудааст, исбот намояд, ки масъалаи

инноватсионикунонии соҳаи саноати сабук ба рушди ин соҳа такони ҷиддӣ мебахшад ва дар ин баробар, механизмҳои баландбардории он, муаммоҳои рушд ва роҳҳои такмили инноватсионикунонии соҳаро нишон додааст. Таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки фаъолияти муназзаму пурсамари имрӯзаи иқтисодиётро дар аксар маврид бидуни инноватсиякунонӣ ва рақамикунонии соҳаҳо тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Аз ин хотир, таҳқиқи масъалаи баланд бардоштани механизми ҷалби дастгоҳу таҷҳизот ва воситаҳои муосир дар шароити имрӯзаи рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурӣ ва саривақтӣ ҳисобида мешавад.

**Калидвожаҳо:** рушди саноати сабук, ҷалби сармоягузорӣ, истифодаи таҷрибаи байналмилалии рушди саноати сабук, роҳҳои инноватсиякунонии соҳа саноати сабук, рақамикунонии соҳаи саноати сабук, рушди устувори соҳа, рақамикунонии саноати сабук, аҳамияти сармоягузори хориҷӣ ва дастгирии молиявӣ қарзии саноати сабук.

### **ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И ПУТИ ИННОВАЦИОННОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

В контексте инновационного развития и совершенствования национальных экономик мира, особенно легкой промышленности, вопросы инноваций в производственном процессе и методы его совершенствования рассматриваются как один из основных факторов достижения стратегических целей Республики Таджикистан, а именно ускоренной индустриализации страны. Опыт в области инновационного развития легкой промышленности показывает, что привлечение в эту отрасль современного производственного оборудования и средств и пути обеспечения ими предприятий на основе имеющихся возможностей и использования международного опыта в современных условиях считаются одними из приоритетных направлений. Поэтому автор в своей статье попытался доказать, что вопрос инноваций в легкой промышленности дает серьезный импульс развитию этой отрасли и в то же время показал механизмы ее совершенствования, проблемы развития и пути повышения инновационности отрасли. Зарубежный опыт показывает, что в большинстве случаев невозможно представить сегодня системную и эффективную работу экономики без инноваций и цифровизации отраслей. Поэтому считается необходимым и своевременным изучение вопроса повышения механизма привлечения современного оборудования и средств в современных условиях развития экономики Республики Таджикистан.

**Ключевые слова:** развитие легкой промышленности, привлечение инвестиций, использование международного опыта развития легкой промышленности, пути инновационного развития легкой промышленности, цифровизация легкой промышленности, устойчивое развитие отрасли, цифровизация легкой промышленности, значение иностранных инвестиций и финансово кредитной поддержки легкой промышленности.

### **PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND WAYS OF INNOVATIVE IMPROVEMENT OF LIGHT INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

In the context of innovative development and improvement of national economies worldwide, particularly in the light industry, innovation in the production process and methods for improving it are considered one of the key factors in achieving the strategic

goals of the Republic of Tajikistan, namely, the accelerated industrialization of the country. Experience in the innovative development of the light industry shows that attracting modern production equipment and resources to this sector and ways to provide enterprises with them, based on existing capabilities and leveraging international experience, are considered a priority in today's conditions. Therefore, the author, in this article, attempted to demonstrate that innovation in the light industry provides a significant impetus for its development and, at the same time, demonstrated the mechanisms for its improvement, development challenges, and ways to increase the industry's innovativeness. International experience shows that, in most cases, it is impossible to imagine the systematic and effective functioning of the economy today without innovation and digitalization of industries. Therefore, it is considered necessary and timely to study the issue of improving the mechanism for attracting modern equipment and resources in the current conditions of economic development in the Republic of Tajikistan.

**Key words:** development of light industry, attracting investments, using international experience in the development of light industry, ways of innovative development of light industry, digitalization of light industry, sustainable development of the industry, digitalization of light industry, the importance of foreign investment and financial and credit support for light industry.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Миршарифзода Эмомалӣ Қурбоналӣ – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, сардори раёсати таълими донишкада, муаллими калон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин-63. Телефон: (+992) 988-536-364. E-mail: emomali-95s@mail.ru.

**Сведения об авторе:** Миршарифзода Эмомали Курбонали – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, начальник отдела образования, старший преподаватель. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 988-536-364. E-mail: emomali-95s@mail.ru.

**Information about auther:** Mirsharifzoda Emomali Qurbonali – Tajik pedagogical institute in Rasht district, head of the education department, senior lecturer. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Muhiddin – 63. Phone: (+992) 988-536-364. E-mail: emomali-95s@mail.ru.

**ТДУ: 339.16.138**

## **НАҚШИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ИҚТИСОДӢ**

**Каримзода С.М., Шодизода А.Ш.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Инқилоби илму техника дар замони муосир ва раванди ҷаҳонишавӣ ба пайдоиш ва ташаққули яке аз шаклҳои навини тиҷорати «ноаён», яъне электронӣ, ки имконияти муҳими ширкат варзидани мамолики гуногунро дар савдои ҷаҳонӣ ба миён овард. Дар фаъолияти иқтисодӣ он соҳибкороне, ки ҳар чӣ бештар дар ҳисобу китоб, таҳлил ва омӯзиши вазъи бозор ба муваффақият ва пешравӣ ноил мегарданд, одатан ба иттилооти фаврӣ ва саҳеҳ рӯ меоранд.

Дар замони имруза асоси тиҷорати электрониро сохтори иттилоотӣ ва тиҷорати электронӣ, ки як шакли маъмултари ни тиҷорат дар асри навин мебошад, ташкил медиҳад. Аввали пайдоиши тиҷорати электрониро ба солҳои 1970 шабоҳат додан мумкин аст, ки маҳз дар ин солҳо дар ИМА интиқоли электронии маблағ ба бонк, дар шабакаи компютерӣ пайдо шуда буд.

Асосан дар таҳаввулоти тиҷорати электронӣ 4 марҳилаи инкишофро ҷудо мекунамд [1]:

Марҳилаи якум – комуникатсия. Ин марҳила сарчашма мегирад пас аз пайдошавии хизматрасониҳои шабакавӣ ба монанди: FTP - File Transfer Protocol (протоколи интиқоли маълумот), имконияти интиқол ва қабули файлҳоро амалӣ менамояд. Ин хизматрасонӣ якумин ва асоситарин воситаи паҳнгардонии барномаҳои истифодаи ройгон ва иловаҳо (update) ба нусхаҳои ғайриройгони барномаҳо ба ҳисоб мерафт;

Gopher - системаи ба меню даровардашуда, ки тимсоли Тури умумичаҳони буд. Оҳиста оҳиста ин система аз байн рафта истодааст.

Дар натиҷаи марҳилаи якҷум пайдоиши имконияти қабул ва интиқоли файлҳо ва комуникатсияи муназзам ташакул ёфт.

Марҳилаи дуум - “маркетинги яктарафа” гуфтан мумкин. Тавсиф дода мешавад бо пайдошавии системаи "Mosaic" тимсоли Тури умумичаҳони, ки барои паҳнкунии иттилоот оиди бозор ва иттилоотрасони ба муштариён хизмат мекард.

Марҳилаи сеум - Тавсиф дода мешавад бо пайдошавии системаи Тури умумичаҳонии - WWW-World Wide Web.

Айни ҳол мо дар инкишофи марҳилаи чорум қарор дорем, ки тавсиф дода мешавад ҳамчун шакл дигаркунандаи равандҳои-тиҷорат дар натиҷаи истифодаи таҳнологияи нави Интернет самтҳои нави тиҷорат пайдо мешаванд.

Инкишоф ва рушди соҳаи системаи телекоммуникатсионӣ ва коркарди иттилоот боиси пайдошавии иқтисодиёти электронӣ гашт. Инак, ба мисли шахсони воқеӣ, ташкилотҳо низ дар тамоми дунё бо ҳам тавассути шабакаи электронӣ дар алоқа ҳастанд ва ин боиси ивазшавии принципҳо ва ҳислатҳои асосии тиҷорат мегардад. Харидорони тиҷорати электронӣ аз харидорони дар бозори анъанавӣ иштирок дошта, бо сатҳи дониш ва даромади худ фарқ мекунамд. Яке аз шартҳои асосии иштирок дар бозори электронӣ мавҷудияти таҳнологияи иттилоотӣ ва пайвастшавии он ба шабакаи Интернет мебошад. Аз ин лиҳоз, ба муштариён баъзе талаботҳои иловагӣ пешбинӣ карда мешавад. Яке аз онҳо мавҷуд будани суроғаи электронӣ, ҳамёнҳои электронӣ дар системаҳои пардохти элетронӣ, мавҷуд будани малакаи кори амалӣ дар ин системаҳо ва монанди онҳо.

Одатан дар бозори анъанавӣ истеҳсолкунанда моли истеҳсол кардаи худро бо иштироки дистрибутер ва диллерҳо мефурӯшанд. Дар бозори электронӣ бошад эҳтиёҷ ба чунин ашхос ҷой надорад. Аз ин лиҳоз, дар бозори электронӣ системаеро бояд дарёфт, ки он барои самаранок фаъолият бурдани стратегияи рушди тиҷорати электронӣ мусоидат намояд.

Одатан ба бартариҳои тиҷорати электронӣ инҳо дохил мешаванд:

1. Коркард ва интиқоли иттилоот нисбатан беҳтару хубтар шуда, воситаи пешбурди тиҷорат мегардад. Арзиши ин ё он ташкилотро на аз рӯи воситаҳои асосиаш (бино, иншоот) ё активҳояш, балки аз рӯи, кормандон, сармояи зеҳнӣ, сатҳи истифодаи таҳнология, стратегияи яқоя ва истифодаи захираҳои асосии иттилоотӣ баҳо медиҳанд.

2. Масофаҳо аз байн мераванд. Ҳар як шахс метавонад бо шахси дигар дар масъалаҳои тиҷорати бо миқозаш аз ҳар гушаи замин февран алоқа намояд.

3. Муомилоти фосилавӣ муҳимтарин омили пешрафт буда, он ба тағйиротҳои назарраси пешбурди тиҷорат оварда расонид. Афзалият дар соҳаи тиҷорат ба онҳо мансуб мегардад, ки онҳо тағйирёбии бозорро бо тези қабул карда мутобиқ ба имкониятҳои фароҳамовардаи вақти ҷори мегарданд.

4. Омили асосии инкишофи иқтисодиёти нав ин сармояи зеҳни баҳисоб меравад. Даромади калон меоранд ақидаҳои нав, моделҳо ва технологияи бариши тиҷорат.

5. Ҳангоми истифодаи шабака афзоиш низ зиёд мешавад. Алоқа тавассути шабака осон ва иттилоот оиди моли нав бо тези паҳн мешавад.

6. Миёнарави одиро, миёнарави иттилоотӣ иваз менамояд (инфопосредник). Бо баробари афзудани ҳаҷми иттилоот, ба миёнаравони иттилоотӣ ниёз пайдо мешавад, ки онҳо ин селоби иттилоотиро коркард карда ба иттилоотӣ лозима мегузаронанд.

7. Бо баробари пайдоиши шабака имкониятҳои нав барои ҳамаи субъектони иқтисоди пайдо мешавад. Анакнун барои муқоисаи нархи мол ва хизматрасони кофист, ки вориди шабака шуд, ҳатто аз утоқи корӣ набаромада, иттилооти заруриро дастрас карда ақидаи беҳтаринро интихоб кард.

8. Иттилооти офарандаи мол ё хизматрасонӣ ҳамчун як қисми калони арзиши онҳо мегардад, ки иттилоотро бо осонӣ фарди мекунанд, нисбат ба маҳсулот. Барои ҳамин ба истеҳсолкунандагон осон мешавад молро фарди кунанд, ки он ба пурраги тавонад талаботи муштариёнро қонеъ гардонад.

9. Масофа байни хоҳиши харидори кардан ва харидори кам мешавад.

Интернет – ин танҳо як воситаи ташкилоти муттаҳидкардаи фазои иттилоотӣ буда, маҳз ана ҳамин боиси воридшавии як гардиши инкишофи тиҷорат гардид. Аз як тарафи дигар, интернет барои истеҳсолкунандагон имконияти дастёбиро ба аудиторияи бузурги истеъмолкунандагон бо тамоми хоҳишҳои гуногунро кушод, аз тарафи дигар ба муштариён тавассути интерфейси электронӣ имконият дод, ки бевосита дархости худашонро гузоранд дар системаи алоҳидаи истеҳсолӣ[2].

Рушди технологияи иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ фазои фаъолияти иқтисодӣ тавассути интернет, инфрасохтори шабакаи глобалии интернет барои комерсиализатсияи интернет ва ташкили бозори электронӣ, ки дар асоси принципҳои иқтисоди шабакавӣ ташкил ёфтаанд, ба вуҷуд омадааст. Имрӯз фаъолияти тиҷорат дар интернет ба ҳама дастрас мебошад. Масалан, фуруши маҳсулот бевосита ба мизоҷон тавассути интернет ба як бизнеси нав табдил ёфтааст.

Дар шароити иқтисоди шабакавӣ амалиёт дар шакли электронӣ ба амал меояд, ки ба робитаи виртуалии байни партнёрҳои бизнесӣ ва субъектҳои дигари бозори виртуалӣ оварда мерасонад. Тиҷорати электронӣ аз маҷмуи иштироккунандагон ва ҷараёни мулоқоти онҳо, дар ҳудуди қонунҳои муайяншуда иборат аст. Асоси тиҷорати электрониро сохтори иттилоотӣ ва технологияи телекоммуникатсионӣ ташкил менамояд. Хусусиятҳои асосии тиҷорати электронӣ:

- дар тиҷорати электронӣ теъдоди зиёди фурушанда ва харидорон иштирок менамоянд;

- барои ворид шудани иштирокчиёни нав ягон маҳдудият вучуд надорад;  
- ҳамаи иштирокчиёни тиҷорати электронӣ имконияти аз иттилооти лозима истифода бурданро доранд.

Дар ин ҷода бояд қайд кард, ки тиҷорат ва соҳибкорӣ мафҳумҳои гуногунро доро мебошанд.

Соҳибкорӣ – ин фаъолияти тиҷоратӣ буда, хусусиятҳои хоси он аз мунтазамӣ (регулярность), истифодаи инноватсия, сармоягузорӣ ва таҳдиди иқтисодӣ иборат аст.

Тиҷорат – ин фаъолияти шахсони алоҳида ва корхонаҳо мебошад, ки бо мақсади гирифтани фоида амалиёти харидуфурӯшро ба роҳ мемонанд. Яке аз хусусиятҳои баланди тиҷорати электронӣ ин сарфа намудани вақт аст. Масалан, барои харидорӣ намудани чиптаҳои ҳавопаймо одамон дар марказҳои чиптафурӯшӣ ё фурудгоҳҳо чиптаро харидорӣ менамуданд, имрӯз бошад, истифодабарандагон аз хонаҳои худ метавонанд бо истифода аз компютер ва дигар таҷҳизоте, ки ба шабакаи интернет пайваست мешаванд, чиптаро харидорӣ намоянд. Ба монанди ин мисолҳои зиёдеро овардан мумкин аст [3].

Аввалин бозори тиҷорати электронии B2C аз ҷониби Gateshead SIS дар ҳамкорӣ бо Tesco (яке аз калонтарин фурӯшандагони хӯрокворӣ) муаррифӣ карда шуд. Аввалин фармоишгари тиҷорати электронӣ хонум Джейн Сноуболл ба шумор меравад, ки дар соли 1984 72-сола буд. Джейн Сноуболл аз мағозаи Tesco булучка (нон) фармоиш дод. Воқеан бояд қайд кард, ки ин лоиҳа мавриди дастгирӣ қарор дошт. Дар соли 1990 Тим Берренс Ли браузерӣ аввалро ихтироъ кард. Дар соли 1992 Чарлз Стак аввалин дӯкони интернет магазинро кушод (ки баъдтар номи домени “Books.com” яъне (Китобҳо)-ро гирифт [4]. Дар ибтидо интернет аз ҷониби гурӯҳҳои олимони истифода мешуд, баъдан он барои интиқоли иттилоот дар нақшаҳои ҳарбӣ истифода мешуд ва каме баъдтар навбати соҳибкорон расид ва аз солҳои 90-ум ин шабака аз пӯшида ба ҷомеа падид омадааст. Интиқоли иттилоот зуд буд, шабака ҳар чи бештар ба омма табдил ёфт. Таърихи мағозаи онлайн ва таҳаввулоти он хеле ҷолиб аст. Баъд аз дуҷумбора барқарор намудани шабакаи интернет тиҷорати интернетӣ дар бозори ҷаҳонӣ мавқеи худро ишғол намуд. Маротибаи дуюм ақидаи таъсиси мағозаи интернетӣ соли 1994 аз ҷониби Чейф Безос дар ИМА ба вучуд омад. Ҳангоми сафар аз Нью-Йорк ба Сиэтл, ӯ дар бораи он ки шавқу рағбат ба интернет зиёд шуд, фикр мекард. Интернет дигар системаи почтаи электронӣ нест, мардум ба кор дар шабака шуруъ карданд, маълумот меҷустанд ва бо хабарҳо шинос мешаванд. Баъдтар, рӯйхати аввалин мағозаи онлайн Amazon бо кассетаҳои аудио ва видео, дискҳо пур карда шуд. Азбаски савдо тавассути интернет роҳи дурдасти савдо мебошад, шумо бояд масъалаи усулҳои пардохтро ҳал кунед. Ҳамкорӣ бо бонкҳо зарур буд. Ҳамин тариқ, аввалин системаи пардохтҳои электронӣ таҳия карда шуд. Айни замон, молро метавон пардохт намуд: бо истифодаи пули электронӣ, пули нақд барои таҳвил, тавассути терминалҳо ва ғайраҳо [5].

Тиҷорати электронӣ дар асоси воридкунии таҳнологияи нави Интернет равандҳои тиҷоратро муносиб карда, ба пуррагӣ онро автоматизатсия менамояд. Инчунин имкониятҳои фавран ҷустуҷӯ кардани мол ва хизматрасониҳо, дархости харидан ва оварда расонидан, пардохти пешаки ва ғайраро фароҳам меорад.

Омилҳои пешрафти тиҷорати электрониро дар замони муосир чунин арзёби кардан мумкин аст.

Дар навбати аввал ба муассисаҳо лозим аст [6]:

➤ даст кашидан аз ҳамаи он амалиётҳои анъанавие, ки бо харҷи зиёдаи ва фоидаи кам дархост ва иҷроиши онро ба анҷом мерасониданд;

➤ сохтани сохтори нави серамали (динамикӣ) ҳамкори бо шарикон байни ташкилотҳои тиҷоратӣ;

➤ коркарди архитектураи техникӣ, бо мақсади ҳамкори ва ивазшавии соҳа аз коргари одди сар карда то харидору чамбиятҳои тоҷирон дар бозорҳо ташкили якҷоягии қисматҳои система: базаи маълумотҳо, равандҳои тиҷорат, раванди иттилоотии Веб-сайтҳо ва ғайраҳо;

➤ муассисаҳо бояд баҳри қаноатмандгардони талаботҳои муштариён ва таҳлили ҳамаи имкониятҳои иловагӣ, ки дар оянда ба муштариёни худ дода метавонанд кор кунанд.

➤ муассисаҳо бояд рақибони воқеии худро мушоҳида намуда бо навигарии назаррас дар фаъолиятҳои муштариёни навро ба худ ҷалб карда бозори навро ташкил намоянд.

Фаъолияти бозорҳои миллии молу хизматрасонӣ ва ҳамгироии онҳо ба иқтисоди ҷаҳонӣ бидуни рушди тиҷорати электронӣ, ки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар тамоми марҳилаҳои амалиёти тиҷоратӣ, аз ҷумла ҷустуҷӯ ва фармоиши молҳо, пардохтҳо ва таҳвили молҳо истифода мебаранд, ғайриимкон аст. Дар тиҷорати электронӣ тағироти кулӣ ворид карда шуд ва барои мутобиқат шудан ба шароити имрӯза дар мадди аввал бояд, ҳимояи истеъмолкунандагон ва пардохтҳо, ҳалли баҳсҳо ва танзими онро дар сатҳи миллий ва байналмилалӣ таъмин намояд. Нақши давлат дар рушди тиҷорати электронӣ, хусусан дар Тоҷикистон ва омода намудани замина барои рушди минбаъдаи он нақши муҳим дорад [7].

Раванди рушди технологияҳои рақамӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ дар марҳилаи кунунӣ таъсири назаррас мерасонад. Босуръат рушд кардани технологияҳои иттилоотӣ боиси дигаргуниҳои ҳаёт ва фаъолияти инсон гардид. Рақамикунонӣ рушди тиҷорати электрониро таъмин мекунад, ки сол то сол дар тиҷорати байналмилалӣ тағйир, такмил ва мавқеи мустаҳкамтарро ишғол мекунад. Доир ба такмилдиҳии тиҷорати электронӣ андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Тиҷорати электронӣ яке аз бозорҳои босуръат рушдбандаи замони муосир мебошад. Тиҷорати шабакавӣ қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти миллий мебошад [8].

Вобаста ба рушд ва такмилдиҳии тиҷорати электронӣ корҳои зиёди олимони соҳаро мушоҳида намудан мумкин аст.

**Ҷадвали 1. Мафҳумҳои асосӣ доир ба тиҷорати электронӣ**

Муаллиф	Моҳият
Кобелев О.А. [9]	Савдои электронӣ қисми асосӣ ва хеле муҳими тиҷорати электронӣ маҳсуб меёбад, онро ҳамчун «фаъолияти соҳибкорӣ оид ба амалигардони амалиёти тиҷоратӣ бо истифодаи васоити электронии мубодилаи маълумотҳо» тасвир кардан мумкин аст.
Максимова К. [10]	Тиҷорати электронӣ қисми асосии тиҷорати интернетӣ аст, ки дар он муомилот ба таври назаррас сурат мегирад.
Муаллифон	Тиҷорати электронӣ – қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти муосир ба ҳисоб рафта, шабакаи Интернет

ба харидорон ва фурушандагон бештар имконият медиҳад, ки барои хариди молу хизматрасониҳо дар шакли муосир пешниҳод менамояд.
---

Албатта қайдҳое, ки аз ҷониби мутахассисони соҳа карда шудаанд, маълум гардид, ки доираҳои илмӣ ҳануз ҳам нуқтаи назари ягонае вуҷуд надорад, ки кадом соҳаҳои фаъолияти инсон ба мафҳуми «тиҷорати электронӣ» дохил карда шаванд. Чун қоида, тамоми муомилоти тавассути Интернетфаъолияти соҳибкорӣ ҳузури худро дар ин шабака зиёд мекунад.

Айни ҳол дар рушди тиҷорати электронӣ як қатор омилҳо таъсир мерасонанд, ба монанди дар сатҳи миёна қарор доштани донишҳои техникии аҳоли, гарон будани нархи Интернет ва кам будани маълумотҳо дар бораи молҳои дармуомилотбуда. Бурои хуб ва боз ҳам бештар гардидани соҳа тамоми ширкатҳои ватаниро зарур аст, ки сомонаи расмӣ худро такмил диҳанд ва доир ба молҳои истеҳсолнамудаашон ҳарчӣ бештар маълумот ҷойгир намоянд, инчунин масъалаи портали иттилоотиро низ ҷонок намоянд, чи тавре, ки аз шиорҳои ташкилотҳои пешрафта бар меояд “Дар тиҷорати электронӣ аз ҳама муҳим ин боварӣ аст”.

Инчунин дар асоси он таҳлилҳову пешниҳодҳо хулоса кардан мумкин аст, ки:

1. Кам кардани хароҷот. Ҳар шакс метавонад дар муҳити тиҷорати электронӣ кор ва фаъолият намояд. Шахсоне, ки ба фаъолияти тиҷорати электронӣ машғул мешаванд, макони фуруш, корман ва дигар хароҷотҳои илоагиро сарфи назар мегузоранд, яъне барои навкорон имкониятҳо фаровон аст.

2. Васеъ кардани аудиторияи мақсаднок. Бо маҳсулот ё хизмати худ, Шумо метавонед ба бозорҳои ҳар кишвар ворид шавед ва лоиҳаро барои қонеъ кардани ниёзҳои мушаххаси одамон васеъ кунед. Метавонед дар ин самт маркетинги шабакавино самаранок истифода намоед.

3. Кам кардани хароҷот барои миёнаравҳо.

Тиҷорати электронӣ ба соҳибкорон имкон медиҳанд, ки бидуни миёнарав мустақиман бо истеҳсолкунандагон кор кунанд. Хароҷоти логистикӣ инчунин коҳиш меёбад, хусусан агар соҳибкор дар соҳаи кори зеҳнӣ ё хизматрасониҳои IT кор ва фаъолият намояд [11].

Ҳамин тариқ, тиҷорати электронӣ мафҳуми комплекси ба ҳисоб рафта, дар худ мубодилаи электронии иттилоотро ҳамчун як унсури таркибии худ дар бар мегирад.

Ҳамзамон бояд қайд кард, ки инфрасохтори иттилоотии Тоҷикистон дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор дорад, ки ин маънои имконияти ноил шудан ба тараққиёти тиҷорати электрониро дар мамлакат дорад. Ҳоло ширкатҳои мамлакат ба ҷоринамоии шабакаҳои корпоративӣ чиддан бояд муносибат намоянд, ки бе онҳо тараққиёти ояндаи тиҷорати электронӣ мушкил мегардад.

Гуфтаҳои дар боло зикршударо ба инобат гирифта қайд кардан мумкин аст, ки барои такмилдиҳӣ ва рушди соҳа дар шароити имрӯза моро зарур аст, барои тайёр намудани кадрҳои баландхисосӣ соҳаи технологияҳои иттилоотӣ диққати худро бисёртар равона намоем.

**Муқарриз: Маҳмадуллоев А.С. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

**Адабиёт:**

1. Балабанов И. Т., Электронная коммерция. Учебное пособие для вузов. - СПб, 2001. - С.191.
2. Саидмуродов Л. Х., Мирбобоев Р. М., Солиев А. А. «Бизнеси байналхалқи: назария, амалия ва одоб». – Душанбе, 2002.
3. Маҷмӯаи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “истифодаи захираҳои обӣ, масъалаҳои иқлимӣ, экологӣ, идоракунии ҳифзи захираҳо ва самаранокӣ. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: [https://durahshon.tj/fan/view\\_post.php?id=114](https://durahshon.tj/fan/view_post.php?id=114) (санаи муроҷиат: 19.11.2025)
4. Таърихи тиҷорати электронӣ ва методикаи рушди он. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://www.shopolog.ru/> (санаи муроҷиат: 19.11.2025).
5. История развития интернет - магазинов. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://inet-shopping.ru/> (санаи муроҷиат: 19.11.2025).
6. Вавилова Е.В., Бородулина Л.П. Международная торговля. Учебное пособие. - М.: Гардарики, 2006.
7. Ашуров М.Н. Роль информационных систем и технологий в развитии маркетинга / М.Н. Ашуров, Д. Кахори // Финансово-экономический вестник. – 2019. – № 1(17). – С. 56-62.
8. Бегмуродов С.Ш. Зарурати татбиқи технологияи иттилоотӣ дар рушди сайёҳӣ / С.Ш. Бегмуродов // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2022. – № 1(48). – С. 201-207
9. Кобелев О. А. Электронная коммерция: Учебное пособие / О. А. Кобелев // Издательство "Дашков и К"- 2017. – 684 с.
10. Максимова К. Электронная коммерция и перспективы ее развития // инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. 2018. - №7 (33), том 1. – С. 177-189.
11. Нусратзода М. Н Рушди тиҷорати электронӣ: дурнамо ва тамоюлҳо // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. - №2/1 (41).

**Literatur:**

1. Balabanov I. T., Electronic commerce, Uchebnoe posobie dlya uzov, SPb, 2001, P.191.
2. Saidmuradov L. Kh., Mirboboev R. M., Soliev A. A. "International business: theory, practice and manners" Dushanbe. : 200p.
3. Proceedings of the Republican Scientific-Theoretical Conference on the topic of “Water Resources Use, Climatic, Environmental Issues, Management, Resource Conservation and Efficiency. [Electronic resource]. Access source: [https://durahshon.tj/fan/view\\_post.php?id=114](https://durahshon.tj/fan/view_post.php?id=114) (access date: 19.11.2025)
4. History of e-commerce and its development methodology. [Electronic resource]. Access source: <https://www.shopolog.ru/> (access date: 19.11.2025)
5. History of the development of Internet - stores. [Electronic resource]. Access source: <https://inet-shopping.ru/> (access date: 19.11.2025)
6. Vavilova E.V., Borodulina L.P. International Trade. Textbook - M.: Gardariki 2006 p.
7. Ashurov M. N. The Role of Information Systems and technology and marketing development. / M. N. Ashurov, D. Cahori // Financial-economic journal. - 2019. - No. 1(17). - S. 56-62.

8. Begmuradov S. Sh. The need to apply information technology in the development of tourism / S. Sh. Begmuradov // Bulletin of the Technological University of Tajikistan. - 2022. - No. 1(48). - P. 201-207

9. Kobelev O. A. Electronic commerce: Educational guide / O. A. Kobelev // Izdatelstvo "Dashkov and K"- 2017, 684 pages

10. Maksimova K. Electronic commerce and the perspective of its development // innovative economy: the perspective of development and modernization, No. 7 (33), volume 1 (2018), p. 177-189

11. Nusratzoda M. Development of e-commerce: prospects and trends // Finance and Economics Bulletin. 2024 / No. 2.1 (41)

## **НАҚШИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ИҚТИСОДӢ**

Мақолаи мазкур бештар ба нақши тиҷорати электронӣ дар шароити муосир бахшида шудааст. Дар мақола муаллифон диққати худро ба муаммоҳо ва роҳҳои ҳалли мушкилоти тиҷорати электронӣ дар шароити муосир равона кардаанд. Инчунин мафҳумҳои асосӣ доир ба тиҷорати электронӣ аз нигоҳи мутахассисон маълум карда шуда, дар асоси он таърифи муаллифӣ пешниҳод карда шудааст.

Муаллифон қайд менамоянд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ибтидоии рақамикунонии соҳаҳо қарор дошта бошад ҳам, оғози қадамҳои нахустини худро барои гузариш ба рақамикунонии иқтисодӣ дар кишвар тавассути фаъолияти технологияи иттилоотӣ- коммуникатсионӣ дар соҳаҳои мухталифи кишвар ба роҳ монда, солҳои охир доир ба рушди тиҷорати электронӣ як қатор дастовардҳои ноил гардидааст. Инчунин моҳият ва зарурияти концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври пурра инъикос гардидааст.

Бояд қайд кард, ки дар мақолаи мазкур бештар масъалаҳои тиҷорати электрони сохтори иттилоотӣ ки як шакли маъмултарини тиҷорат дар асри навин мебошад нишон дода шудааст. Ҳамзамон, аз ҷониби муаллифон масъалаи комуникатсия, маркетинги яктарафа, тиҷоратӣ электрони ва технологияи муосир зикр шудааст.

**Калидвожаҳо:** тиҷорати электронӣ, соҳибкорӣ, комуникатсия, рушд, иқтисодӣ, маркетинги яктарафа, муомилоти фосилавӣ, сармояи зеҳнӣ, интернет, рақамикунонӣ, иттилоотӣ.

## **РОЛЬ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ**

Данная статья в основном посвящена роли электронной коммерции в современных условиях. В статье авторы сосредоточились на проблемах и решениях проблем электронной коммерции в современных условиях. Также определены основные понятия электронной коммерции с точки зрения специалистов, и на их основе предложено авторское определение.

Авторы отмечают, что хотя Республика Таджикистан находится на начальном этапе цифровизации отраслей, она сделала первые шаги к переходу к цифровизации экономики страны посредством внедрения информационно-коммуникационных технологий в различные отрасли страны и за последние годы достигла ряда успехов в развитии электронной коммерции. Также в полной мере отражены сущность и необходимость концепции цифровой экономики в Республике Таджикистан.

Следует отметить, что в данной статье в основном рассматриваются вопросы электронной коммерции – информационной структуры, которая является наиболее распространенной формой торговли в современном веке. При этом авторы затрагивают вопросы коммуникации, одностороннего маркетинга, электронной коммерции и современных технологий.

**Ключевые слова:** электронная коммерция, предпринимательство, коммуникация, развитие, экономика, односторонний маркетинг, дистанционное обучение, интеллектуальный капитал, интернет, оцифровка, информация.

## **THE ROLE OF ELECTRONIC COMMERCE IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS**

This article is mainly devoted to the role of electronic commerce in modern conditions. In the article, the authors focused on the problems and solutions to the problems of electronic commerce in modern conditions. Also, the main concepts of electronic commerce from the point of view of specialists are identified, and based on this, the author's definition is proposed.

The authors note that although the Republic of Tajikistan is at the initial stage of digitalization of sectors, it has taken its first steps towards the transition to digitalization of the economy in the country through the activities of information and communication technologies in various sectors of the country, and in recent years has achieved a number of achievements in the development of electronic commerce. The essence and necessity of the concept of a digital economy in the Republic of Tajikistan are also fully reflected.

It should be noted that this article mainly addresses the issues of electronic commerce, an information structure that is the most common form of commerce in the modern century. At the same time, the authors mention the issues of communication, one-way marketing, electronic commerce and modern technology.

**Key words:** e-commerce, entrepreneurship, communication, development, economy, one-way marketing, distance learning, intellectual capital, internet, digitization, information.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Каримзода Собир Маҳмадзоир – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ ва менеҷмент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Фарм, к. Э. Муҳиддин-63. Телефон: (+992) 985509958. E-mail: haydarovsobirjon89@gmail.com

**Шодизода Амон Шариф** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муовини декан оид ба корҳои тарбияи факултети иқтисод ва идора, ассистенти кафедраи Баҳисобгирии бухгалтерӣ ва менеҷмент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Фарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон:(+992) 981082711. E-mail: amonkhoja@mail.ru

**Сведения об авторах:** Каризода Собир Махмадзоир – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедрой бухгалтерского учета и менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 985509958. E-mail: haydarovsobirjon89@gmail.com

**Шодизода Амон Шариф** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, заместитель декана по учебной работе факультета экономики и управления, доцент кафедры учета и управления. Адрес: 734025, Республика

Таджикистан, город Гарм, ул. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 981082711. E-mail: amonkhoja@mail.ru

**Information about the authors:** **Karimzoda Sobir Mahmadoir** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant of the department of accounting and management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: (+992) 985509958. E-mail: haydarovsobirjon89@gmail.com

**Shodizoda Amon Sharif** – Tajik Pedagogical Institute in Rasht district, deputy dean for educational work of the faculty of economics and management, assistant of the department of accounting and management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Gharm city, k. E. Muhiddin – 63. Phone: (+992) 981082711. E-mail: amonkhoja@mail.ru

**ТДУ: 338.24.021.4**

## **НАҚШИ ИТТИЛООТ ДАР ИДОРАКУНИИ ИҚТИСОДИЁТИ МУОСИР**

**Амирзода С.А., Назаров А.М.**

**Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт**

Дар шароити муосири иқтисодӣ мавқеи захираҳои иттилоот дар системаи идоракунии яке аз масъалаҳои асосӣ ва назаррас ба ҳисоб меравад, ки дар назди дилхоҳ корхона, новобаста аз шакли моликияташ меистад. Муваффақиятҳои ин самт дар системаи идоракунии, нақши асосиро мебозад, чунки захираҳои иттилоотӣ ягона намуди захира ба ҳисоб мераванд, ки дар лаҳзаи камтарини вақт ба намуди дигари захира мубаддал мегардад.

Иттилоот дар рушди иқтисодиёт чун хун дар организми инсон мебошад. Ва иқтисодиёти муосирро бе доштани иттилооти нав ва технологияҳои иттилоотӣ тасавур кардан имконнопазир мебошад. Чунки асри XXI - ро асри иттилоот ва технологияҳои рақамӣ меноманд. Аз ин ҷост, ки нақши иттилоот дар идоракунии муосири иқтисодӣ ва рушди он мавқеи марказиро пайдо намудааст. Маҳз такмилёбиҳои технологияҳои иттилоотӣ, сабаби пайдоиши иқтисодиёти рақамӣ гардидаанд. Ва тақозои пиёdasозии иқтисодиёти рақамӣ аз рушди технологияҳои иттилоотӣ сарчашма мегирад.

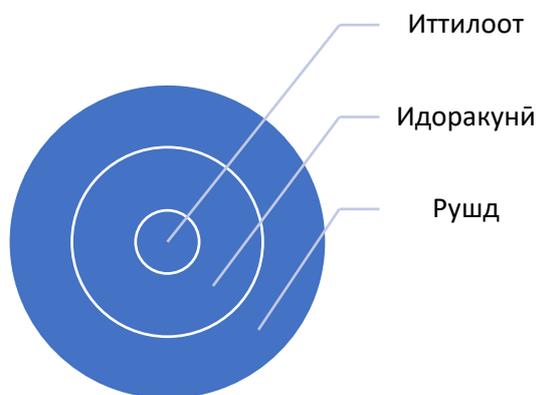
Заминаи татбиқи рушди иқтисодиёти муосирро истифодаи самаранокӣ захираҳои иқтисодӣ аз қабилӣ табиӣ, моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ амали мегардонад. Иқтисодиёти инноватсионӣ талабот ба захираҳои иттилоотиро маҳакӣ асосии худ медонад. Ва иттилоот дар шароити муосири иқтисодӣ яке аз захираҳои калидии татбиқи рушди иқтисод ба ҳисоб меравад. Имрӯзҳо захираҳои иттилоотӣ аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ пайваста мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода мешаванд. Олимони ватанӣ Комилов А.Қ., Гулов Ш.М. захираҳои иттилоотиро чунин таъриф медиҳанд. “Захираҳои иттилоотӣ – ҳамчун сифру маълумотҳои зарурӣ, ки барои идоракунии истеҳсолот лозиманд, баромад мекунанд” [7, с. 27].

Ва ин аст, ки дар шароити муосири иқтисодии кишвар оиди нақши иттилоот дар иқтисодиёт ва махсусан иқтисодиёти рақамӣ таваҷҷуҳи бевосита равона карда шудааст. Пешвои миллат дар паёмашон чунин қайд намуданд, ки “Ҷиҳати вусъат

бахшидан ба равандҳои инноватсионӣ ва истифодаи ҳамаҷонибаи имкониятҳои технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёт пешниҳод менамоем, ки солҳои 2025 – 2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон карда шаванд» [9, с. 5].

Дар шароити муосири иқтисодӣ, иттилоотӣ саҳеҳу муосир ва идоракунии дурусту самараноки он заминаи рушдро татбиқ менамояд. Дар шакли расм нақши иттилоотро дар рушди иқтисодиёт чунин тасвир намудан мумкин аст.

**Расми 1.** - Нақши иттилоот дар рушди иқтисодиёт.



**Сарчашма:** Таҳияи муаллиф

Идоракунии саноати муосир тақозои иқтисодиёти муосир мебошад. Чунки бе саноатикунони кишвар татбиқи рушд, имконнопазир мебошад. Иқтисоддонони ватани чунин меҳисобанд, ки “Таҷрибаи мамлакатҳои саноати инкишофёфта ба мо аҳамияти калон доранд” [2, с. 4].

Бояд қайд намуд, ки пеш аз ҳама сухан оиди идоракунии ташкилӣ меравад, ки объекти он ҷараёнҳои ташкилнамоии ташкилот, ташаккулёбии сохтор ва системаи идоракунии, механизми амалигардонии функцияҳои идоракунии, коркарди низомнома ва дастурамал ҳисоб меёбад. Дар натиҷа шароитҳои лозимаи фаъолияти одии ташкилот ва самаранок ҳал кардани вазифаҳои дар назди он истода, муҳайё мегарданд. Аммо худ ин вазифаҳо аллакай объекти идоракунии ҷорӣ ва дурнамо ҳисоб меёбад. Мафҳуми системаи иттилоотӣ - маҷмӯи асноди аз нигоҳи ташкилӣ танзимшуда, ҳаҷми аснод ва технологияи иттилоотӣ, аз ҷумла бо истифодаи воситаҳои техникаи ҳисоббарор ва алоқа, ки ҷараёни иттилоотиро татбиқ месозанд [8, с. 1].

Идоракунии ҷорӣ ва дурнамо соҳиби якчанд объектҳо мебошад, ки ба он дохил мешаванд: истеҳсолот, таъминоти моддӣ – техникӣ ва фурӯши маҳсулоти тайёр, навъоварӣ, маркетинг, кадрҳо, молия, эккаутинг, яъне фаъолият оиди баҳисобгирӣ ва таҳлили ҷараёнҳои хоҷагидорӣ дар ташкилот [5, с. 108].

Идоракунии истеҳсолот барои интиҳоб намудани бузургҳои (параметрҳои) асосии ҷараёни технологӣ, муайян намудани ҳаҷми ҷорӣ барориши мол ё хизматрасонӣ, ба кор омода сохтани таҷҳизот, ҷобачогузории одамон, ташкили расонидани масолах, ашёи хом, қисмҳои васлшаванда, иттилоот барои ҷойҳои истифодабарӣ, таъмиру навсозии саривақти таҷҳизот ва техника, фавран бартараф намудани нуқсонҳо ва камбудихо дар ҷараёни технологӣ, назорати сифат ва ғайра равона шудааст.

Идоракунии таъминоти моддӣ-техникӣ ва фурӯши маҳсулоти тайёр аз ташкили бастанӣ шартномаҳои байнихоҷагидорӣ, харид, расонидан ва

нигоҳдории ашё, масолах, чузъиётҳои васлшаванда, аз он ҷумла молҳои истеҳсолшуда ва расонидани он ба харидорон иборат мебошад.

Идоракунии инноватсионӣ, яъне ташаккули назарияҳои нав, дорои объекти худчараёни тадқиқотҳои илмӣ, коркардҳои дақиқ, офаридани намунаҳои таҷрибавӣ ва ҷоринамоии навовариҳо дар истеҳсолот иборат аст.

Идоракунии маркетинг дар шароити имрӯза соҳаи аз ҳама муҳим ва мураккаби фаъолияти хоҷагидории ташкилот мебошад, ки бо масъалаҳои омӯзиши бозор, вазъи имрӯзаю ояндаи он, ташаккули системаи фуруш, коркарди сиёсати нарх, реклама ва ғайра алоқаманд мебошад.

Идоракунии кадрҳоро, ки дар шароити ҳозира чун идоракунии иҷтимоӣ ҳисобидан мумкин аст, бо масъалаҳои интиҳоб, ҷобачогузорӣ, омӯзиш, баландбардории таҳассуси кормандон, ҳавасмандкунӣ ва мукофотдиҳии меҳнат, беҳтарнамоии шароитҳои меҳнат ва зиндагии коргарон, нигоҳдории алоқа бо иттифоқҳои касаба ва ҳалли ихтилофҳои меҳнатӣ алоқаманд мебошад.

Моҳияти идоракунии молиявӣ дар таҳияи буҷет ва нақшаи молиявӣ ташкилот, ташаккул ва тақсимои захираҳои молиявӣ он, воридоти сармояҳо, баҳодиҳии вазъияти молиявӣ ҷорӣ ва дурнамо, қабул кардани чораҳои лозима оиди мустаҳкамнамоии он иборат мебошад.

Ниҳоят, идоракунии муҳосибӣ (экзаунтинг) бо чараёни ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили маълумотҳо оиди фаъолияти ташкилот, муқоисаи он бо нишондиҳандаҳои ибтидоӣ ва нақшавӣ, натиҷаи фаъолияти дигар ташкилотҳо, бо мақсади ошкоркунии саривақтаи мушкилотҳо, дарёфти захираҳо барои таъминоти пурраи истифодабарии иқтисодӣ мавҷудбуда ва ғайра вобастагӣ дорад.

Дар шароити муосири иқтисодӣ, яке аз фишангҳои асосии сиёсати давлатӣ “барномарезӣ барои рушди минтақаҳо” [3, с. 293] мебошад, ки барномарезиҳо бо иттилоотҳои навин бароҳ монда шуда, заминагузори рушди иқтисоди миллӣ мегарданд.

Моҳияти ҳар гуна назария ё фаъолияти мақсаднок, аз он ҷумла менеҷмент, дар функсияҳо (лот. Functio - ӯҳдадорӣ, доираи фаъолияти таъинот, нақш) инъикос меёбад, яъне маҷмӯӣ вазифаҳои, ки онҳоро бояд ҳал намоянд. Аз тарафи бисёр мутахассисон қабул шудааст, ки дар менеҷмент панҷ функсия вучуд дорад. Онҳо соли 1916 бо яке аз асосгузори ин илм Анри Файол таҳия шудаанд.

Функсияи асосии менеҷмент дар маънои васеаш банақшагири ҳисоб меёбад. Ин функсияро татбиқ намуда, соҳибкор ё идоракунанда дар асоси таҳлили амиқ ва ҳама тарафаи вазъияти вучуддоштаи ташкилот, мақсад ва вазифаҳои ҷорию дурнаморо таҳия месозад, стратегияи амалиётҳоро кор карда мебарояд ё нақша ва барномаҳои заруриро тартиб медиҳад.

Таҷассумёбии амалии мақсадҳои, ки дар нақшаҳо барномаҳо ва стратегияҳо ифода ёфтаанд, функсияи ташкилро ба ӯҳдаи худ мегирад. Ин ба воситаи балоихагири ва ба вучуд овардани сохторҳои ташкилӣ, системаи идоракунӣ, таъмини фаъолият бо ҳуҷҷатҳои зарурӣ ва ғайра татбиқ мегардад.

Амалигардонии вазифаҳои ташкилот ба воситаи фаъолияти муштараки одамон татбиқ мегардад. Барои он, ки ин фаъолият ба мақсади худ расад, онро мутобиқсозӣ намудан, ба тарафи зарури роҳнамо сохтан ва таъминоти зарурии дараҷаи алоқаманди байни иштирокчиёно лозим аст. Дар чунин мутобиқсозӣ моҳияти функсияи сеюми менеҷмент иборат мебошад.

Ягон вазифа самаранок бо сифати баланд ва хароҷотҳои камтарин ҳал намешавад, агар одамон дар ин ҳавасманд набошанд. Он дар муайянсозии талаботҳои одамон, интихоби воситаи лозима ва амалии қонегардонии он асос меёбад. Ин имконияти фаъолияти максимали ҳайат ва менечеронро барои расидани мақсадҳои гузошташуда таъмин месозад.

Натиҷаҳои фаъолияти ташкилот ва кормандони онро ҳар сари чанд вақт тафтиш кардан, баҳо додан ва ислоҳ намудан зарур аст. Назорат функцияи ниҳонии менечмент ҳисоб меёбад. Назорат бояд саривақт хатарҳои меомадаро ошкор намояд, хатогиҳоро муайян созад ва бо ин заминаи мустаҳкамро барои мукамалгардонии кор таъмин созад.

Функцияҳои идоракунии бо ёрии усулҳои ташкилӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва психологӣ амали мегарданд [10,с. 103]. Усулҳои номбурдашударо дар алоҳидагӣ баррасӣ мекунем.

Бо ёрии усулҳои ташкилӣ шароитҳои зарурии фаъолияти ташкилот муҳайё мегардад ва барои ҳамин ин усул нисбати дигаронаш ибтидоӣ ҳисоб меёбад. Тавассути он ташкилот ба лоиҳа гирифта мешавад, таъсис меёбад, дар вақт ва фазо мутобиқ мегардад, фаъолият ба меъёр дароварда мешавад, бо дастурнамалҳои лозима таъмин ва батартибандозӣ мегардад, ки дар онҳо ҷобачогузориҳои ҳайат, ҳуқуқҳои вай, уҳдадорихо, хусусияти рафтор дар вазъиятҳои гуногун ва ғайра дарҷ гардидаанд. Ин усулҳо танҳо чорҷубаҳоеро меофаранд, ки барои фаъолияти оянда ва инкишофи ташкилот пешбини шудаанд ва аз ҳамин сабаб онҳо моҳиятан пассив мебошанд. Ба категорияи ташкилӣ усулҳои ташаккули сохторҳои идоракунии, усулҳои ташкили коллективҳои меҳнатӣ, усулҳои тайёр ва гузаронидани чорабиниҳои гуногуни ҷамъиятӣ дохил мешаванд.

Бо ёрии усулҳои маъмурӣ даҳолати фаъл ба фаъолияти одамон ё бо роҳи маҷбурияти рӯирост, ё бо роҳи муҳайё сохтани чунин маҷбурият ба вучуд меояд. Усули маъмурӣ ҳангоми идоракунии вазифаҳои оддӣ стандартӣ, пеш аз ҳама сохторҳои типӣ ҳарбидошта, масалан нақлиёт истифода бурда мешаванд. Ин усул маҳдудияти ташаббускории коргаронро талаб менамояд ва ҳамаи ҷавобгариро барои натиҷаҳо бар души роҳбар мегузорад. Элементи таркибии чунин усулҳо мукофотдиҳии иҷрокунандагон мебошад, аммо он на барои комёбиҳои реалӣ, балки барои собиқаи зиёди корӣ, итоаткунии нисбати роҳбарият, интизомнокӣ ва ғайра дода мешавад. Норасоии асосии усули маъмурии идоракунии дар он мебошад, ки он иҷрокунандагонро барои иҷроиши кор водор месозанду на ба зиёдшавии он, итоаткуниро тарафдорӣ мекунанду на ташаббускориро навогариро. Барои ҳамин имрӯзҳо дар шароити инкишофдиҳии назарияҳо, усулҳои маъмурӣ оҳиста-оҳиста барҳам хӯрда истодаанд.

Барои ҳалли самаранокӣ чунин вазифаҳо усулҳои иқтисодии идоракунии кӯмак мерасонанд. Онҳо дар ҳавасмандкунии моддӣ коргарон ва самаранокӣ кори онҳо ва ҷавобгариро бар души худ гирифтанд, асос меёбанд. Ин усулҳо дар аввали асри XX бо кӯшишҳои Ф. Тейлор ҷорӣ гардидаанд. Усулҳои иқтисодӣ дар назар доранд, ки иҷроиши босифат ва саривақтӣ вазифаҳо аз ҳисоби камкунии хароҷотҳо ё даромади иловагӣ бояд мукофотонида шаванд. Барои ҳамин одамон дар афзоиши миқдори кор, сифати кор ва саривақтии он ҳавасманд мешаванд.

Усулҳои иҷтимоӣ – психологӣ идоракуни дар солҳои 20 – уми асри ХХ ташаккул ёфтаанд. Онҳо ду паҳлуи таъсирро ба рафтори коргарон ва баландбардории фаъолияти меҳнатӣ дар назар мегиранд.

Якум фароҳамсозии муҳити мусоиди маънавӣ – психологӣ дар коллектив, инкишофи муносибатҳои хайрхоҳона байни роҳбар ва зердастон.

Дуюм ошкорнамоии қобилиятҳои шахсии ҳар коргар, расонидани кумак барои тақмили онҳо, ки ба баланд бардоштани самаранокии инсон дар фаъолияти меҳнатӣ оварда мерасонад.

Дар ҳаҷони муосири ба таври динамикӣ тағйирёбанда метавонад номутобиқати ва дар натиҷа бархӯрди манфиатҳо дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла иттилоот ба амал ояд [6, с. 6].

Дар иқтисодиёти бозорӣ идоракунии молиявӣ бо технологияҳои иттилоотӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷае ба ҳисоб меравад, ки дар назди дилхоҳ намуди фаъолият меистад. Муваффақиятҳои ин самт дар системаи идоракунии технологияҳои иттилоотӣ объектҳои иқтисодӣ ба роли махсуси молия вобаста аст ва он ифодагари намуди ягонаи захираҳои мебошад, ки имконияти табдилёбӣ дар дилхоҳ лаҳзаҳои технологияҳои иттилоотӣ вақтро ба дигар чиз: воситаҳои асосӣ ва гардиш, қувваи корӣ ва ғайраҳо дорад. Мақсаднокӣ ва самаранокии чунин табдилот аз бисёр ҷиҳат тараққиёти технологияҳои иттилоотии иқтисодии корхона, коргарон ва хоҷагидоронро ифода менамояд. Захираҳои молиявӣ инчунин метавонанд ба сифати активҳои фаъоли корхонаҳо дар асоси технологияҳои иттилоотӣ баромад кунанд, ки ифодагари намудҳои гуногуни даромадҳо бошанд.

Нақши асосии захираҳои молиявӣ дар иқтисодиёти корхонаҳо ин зарурияти автоматикунонӣ бо технологияҳои иттилоотӣ ва ҷудонамоии вазифаҳои идоракуни ба соҳаи фаъолияти мустақил мебошад. Дар шароити имрӯза ташкили чунин фаъолият дар доираи системаи махсуси идоракуни, ки менечменти молиявӣ ном гирифтааст, иҷро мегардад.

Менечменти молиявӣ ба монанди дигар системаҳо аз объект ва субъекти идоракуни, яъне зерсистемаҳои идоракуни ва идорашаванда иборат аст.

Ҳамчун объектҳои идоракуни дар системаи мазкур захираҳои молиявӣ ва муносибатҳои молиявӣ байни субъектҳои хоҷагӣ, инчунин зинаҳои гуногуни системаи молиявӣ баромад мекунанд.

Вобаста ба масштаб ва гуногунии намудҳои фаъолияти объектҳои идоракуни зерсистемаи идорашаванда дорои сохтори мураккаб буда метавонад. Умуман, дар таркиби вай таъминотҳои ҳуқуқӣ, ташкилотӣ, методӣ, кадрӣ, иттилоототӣ ва барномавино ҷудо намудан мумкин аст.

Амалигардонии дилхоҳ системаҳо дар иқтисодиёт дар доираи таъминоти ҳуқуқии амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, фармонҳои Президент, қарорҳои ҳукумат, актҳои меъёрии вазоратҳо ва идораҳо, иҷозатномаҳо, ҳуҷҷатҳои низомномаҳо, қоидаҳои тартиби корхонаҳои мушаххас сурат мегиранд. Таъминоти ташкилӣ сохтори умумии системаи идоракунии молиявино дар корхонаи мушаххас таъмин намуда, дар доираи вай вазифа ва масъалаҳои мазкур сохторҳои мувофиқ, шубҳо ва шахсони алоҳидаро муайян менамояд.

Асоси таъминоти методии менечменти молиявино маҷмӯъҳо, усулҳо ва амсилаҳои (моделҳои) гуногуни умумииқтисодӣ, таҳлилӣ ва махсус ташкил

медиханд, ки идоракунии самаранокӣ захираҳои молиявӣ объекти хоҷагиро таъмин менамоянд.

Ҷузъӣ марказии зерсистемаи идоракунӣ (субъекти идоракунӣ) – и менечменти молиявӣ таъминоти кадрӣ, яъне гурӯҳи одамон (директори молиявӣ, менечерон ва монанди онҳо) мебошанд, ки тавасути роҳҳои гуногун ва усулҳои мухталиф қабул ва иҷрои таъсиротҳои идоракуниро ба объектҳо иҷро мекунанд. Раванди қабул ва иҷрои таъсиротҳои идоракунӣ иборат аст аз ҷамъоварӣ, интиқол ва коркарди ахбори зарурӣ оиди объект, инчунин ба иҷрошавӣ амалӣ намудани қарорҳои идоракунӣ. Идоракунии дилхоҳ объекти иқтисодӣ бевосита бо доду гирифтӣ иттилоотии байни ҷузъҳои таркибии он ва муҳити атроф алоқаманд мебошад.

Хусусан, нақши иттилоот дар соҳаи идоракунии молиявӣ калон аст. Дар маънои васеи худ таъминоти иттилоотӣ аз ҳисоби қабули қарорҳои идоракунии дохили корхона (масалан, шӯбаи муҳосибот, шӯбаи истеҳсолот, таъминоти моддию техникаӣ, хизматрасонӣ, маркетинг ва ғайраҳо) ҳосил карда мешавад, қисми дигари иттилоот аз ғайри объект, яъне аз ҳисоби бозори иттилоотӣ қабул карда мешавад.

Мо дар давраи се даҳсолаи истиқлолият ба идоракунии интернет–бизнес бояд гузарем, чунки бахши хусусӣ рушд науда тақозои технологияҳои муосирро дорад. Ва барҳақ Ғаниев Т. чунин мефармояд, ки “Ҷараёнҳои технолгӣ ва инкишофи интернет- бизнес бояд чунон фаъол намоянд, ки истеъмолкунанда доимо ҳис намояд, ки нисбати ӯ ғамхорӣ ва диққат дода мешавад” [1, с. 49]. Инчунин дигар муҳақиқон ба чунин назаранд, ки “Равандҳои муосири инкишоф додани идоракунии хоҷагии халқ бо пурзур намудани равандҳои гузариш ба низоми нави иқтисоди бозори алоқаманд аст [4, с. 171].”

Технологияҳои ҳалли масъалаҳои менечменти молиявӣ дар шароитҳои автоматикунии технологияҳои иттилоотӣ аз иҷрои протседураҳои зерин иборат будааст: ҷамъоварӣ ва омодакунии иттилоот, коркард, ғункунӣ ва нигоҳдории маълумотҳо, гирифтани иттилооти натиҷавӣ, фиристодани иттилоот ба шахси қабулкунандаи қарорҳои идоракунӣ ва қабули қарорҳо.

Хулоса бояд қайд намуд, ки иттилоот дар идоракунии иқтисодии муосир, яке аз механизмҳои калидии рушдро дорад. Доштани иттилооти замонавӣ имкон фароҳам меорад, ки ояндабинии натиҷавӣ иқтисодӣ, самаранокӣ ва афзуншавии омилҳои иқтисодӣ татбиқ гарданд. Инчунин шароити муосири иқтисодӣ тақозои захираҳои иттилоотиро зиёд намуда, имрӯзҳо ва дар оянда он идоракуниҳое муваффақ мешаванд, ки иттилооти муосир ва ё талаботҳои қонеънашудаи башариетро дастрас намудаанд.

**Муқарриз: Маҳмадуллоев А.С. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт**

1. Ғаниев Т.Б. Менечмент. Қисми 3. – Душанбе, 2006. – С. 49.
2. Деҳқонов С.А., Миршарипов Э.Қ., Ҳайдаров С.М. Андоз ва андозбандӣ. Воситаи таълимӣ / С.А. Деҳқонов, Э.Қ. Миршарипов, С.М. Ҳайдаров. – Душанбе, 2023. – 148 с.
3. Деҳқонов С.А. Баъзе масъалаҳои таҷрибаи хориҷии таъмини захиравии рушди минтақа / С. А. Деҳқонов // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2022. - №1(30). - С. 293.

4. Деҳқонов С.А., Миршарифзода Э.Қ., Маҳмадуллоев А.С. Нақши соҳаи истеҳсоли ва чорводорӣ дар таъмин намудани рушди устувори минтақаи Рашт / С. А. Деҳқонов Э.Қ., Миршарифзода, А.С. Маҳмадуллоев // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар н.Рашт (бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод) – Рашт, 2024. - №2(2). - С. 171.

5. Концепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020 с. 108с. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: [www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи муроҷиат: 29.03.2025с.).

6. Концепсияи сиёсати давлатии иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апоели соли 2008, № 451. – С. 6.

7. Комилов А.Қ., Гулов Ш.М. Назарияи иқтисодӣ. Воситаи таълимӣ / А.Қ. Комилов, Ш.М. Гулов. – Душанбе, 2014. – 256 с.

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи иттилоот аз 27 ноябри соли 2014, №1164. – С. 1.

9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ аз 28 декабри соли 2024. – С. 5.

10. Ҳабибов С.Ҳ., Фақеров Ҳ.Н. Менеҷмент. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2003. – 215 с.

#### **Literature**

1. Ganiev T.B. Management. Part 3./ - Dushanbe (Dilovar-DDMT) 2006. – P. 49.

2. Dehqanov S.A., Mirsharipov E.K., Khaydarov S.M. Taxation and taxation. Educational tool / S.A. Dehqanov, E.K. Mirsharipov, S.M. Khaydarov - Dushanbe 2023. 148p. – P. 4.

3. Dehqanov S. A. Some issues of foreign experience in ensuring the resource development of the region [Text] / S. A. Dehqanov // Finance and Economics Bulletin. – Dushanbe. - 2022. - No. 1(30). - P. 286-295. ISSN 2663-0389. С-293

4. Dehqanov S. A., Mirsharifzoda E.K., Mahmaddullov A.S. The role of the production and livestock sector in ensuring sustainable development of the Rasht region / S. A. Dehqanov E.K., Mirsharifzoda, A.S. Mahmaddullov // Message of the Tajik Pedagogical Institute in Rasht (department of law, history and economics) – Rasht. - 2024. - No. 2(2). - P. 171. ISSN 3079-1758.

5. The concept of the formation of electronic government in Tajikistan for 2012-2020: -108 p. [Electronic resource]. [www.adlia.tj](http://www.adlia.tj). (access date: 29.03.2025).

6. Concept of the State Information Policy of the Republic of Tajikistan dated April 30, 2008 No. 451. – P. 6.

7. Komilov A.K., Gulov Sh.M. Economic Theory (teaching aid) Dushanbe (Irfon) 2014, 256p. p.-27.

8. Law of the Republic of Tajikistan on Information dated November 27, 2014, No. 1164. – P. 1.

9. Message of the President of the Republic of Tajikistan, His Excellency Emomali Rahmon, on the main directions of the domestic and foreign policy of the republic dated December 28, 2024. – P. 5.

10. Habibov S.H., Faqerov H.N. Management. Textbook / - Dushanbe (Humo) 2003. 215p. – P. 103.

## НАҚШИ ИТТИЛООТ ДАР ИДОРАКУНИИ ИҚТИСОДИЁТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур оиди нақши иттилоот дар идоракунии иқтисодиёти муосир сухан рафта, қайд мегардад, ки иттилоот яке аз маҳаққои калидии татбиқи рушди иқтисодиёти муосир мебошад. Дар иқтисодиёти муосир идоракунии молиявӣ бо технологияҳои иттилоотӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷае ба ҳисоб меравад, ки дар назди дилхоҳ намуди фаъолият меистад. Муваффақиятҳои ин самт дар системаи идоракунии технологияҳои иттилоотӣ объектҳои иқтисодӣ ба роли махсуси молия вобаста аст ва он ифодагари намуди ягонаи захираҳои мебошад, ки имконияти табдилёбӣ дар дилхоҳ лаҳзаи бо технологияҳои иттилоотӣ вақтро ба дигар чиз воситаҳои асосӣ ва гардиш, қувваи корӣ ва ғайраҳоро дорад. Ва иқтисодиёти муосирро бе доштани иттилооти нав ва технологияҳои иттилоотӣ тасавур кардан имконнопазир мебошад. Чунки тақозои пиёдаسازی иқтисодиёти рақамӣ аз рушди технологияҳои иттилоотӣ сарчашма мегирад.

Нақши асосии захираҳои молиявӣ дар иқтисодиёти корхонаҳо ин зарурати автоматикунони бо технологияҳои иттилоотӣ ва ҷудонамоии вазифаҳои идоракунӣ ба соҳаи фаъолияти мустақил мебошад.

**Калидвожаҳо:** захираҳои иттилоотӣ, идоракунии иқтисодиёти муосир, системаи идоракунӣ, иқтисодиёти рақамӣ, захираҳои иқтисодӣ, идоракунии истеҳсолот ва идоракунии молиявӣ.

## РОЛЬ ИНФОРМАЦИИ В УПРАВЛЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКОЙ

В данной статье рассматривается роль информации в управлении современной экономикой, отмечается, что информация является одним из ключевых критериев реализации развития современной экономики. В современной экономике управление финансами с помощью информационных технологий является одной из основных проблем любого вида деятельности. Успехи этого направления в информационно-технологической системе управления экономическими объектами обусловлены особой ролью финансов, которые представляют собой единственный вид ресурсов, обладающий способностью в любой момент времени трансформироваться в другие вещи - основные и оборотные фонды, рабочую силу и т. д. И современную экономику невозможно представить без новой информации и информационных технологий. Ведь необходимость внедрения цифровой экономики обусловлена развитием информационных технологий.

Основная роль финансовых ресурсов в экономике предприятий обусловлена необходимостью автоматизации с помощью информационных технологий и разделения функций управления на самостоятельные сферы деятельности.

**Ключевые слова:** информационные ресурсы, современный экономический менеджмент, системы управления, цифровая экономика, экономические ресурсы, управление производством и финансами.

## THE ROLE OF INFORMATION IN THE MANAGEMENT OF THE MODERN ECONOMY

This article discusses the role of information in managing the modern economy, noting that information is one of the key criteria for implementing the development of the modern economy. In the modern economy, financial management with information technology is one of the primary issues facing any type of activity. The successes of this

direction in the information technology management system of economic objects are due to the special role of finance, which represents the only type of resource that has the ability to be transformed at any moment of time into other things - fixed and circulating assets, labor, etc. And it is impossible to imagine a modern economy without new information and information technologies. Because the need to implement a digital economy stems from the development of information technologies.

The main role of financial resources in the economy of enterprises is the need for automation with information technologies and the separation of management functions into independent spheres of activity.

**Keywords:** information resources, modern economic management, management system, digital economy, economic resources, production management and financial management.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Амирзода Соҳибназар Амирхоҷа – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муовини ректор оид ба иқтисод ва хоҷагидорӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 988192019. E-mail: dot.sd@mail.ru

**Назаров Абдувакил Маҳмадбоқиевич** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти факултети иқтисод ва идора. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Гарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Телефон: (+992) 988140283. E-mail: nabduvakil@mail.com

**Сведения об авторах:** Амирзода Соҳибназар Амирхоҷа – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, проректор по экономике и хозяйству, кандидат экономических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Гарм, ул. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 988192019. E-mail: dot.sd@mail.ru

**Назаров Абдувакил Маҳмадбоқиевич** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент факультета экономики и управления. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, к. Э. Мухиддина – 63. Телефон: (+992) 988140283. E-mail: nabduvakil@mail.com

**Information about authors:** Amirzoda Sohibnazar Amirkhoja – Tajik pedagogical institute in Rasht district, deputy rector for economics and business administration, candidate of economic sciences, associate professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Gharm, st. E. Muhiddinova – 63. Phone: (+992) 988192019. E-mail: dot.sd@mail.ru

**Nazarov Abduvakil Mahmadoqievich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant of the faculty of economics and management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Gharm city, k. E. Muhiddin – 63. Phone: (+992) 988140283. E-mail: nabduvakil@mail.com

ТДУ: 658.115

## МУАММОҲОИ РУШДИ СОҶИБКОРӢ ВА ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОНИИ ОН ДАР ТОҶИКИСТОН

Атоев Н.Ф., Давлатов Ҳ.Ҷ., Турсунбоев С.Ф.  
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт

Раванди бо муваффақияти рушди соҳибкорию хусусӣ дар Тоҷикистон ба марҳилаи рушди босуръат ворид гардидааст. Барои боз ҳам тақвият додан ва таъмини рушди устувори он проблемаҳоеро бояд ёфт, ки дар воқеъ, барои рушди босуръати соҳибкорӣ монеа эҷод мекунанд ва дар баробари ин барои ҳалли ин мушкилот чораҳои заруриро амалӣ намуд.

Барои рушди ин равандҳои муҳим воқеан саволҳои ҳалталаб метавонанд инҳо бошанд, ки чӣ халал мерасонад, проблемаҳои асосии соҳибкорӣ кадомҳоянд ва монанди инҳо.

Таҳлили вазъи иқтисодию иҷтимоӣ ва сатҳи рушди соҳибкорӣ имконият медиҳад, ки проблемаҳои асосии рушди соҳибкорӣ дар шакли зерин муайян карда шаванд:

- дар шаҳрвандоне, ки мехоҳанд ба соҳибкорӣ машғул шаванд мавҷуд набудани дониш ва малакаи кофӣ;
- норасоии маълумот ва иттилоот оид ба масъалаҳои актуалии фаъолияти соҳибкорӣ;
- дар он шахсоне, ки нав фаъолияти соҳибкориро оғоз намудаанд, мавҷуд набудани захираҳои пулию молӣ барои ташкил ва рушди фаъолияти худӣ;
- гаронарзиш ва мушкилии барасмиятдарории фаъолияти соҳибкорӣ (иҷозатнома, бақайдгирӣ, сертификаткунонӣ ва ғайра);
- вазнинии фишори андозбандӣ, ки соҳибкорро маҷбур месозад, то паси парда равад, дар ин раванд зарур аст, ки ба соҳибкорон имтиёз дода шавад, зеро моддаи 32-юми кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имтиёзҳои андозӣ бахшида шудааст [1, с.41];
- воқеан ҳимоя нашудани соҳибкорон аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти назораткунанда;
- нокифоя будани маърифати молиявии шаҳрвандон;
- паст будани маданияти соҳибкорӣ;
- татбиқ нагардидани технологияҳои нав дар истеҳсолот;
- муносибати эҳтиёткоронаи як қисми аҳоли нисбат ба соҳибкорӣ.

Проблема ва омилҳои, ки барои рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон монеа мешаванд, бисёрсамта мебошанд ва масъалаҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ-ҳуқуқӣ доранд [3, с. 62]. Аз ин лиҳоз, сабаб ва омилҳои гуногуни барои рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон монешаванда омил ва шаклҳои таъсиррасонӣ, сатҳ ва дараҷаи алоқамандии онҳо баррасии масъалаи мазкурро то андозае мушкил мегардонад ва барои ин муносибати системавино роҳандозӣ намудан лозим аст. Бо дарназардошти ин метавон заминаҳои амиқи сабаб ва омилҳои монешавандаи рушди соҳибкориро равшан намуд, ки ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд:

**1. Заминаҳои системавӣ**, ки хусусияти амиқи маҷмӯӣ доранд ва бартарарфсозии онҳо вақти зиёдро талаб менамояд. Ба қатори заминаҳои

системавии монешавандаи рушди босуботи соҳибкорӣ инҳоро дохил намудан мумкин аст [4, с. 89]:

А) Номукамал будани заминаи қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти соҳибкорӣ. Қисми зиёди масъалаҳои марбут ба рушди минбаъдаи соҳибкорӣ ба номукамал будани қонунгузориҳои мо, истифодаи ҳархела ва такроршавии онҳо вобастагӣ доранд [7, с. 42].

Камбудии асосии базаи меъёрию ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари соҳибкорӣ инҳоянд [6, с. 342]:

- қафо мондани қонунгузориҳо аз таҷрибаи амалӣ;
- имконияти шарҳ ва истифодаи гуногуни муқаррароти қонунгузорӣ;
- мавҷудияти он самтҳои соҳибкорӣ, ки бо санадҳои қонунгузорӣ фаро гирифта нашудаанд;
- сатҳи пасти маълумоти соҳибкорон оид ба қонунҳои қабулшуда ва истифодашаванда;

Б) Монешаҳои маъмурӣ ба вайроншавии принципҳои соҳибкории муосир оварда мерасонанд ва на танҳо ба соҳибкории хусусӣ, балки ба давлат низ зарар мерасонанд. Ҳокимият барои ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон вазифадор аст ва бояд барориши маҳсулоти нави сифатнокро назорат намуда, ба рақобати ғайришаффоф, фиребдиҳии харидорон ва ғайра роҳ надиҳад.

**2. Заифии дастгирии давлатии соҳибкорӣ** [3, с. 67]. Боз як тамоюли муосири рушди соҳибкорӣ ва омили ниғоддорандаи рушди устувори он ин мавҷуд набудани мақсади ягонаи иқтисодӣ ва ҳавасмандии байни бахши хусусӣ ва давлат мебошад. Яъне бо дарназардошти мавҷудияти имтиёзҳои давлатӣ бояд афзалият додани бахши хусусӣ нисбат ба бизнеси давлатӣ масъалаи муҳим доништа мешавад, зеро дар конституция низ чунин оварда шудааст, ки “Ҳар кас ҳуқуқ дорад, ки озодона меҳнат кунад касб интихоб намояд ва барои худ ва дигарон фаъолиятро ба роҳ монад” [2, с. 11].

**3. Сабабҳои объективӣ/шароитҳо** - чун қоида, новобаста аз субъектҳои соҳибкорӣ ва соҳаҳои истифодабарии он, ки баргарафкунии онҳо вақти нисбатан камро дар бар мегирад, зуҳур мекунад [7, с. 112].

Ба қатори шароитҳои объективӣ, ки барои рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон монеша мешаванд, пеш аз ҳама, чунин омилҳоро вобаста қардан мумкин аст:

1) Рушди сусти институтҳои (ниҳодҳои) бозор ва мавҷуд набудани инфрасохтори дастгирии соҳибкорӣ яке аз сабабҳои асосии монешавандаи рушди бизнес мебошад, ки дар рушди заифии низоми бонкӣ бо дарназардошти мавҷуд набудани бонкҳои хориҷӣ ва бонкҳо, набудани ширкатҳои мутақили суғуртавӣ ва лизингӣ, институтҳои мустақили ташхискунанда ва баҳодиҳии объектҳои хусусӣ инъикос гардида, барои рушди инфрасохтор монеша менамоянд. Гузашта аз ин, мавҷуд набудани фонди мукаммали бозор (бозори коғазҳои қиматнок) рушди соҳибкориро ниғод дошта, онро аз шаклҳои муосири рушди он фарсахҳо дур ниғод медоранд [8, с. 98].

2) Мушкилии дигар, ин рушди нокифояи суғурта дар соҳаи соҳибкории хурд мебошад, ки бо пастрави алоқаҳои хоҷагидорӣ, зиёд шудани муфлисшавӣ асос ёфтааст ва ин ҳавасмандиро нисбат ба сармоягузорӣ ва инноватсияҳо паст мегардонад.

Таваккали қалони лоиҳаҳои инноватсионӣ, мавҷуд набудани низоми суғурта ва кафолати татбиқи лоиҳаҳо барои рушди истеҳсолот асоси илмӣ дошта,

монеагӣ мекунад. Ин проблема бо дарназардошти дар дохили ҷумҳурӣ мавҷуд набудани бозори дохилии лизинги таҷҳизот ҳамчун бизнеси нав мушкилтар мегардад.

3) Набудани бизнес – марказҳо ва бизнес – инкубаторҳо, иттиҳодияҳои қарздиҳӣ ва дигар қисматҳои таркибии дастгирии соҳибкорӣ ба сатҳи мавҷудаи соҳибкорӣ ва мавқеи дар иқтисодиёти миллӣ доштааш мутобиқат менамояд. Аз ин лиҳоз, бе дастгирии мақсадноки соҳибкорӣ ва ташаккули механизми самараноки танзими давлатӣ Тоҷикистон боз солҳои зиёд аз рушди муосири соҳибкорӣ дар канор мемонад [6, с.261].

4) Номукамал будани механизмҳои танзими давлатӣ. Албатта, танзим бисёр зарур аст, вале он набояд асосҳои иқтисодиётро барҳам занад ва барои рушди соҳибкорӣ дар маҷмӯъ монеа шавад.

Назарпурсии 200 нафар роҳбари сохторҳои соҳибкорӣ ва мутахассисони бизнес нишон доданд, ки аз омилҳои зиёд баҳои баланд - аз 75 то 85 бал (60%-и пурсидашудагон)-ро омилҳои дастрасии захираҳои молиявӣ ва сатҳи қарзӣ, меъёрҳои андозбандӣ, таъминоти захиравӣ ташкил менамоянд [9, с.84].

Аз 50 то 75 бал (25%-и пурсидашудагон)-ро ташаккули сиёсати маркетингӣ, сатҳи сифат ва номгӯй, нарх ва маданияти истеҳсолӣ, то 50 бал (15% - пурсидашудагон)-ро шароити суғуртаи бизнес ва сармоягузорӣ, муҳити ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, пардохтпазирии талаботи харидорӣ ва дигар шароитҳои ташкил менамоянд [9, с.85].

Мақомоти давлатӣ зиёда аз 100 намуди иҷозатнома медиҳад. 70 %-и маҳсулот дар бозори истеъмолӣ сертификатсияи ҳатмиро мегузаранд. Барои муқоиса: дар Аврупо ва ИМА ин ҳамагӣ 5-7 %-ро ташкил медиҳад. Дар ин замина танзими фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси санҷиши пешакӣ давом меёбад. Аммо ин асосан санҷиши дуруст ба роҳ мондани ҳуҷҷатгузорӣ мебошад. Ҷамъият барои он ҳавасманд аст, ки маҳз фаъолияти ҷорӣ корхонаҳо санҷида шавад [5, с. 53].

Таҷрибаи амалии танзими фаъолияти соҳибкорӣ аз субъектҳои соҳибкории хурд барои бақайдгирӣ, иҷозатномаҳои гуногун, мувофиқакунии литсензия, сертификат ва санҷишҳо вақт ва сарфи маблағи зиёдро талаб намуда, онҳоро аз истеҳсолот дур менамояд.

5) Сатҳи пасти дониш ва маълумоти соҳибкорон ва дар амал истифода нашудани шабакаи технологияи иттилоотӣ ва Интернет.

Мавҷуд набудани низоми дастгирии ташкилӣ ва рушди соҳибкорӣ, ки барои хизматрасониҳои баландсифат, вале арзони молиявӣ, машваратӣ, иттилоотӣ мусоидат менамояд, дар он минтақаҳо, ки инфрасохтори он вучуд надорад, ба гуногунии сатҳи рушди соҳибкорӣ оварда мерасонад [9, с.91].

Натиҷаи назарпурсии соҳибкорон ва сохтори онҳо, намоёндагони мақомоти идоракунӣ давлатӣ ва таҳлилгарони мустақил оид ба равшан намудани сабабҳои боздорандаи рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон дар ҷадвали 1. нишон дода шудаанд.

**Ҷадвали 1. Сабабҳои боздорандаи рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон (баҳодиҳии пурсидашудагон бо %)**

№	Сабабҳо	Соҳибкорон	Мақомоти идоракунӣ	Таҳлилгарон
1.	Номукамалии базаи қонунгузорӣ	10	20	12

2.	Набудани дастгирии мақсаднок ва мушаххаси давлатӣ	14	15	20
3.	Монеаҳои маъмурӣ	31	10	24
4.	Авбошии (рэкет) ҷиноӣ	10	15	10
5.	Мавҷуд набудани дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ ва қарзӣ	15	8	10
6.	Андозҳои баланд	10	7	6
7.	Парокандагии соҳибкорон ва сатҳи пасти маълумоти онҳо	7	13	10
8.	Мавҷуд набудани малакаҳои пешбурди бизнес	3	12	8
	<b>ҲАМАГӢ</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>

Сарчашма: Автореферати номзиди Фасехзода И.С. С.78.

б) Омилҳои субъективӣ – бисёртар дар самтҳои соҳибкорӣ зуҳур намуда, махсусияти субъекти хоҷагидорӣ ва соҳаи истифодаи онро инъикос менамояд, ки бартараф намудани онҳо вақти зиёдро талаб намекунад.

Ба омилҳои асосии боздорандае, ки хусусияти субъективӣ доранд, махсусияти пайдоиши онҳо, пеш аз ҳама, дар самтҳои минтақавӣ – соҳавӣ дохил мешаванд.

Соҳибкорон дар маҳалҳо аз проблемаҳои рушди соҳибкорӣ чор проблемаи асосиро қайд менамоянд, ки барои рушди соҳибкорӣ монеа мешаванд.

1. Нокифоя будани воситаҳо барои маблағгузорию таҷдиди таҷҳизот, дастрас намудани технологияҳои нав, аз ҷиҳати техникӣ таҷҳизонидани корхонаҳо.

Дар ҷумҳурӣ сарчашмаи асосии сармоягузорию барои соҳибкорӣ, махсусан барои соҳибкории хурд ин маблағҳои худӣ ба ҳисоб мераванд [10, с. 135]. Мавҷуд набудани инфрасохтори амалкунандаи соҳибкорӣ (филиалҳои бонкҳо, ташкилотҳои хурди маблағгузорию, кооперативҳои қарздиҳӣ) ва таҳия нагардидани механизмҳои кафолати давлатӣ.

2. Ноустувории низоми дастгирии иттилоотрасонии соҳибкорӣ. Проблемаи иттилоотрасонӣ яке аз қазияҳои ҷалталаби рӯз гардидааст. Дар бозори иттилоотӣ оид ба аз ҷониби кӣ харидорӣ шудани мол ва хизматрасониҳо маълумот ва иттилооти кофӣ вучуд надоранд. Оид ба қарзҳои имтиёзнок, сармоягузорию воқеӣ ва оид ба технология ва таҷҳизоти нав қисми зиёди соҳибкорон иттилои васеъ ва пурра надоранд.

3. Монеаҳои маъмурӣ. Проблемаи мукамалсозии назорати давлатӣ аз болои фаъолияти соҳибкорон яке аз қазияҳои муҳим ба шумор меравад. Номукаммалии қонунгузорию ба такроршавии ваколатҳои мақомоти иҷроия, ки вазифаи назораткуниро иҷро менамоянд, ба санҷиши асоснокнашудаи соҳибкорон оварда мерасонад.

4. Мавҷуд набудани иқтидор ва фазои истеҳсолӣ. Истифодабарии иқтидорҳо дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ аз 10 то 15%- ро ташкил менамояд.

Аз ин лиҳоз, соҳибкорони навкор ва соҳибкорони аллакай фаъолияти худро ба роҳмонда таҷҳизот ва фазои васеи истеҳсоли надоранд.

Бо мақсади баррасии проблемаи мазкур зарурати таҳияи Қонун «Дар бораи истифодаи фазои ҷалбнагардида ва иқтидорҳои истеҳсолии корхонаю ташкилотҳои ҷумҳурӣ барои дастгирии соҳибкорӣ» ба миён омадааст. Ин қонун метавонад ба корхонаҳои хурд барои ба иҷора додани майдонҳои зарурии истеҳсоли ва иқтидорҳои ҷалбнашуда мусоидат ва барои фаъолияти онҳо речаи имтиёзнокро муқаррар созад.

Дар умум метавон гуфт, ки баррасии қисми зиёди проблемаҳои марбут ба рушд ва суръатнокии иқтисодии корхонаҳо ба мавҷудияти захираҳои молиявӣ вобаста мебошанд ва барои бартарафзозии ин мушкилот пеш аз ҳама баланд бардоштани саводнокии молиявӣ аҳолӣ афзалияти бузург дорад.

**Муқарриз: Маҳмадуллоев А.С. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт**

#### **Адабиёт:**

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тағйиру иловаҳо.14.01.2022. Нашриёти муосир – 2022. - 407с.
2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июли соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ URL: <http://mmk.tj>. (Санаи муроҷиат 21.10.2025).
3. Қонуни ҶТ "Дар бораи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ". – Душанбе, 2015. - 108 с.
4. Стратегияи миллии рушди (СМР) Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. соли 2016 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ URL: <http://mfa.tj>. (Санаи муроҷиат 3.11.2025).
5. Асосҳои истеҳсолот: Воситаи таълимӣ / Э. Қ. Миршарифзода, Ҳ. Ҷ. Давлатов, С. С. Сайдалиев, А. С. Маҳмадуллоев. – Рашт: ҶДММ "Ашуриён", 2025. – 114 с.
6. Базаров Ш.Ш. Стратегический менеджмент. Учебник– Душанбе, Ирфон, 2015. – 320 с.
7. Лапуста М.О. Предпринимательство. Учебник. – М.: Инфа-М, 2013. - 384 с.
8. Макаров, С.И., Мищенко М.В. Основы предпринимательства - М.: КноРус, 2013. - 224 с.
9. Муравьев А.И., Игнатьев А.М. и др. Предпринимательство. - СПб.: Издательство:Линь, 2001. - 696 с.
10. Ниезов, М. А. Молияи давлатӣ ва маҳаллӣ: Китоби дарсӣ / М. А. Ниезов, Ҳ. Ҷ. Давлатов, Э. Қ. Миршарифзода. – Душанбе: Донишкадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, 2025. – 200 с.

#### **Literature:**

1. The Tax Code of the Republic of Tajikistan with amendments and additions.14.01.2022. Modern publishing house-2022. 407s. p. 41.
2. Constitution of the Republic of Tajikistan dated November 6, 1994 with amendments and additions dated September 26, 1999, July 22, 2003 and May 22, 2016 [Electronic resource]. Access source URL: <http://mmk.tj> . (accessed 10/21/2025). P.11.

3. The Law of the Republic of Tatarstan "On Public-Private Partnership". Monday, 2015. 108 p. 62, 67.

4. National Development Strategy (NSR) of the Republic of Tajikistan until 2030. 2016 [Electronic resource]. Access source URL: <http://mfa.tj>. (accessed 11/3/2025). p.89.

5. Fundamentals of production: the training manual. No. Mirsharifzoda, H. J. Davlatov, S. S. Saidaliev, A. S. Makhmadulloev. – Rasht : Ashurien LLC, 2025. 114 p. p. 53.

6. Bazarov Sh.Sh. Strategic management. Textbook-Dushanbe, Irfan, 2015. 320s. p. 261.7.

Lapusta M.Da. Entrepreneurship. Textbook. Moscow: Infa-M, 2013.384s.P. 112.

8. Makarov, S.I., Mishchenko M.V. Fundamentals.

9. Muraviev A.I., Ignatiev A.M. et al. Entrepreneurship. - St. Petersburg: Publisher: Lin, 2001.- 696 P.

10. Niyazov, M. A. State and local finance: Textbook / M. A. Niyazov, H. J. Davlatov, E. No. Mirsharifzoda. - Dushanbe : Pedagogical Institute of Tajikistan in Rasht district

### **МУАММОҶОИ РУШДИ СОҶИБКОРӢ ВА ОМИЛӶОИ ТАЪСИРРАСОНИ ОН ДАР ТОҶИКИСТОН**

Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми соҳибкории мамлакатро омӯхта муаллифон дар ҷараёни таҳқиқ дар мақолаи мазкур як қатор ғояҳои муҳимро, ки омили асосии рушд ёфтани соҳибкорӣ дар кишвар мегарданд, ба монанди омӯзиши асосҳои илмии ташаккул ва махсусиятҳои рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон, ҳалли муаммоҳо ва таҳияи стратегияи рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон, пешниҳоди қарзҳои имтиёзноки дарозмуддат ба соҳибкорон, тақмили роҳҳои дастгирии соҳибкории хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инчунин афзалият додани бахши хусусӣ нисбат ба бахшҳои давлатӣ тасвиябандӣ намудаанд. Ҳамчунин муаллифон фаъолияти соҳибкориро дар кишвар яке аз самтҳои муҳим барои пешрафти иқтисоди кишвар дониста, бо вучуди он, ки давлат барои рушди ин соҳа қадамҳои зиёд гузоштааст, ҳолои ҳам баъзе мушкилотҳои мавҷударо дар самти монеаҳои рушди ин соҳаи калидӣ муайян намудаанд ва дар мақола барои рушди устувори соҳибкорӣ дар Тоҷикистон аз пиромуни андешаҳои коршиносони соҳа ва андешаҳои муҳими онҳо васеъ истифода намудаанд.

**Калидвожаҳо:** соҳибкории хусусӣ, бахши хусусӣ, бахши давлатӣ, соҳибкории истеҳсоли, дастгирии давлатӣ, ҳавасманлӯдгардонии молиявӣ, имтиёзҳои соҳибкорӣ.

### **ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО ТАДЖИКИСТАНЕ**

В условиях глобализации экономики Республики Таджикистан, изучая предпринимательскую систему страны, авторы в ходе исследования в данной статье изложили ряд важных идей, которые станут основным фактором развития предпринимательства в стране, таких как изучение научных основ формирования и специализации развития предпринимательства в Таджикистане, решение головоломок и разработка стратегии развития предпринимательства в Таджикистане, предоставление предпринимателям льготных долгосрочных кредитов, совершенствование способов поддержки частного предпринимательства в Республике Таджикистан, а также приоритизация сектора

в отличие от частных, государственные секторы формализованы. Авторы также рассматривают предпринимательство в стране как одно из важнейших направлений развития экономики. Несмотря на то, что государство предприняло множество шагов для развития этого сектора, они всё же выявляют некоторые существующие проблемы, препятствующие развитию этой ключевой отрасли. В статье широко использованы мнения экспертов в данной области и их важные идеи для устойчивого развития предпринимательства в Таджикистане.

**Ключевые слова:** частное предпринимательство, частный сектор, государственный сектор, производственное предпринимательство, государственная поддержка, финансовое стимулирование, предпринимательские льготы.

### **PROBLEMS OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT AND FACTORS INFLUENCING IT IN TAJIKISTAN**

In the context of the globalization of the economy of the Republic of Tajikistan, studying the country's entrepreneurial system, the authors in the course of their research in this article outlined a number of important ideas that will become the main factor in the development of entrepreneurship in the country, such as studying the scientific foundations of the formation and specialization of entrepreneurship development in Tajikistan, solving puzzles and developing a strategy for the development of entrepreneurship in Tajikistan, providing entrepreneurs with preferential long-term loans, improvement of ways to support private entrepreneurship in the Republic of Tajikistan, as well as prioritization of the sector in contrast to private, public sectors are formalized. The authors also consider entrepreneurship in the country to be one of the most important areas for the development of the country's economy. Despite the fact that the state has taken many steps to develop this sector, they still identify some existing problems that hinder the development of this key sector. In the article, they extensively use the opinions of experts in the field and their important ideas for the sustainable development of entrepreneurship in Tajikistan.

**Keywords:** private entrepreneurship, private sector, public sector, industrial entrepreneurship, government support, financial incentives, business benefits.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Атоев Нусратулло Файзакович – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ ва менеҷмент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин-63. Телефон: (+992) 000061468.

**Давлатов Ҳоким Ҷумъаевич** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, мудири кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ ва менеҷмент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин-63. Телефон: (+992) 981011188. E-mail: davlatzoda-94s@mail.ru

**Турсунбоев Санҷар Фарҳодович** – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ассистенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ ва менеҷмент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин-63. Телефон: (+992) 900331985.

**Сведения об авторах:** Атоев Нусратулло Файзакович – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Муҳиддин-63. Телефон: (+992) 000061468.

**Давлатов Хоким Джумъаевич** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, заведующий кафедрой бухгалтерского учета и менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 981011188. E-mail: davlatzoda-94s@mail.ru

**Турсунбоев Санджар Фарходович** – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, ассистент кафедры бухгалтерского учета и менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: (+992) 900331985.

**Information about authors: Atoev Nusratullo Fayzakovich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, senior lecturer of the department of accounting and management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm city, E. Mukhiddin-63 street. Phone: (+992) 000061468.

**Davdatov Hokim Jumaevich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, head of the department of accounting and management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm city, E. Muhiddin-63 street. Phone: (+992) 981011188. E-mail: davlatzoda-94s@mail.ru.

**Tursunboev Sanjar Farhodovich** – Tajik pedagogical institute in Rasht district, assistant of the accounting and management department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm city, E. Muhiddin-63 street. Phone: (+992) 900331985.

**ТДУ: 33.6**

## **РАҚАМИКУНОӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ВА ҲИСОБОТИ КОРПОРАТИВӢ**

**Назаров М.Х.**

**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвияти рақобати шадид миёни субъектҳои иқтисодӣ, нақши иттилооти молиявӣ дар низоми идоракунии корпоративӣ ба таври назаррас ташаккул ёфта, воситаи асосии танзимкунии равандҳои хоҷагидорӣ маҳсуб меёбад. Баҳисобгирии корпоративӣ “дар асоси иттилооти гуногуни молиявӣ ва ғайримолиявӣ таҳия гардида, ҳамчун манбаи асосии қонеъсозии талаботи манфиатдорон, сармоягуздорон, мақомоти давлатӣ ва дигар иштирокчиёни бозор ба ҳисоб меравад” [2, с. 295]. Аз ин рӯ, масъалаи баланд бардоштани самаранокии ҳисоботи корпоративӣ яке аз самтҳои муҳими рушди идоракунии корхонаҳо ҳисобида мешавад. Рушди технологияҳои рақамӣ ва ҷамоҳангсозии иттилоот дар равандҳои баҳисобгирӣ боиси таҳаввулоти муҳим дар низоми ҳисоботи корпоративӣ гардид.

Масъалаҳои рақамикунонии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташаккули ҳисоботи корпоративӣ дар асарҳои олимони хориҷӣ, аз ҷумла М.С. Алам [7], Р.Н. Гуров, Ю.А. Буханцев [8], К.А. Фролова [9], Н.В. Макаренко [10] дарҷ гардида, асосҳои назариявии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративиро дар шароити рақамикунонӣ баррасӣ намуда, принципҳои ҳамгирисозии вазифаҳои идоракунӣ, молиявӣ ва таҳлилиро ифшо ва таъсири технологияҳои рақамиро ба низомҳои баҳисобгирӣ баррасӣ мекунаманд.

Таҳлили адабиёти ватанӣ низ нишон медиҳад, ки масъалаҳои рақамикунонии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар солҳои охир диққати махсуси муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Дар асарҳои Б.Ҳ. Каримов [3;4;5], И.А. Бобиев [1] ва Э.Қ. Миршарифзода [6;7;8;9;10], масъалаҳои рақамикунонии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити рушди рақамикунонии иқтисодиёт мавриди баррасӣ қарор гирифта, ин аҳамияти онро дар низоми иқтисоди миллӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани шаффофияти ҳисоботи корпоративӣ таъкид мекунанд.

Муаллифони зикршуда, дар баробари таъкиди аҳамияти рақамикунонии иқтисодиёт, нишон медиҳанд, ки таъсири он пеш аз ҳама дар тағйирёбии тарзу усулҳои ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ зоҳир мегардад. Ба андешаи онҳо, баланд бардоштани шаффофияти ҳисоботи корпоративӣ ва таъмини иттилооти боэътимоди молиявӣ танҳо дар сурате имконпазир аст, ки низоми баҳисобгирӣ ба технологияҳои рақамӣ ва воситаҳои автоматикунонидашуда таъян намояд. Маҳз ҳамин зарурат заминаи гузариш аз шаклҳои анъанавии баҳисобгирӣ ба шаклҳои муосирро фароҳам меорад.

Аз ин рӯ, таъмини шаффофият ва ягонагии принципҳои ташаккули ҳисоботи молиявӣ аҳамияти калидӣ пайдо мекунад, зеро маҳз сифати иттилооти муҳосибӣ самаранокии қарорҳои идоракуниро муайян менамояд. «Шубҳа нест, ки иштирокдорони бозор ба гирифтани ҳисоботи шафоф, ки дар асоси принципҳои ягона ташаккул ёфтааст ва ба қабули қарорҳои идоракунии асоснок имкон медиҳад, ҳавасманд бошанд» [1, с. 170]. Ин ҳолат зарурати ҷорӣ намудани технологияҳои рақамиро дар низоми баҳисобгирӣ боз ҳам тақвият бахшида, заминаи ташаккули муҳити боэътимоди иттилоотиро барои фаъолияти молиявии ташкилотҳо фароҳам меорад.

Рақамикунонӣ дар ин ҷода ба беҳтар намудани хусусиятҳои нигаронида шудааст, ки имконияти дастрасӣ ба иттилоотро тарҳрезӣ намуда, ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили онро бо истифода аз барномаҳои рақамӣ барои қабули қарорҳои идоракунӣ ба роҳ мемонад. Яке аз омилҳои муҳими рақамикунонӣ, ин автоматикунонии равандҳои баҳисобгирӣ бо истифода аз платформаҳои рақамӣ ба шумор меравад. Платформаҳои рақамӣ хатогиҳои инсониро коҳиш дода ва хатари таҳрифи иттилоотро ҳифз намуда, ба шаффофияти фаъолияти молиявии ташкилотҳо мусоидат менамояд.

Ҳуҷҷатнокунии амалиётҳои хоҷагидорӣ дар намуди электронӣ, нигоҳдорӣ ва ҳифзи маълумот дар пойгоҳҳои додаҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки назорати дохилӣ ва аудит дохилӣ самаранок ба роҳ монда шавад. Ин омил махсусан дар заминаи ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ муҳим арзёбӣ гардида, воситаи асоии қонъсозии онҳо ба ҳисоб меравад. Дар амалияи байналмилалӣ тадбиқи равандҳои рақамикунонӣ дар шаклҳои гуногун амалӣ ва ба роҳ монда мешавад. Аз ҷумла, истифодаи барномаҳои муосири баҳисобгирӣ, таҳия ва пешниҳоди ҳисобот дар шакли электронӣ, идоракунии ҳуҷҷатҳои электронӣ ва ҳамгирии баҳисобгирӣ бо системаҳои идоракунии захираҳо васеъ паҳн гардидааст. Ин равандҳо имкон медиҳанд, ки ҳисоботи корпоративӣ ба қисми ҷудонашавандаи идоракунии стратегӣ табдил ёбад.

Барои арзёбии таъсири умумии рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ ба фаъолияти корхонаҳо метавон нишондиҳандаҳои асоии иқтисодиро ташкилиро дар шакли фоизӣ ҷамъбаст намуд. Маълумотҳои дар ҷадвали зерин овардашуда

хусусияти созишуда ва таҳлилӣ дошта, сатҳи миёнаи таъсири рақамикунониро инъикос менамоянд.

**Ҷадвали 1. Таъсири умумии рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ ба фаъолияти корхонаҳо**

№	Самтҳои асосии таъсир	Нишондиҳандаи таъсирасонӣ бо фоиз
1	Баландшавии суръати коркарди маълумот	30–40 %
2	Камшавии хароҷоти амалиётӣ	20–30 %
3	Коҳиши хатогиҳои муҳосибӣ	40–60 %
4	Баландшавии дақиқии ҳисоботи молиявӣ	25–35 %
5	Беҳтар намудани шаффофият ва назорати дохилӣ	30–45 %
6	Баландшавии самаранокии қарорҳои идоракунии	20–30 %
7	Афзоиши ҳосилнокии меҳнати муҳосибон	25–40 %

**Сарчашма:** таҳияи муалиф дар асоси мушоҳидаҳо

Маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки рақамикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ ба фаъолияти корхонаҳо таъсири назаррас мерасонад. Хусусан коҳиши сатҳи хатогиҳо ва баландшавии суръати коркарди маълумот аз ҷумлаи натиҷаҳои муҳими ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ба ҳисоб мераванд. Ин нишондиҳандаҳо собит месозанд, ки рақамикунонӣ на танҳо воситаи техникӣ, балки омили муҳими баландбардории самаранокии иқтисодии корхонаҳо мебошад.

Сарфи назар аз бартариҳо ва афзалиятҳои зиёд ҳангоми татбиқи технологияҳои рақамӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, як қатор мушкилотҳо ва камбудии соҳавӣ низ вучуд дорад. Набудани кадрҳои баландихтисос барои идоракунии барномаҳои рақамӣ, ҷалби сармоягузoron ва масъалаҳои амнияти иттилоотӣ, омилҳои мебошанд, ки метавонанд татбиқи самаранокии технологияҳои рақамиро маҳдуд намоянд. Аз ин рӯ, таҳияи сиёсати мақсадноки рақамикунонӣ дар ҳама самтҳои фаъолияти иқтисодӣ ба роҳ мондан зарур аст. Дар натиҷа, мо метавонем рақамикунониро ҳамчун омили калидӣ дар рушди минбаъдаи низоми баҳисобгирии ва ҳисоботи корпоративӣ ширкатҳо мусоидат намоем. Ин омил пеш аз ҳама имкон медиҳад, ки ҳисоботи корпоративӣ ба талаботи манфиатдорон мутобиқ гардида, пойгоҳи бозғамии иттилоотиро барои идоракунии ширкат эҷод намояд.

Дар маҷмуъ, рақамикунонӣ на танҳо як воситаи муассир барои беҳтар намудани шароити кунунии баҳисобгирии мусоидат менамояд, балки як омили муҳими стратегӣ дар рушди идоракунии корпоративӣ роҳандозӣ мегардад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ баҳисобгирии корпоративиро самаранок, шаффоф ва мувофиқ ба талаботи истифодабарандагон иттилооти молиявӣ ва ғайримолиявӣ мегардонад.

**Муқарриз:** Амирзода С.А. – н.и.и., дотсенти ДОТ дар н. Рашт

**Адабиёт:**

1. Бобиев, И.А. Татбиқи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаммоҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити он / И.А. Бобиев, Н.М. Собирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 5. – С. 96-103.

2. Гуров, Р.Н. Перспективы компьютеризации и цифровизации бухгалтерского учёта и контроля в сфере торговли / Р.Н. Гуров, Ю.А. Буханцев // Интернаука. – 2020. - № 45-2 (174). - С. 64-66.

3. Каримов, Б.Х. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии иқтисодиёт / Б.Х. Каримов // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2021. – № 3(37). – С. 115-119

4. Каримов, Б.Х. Асосҳои танзимкунии аудити дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.Х. Каримов, Э.Қ. Миршарипов // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2023. - №4 (16). - С. 200-206.

5. Каримов, Б.Х. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии иқтисодиёт / Б.Х. Каримов, Э.Қ. Миршарипов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии “Вазъи муосир ва дурнамои рушди баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудит дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” (27 март соли 2021), ДССХ - Душанбе. - С. 26-29.

6. Миршарипов, Э.Қ. Рақамикунонии иқтисодиёт ва таъсири он ба раванди пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Э.Қ. Миршарипов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии “Рушди иқтисоди рақамӣ дар ҷаҳони муосир” (26 майи соли 2023), АИДНПҚТ, Душанбе. - С. 18-25.

7. Миршарипов, Э.Қ. Баҳисобгирии муҳосибӣ ва афзалиятҳои пешбурди он тавассути барномаҳои компютерӣ / Э.Қ. Миршарипов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ “Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ва саноатикунонии босуръати кишвар” (28 майи соли 2022), ДОТ дар н. Рашт. - С. 11-15.

8. Миршарифзода, Э.Қ. Масъалаҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ, инноватсия ва иқтисодиёти сабз дар Паёми Пешвои миллат / Э.Қ. Миршарифзода, Ҳ.Ҷ. Давлатов, А.С. Маҳмадуллоев // Паёми ДОТ дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2025. - №2 (4). - С. 167-174.

9. Миршарипов, Э.Қ. Моҳият ва хусусиятҳои амалигардонии иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Э.Қ. Миршарипов // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2020. - №4 (4). - С. 88-90.

10. Миршарипов, Э.Қ. Аҳамияти баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ / Э.Қ. Миршарипов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии “Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт” (26 март соли 2022), ДБССТ- Душанбе. - С. 48-50.

11. Макаренко, Н.В. Особенности цифровизации бухгалтерского учета / Н.В. Макаренко // Материалы 72-й национальной научно-практической конференции студентов и магистрантов “Молодежный вектор развития аграрной науки” (21 марта 2021 г.), ВГАУ имени императора Петра I. - М.: - С. 169-174.

12. Назаров, М.Х. Заминаҳои ташаккули баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ / М.Х. Назаров // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2024. – № 2(52). – С. 295-301.

13. Фролова, К.А. Бухгалтерский учет в условиях цифровизации / К.А. Фролова // Материалы X Международной научно-практической конференции

“Экономика в социокультурном пространстве современности: проблемы, решения, прогнозы”, (15 аперля 2023 г.). – Владимир. - С. 340-343.

14. Alam, M.S., Hossain, D.M. Management Accounting in the Era of Digitalization / M.S. Alam, D.M. Hossain // The Journal of Industrial Distribution & Business. – 2021. – Vol. 12. - No 11. – P. 1-8

#### **Literature:**

1. Bobiev, I.A. Implementation of the digital economy in the Republic of Tajikistan and the problems of accounting in its conditions / I.A. Bobiev, N.M. Sobirzoda // Bulletin of the Tajik National University. Department of Socio-Economic and Public Sciences. – 2025. – No. 5. – P. 96-103.

2. Gurov, R.N. Prospects for computerization and digitalization of accounting and control in the sphere of trade / R.N. Gurov, Yu.A. Bukhantsev // Internauka. – 2020. - No. 45-2 (174). - P. 64-66.

3. Karimov, B.H. Accounting in the context of globalization and digitalization of the economy / B.H. Karimov // Bulletin of the Tajik State University of Commerce. – 2021. – No. 3(37). – P. 115-119

4. Karimov, B.H. Fundamentals of internal audit regulation in the Republic of Tajikistan / B.H. Karimov, E.K. Mirsharipov // Message of the Tajik Pedagogical Institute in the Rasht district. – 2023. - No. 4 (16). - P. 200-206.

5. Karimov, B.H. Accounting in the context of globalization and digitalization of the economy / B.H. Karimov, E.K. Mirsharipov // Materials of the Republican Scientific and Practical Conference “Current State and Prospects for the Development of Accounting, Analysis and Audit in the Republic of Tajikistan” (March 27, 2021), DSSKH - Dushanbe. - P. 26-29.

6. Mirsharipov, E.K. Digitalization of the Economy and Its Impact on the Process of Accounting in the Republic of Tajikistan / E.K. Mirsharipov // Materials of the Republican Scientific-Practical Conference “Development of the Digital Economy in the Modern World” (May 26, 2023), AIDNPT, Dushanbe. - P. 18-25.

7. Mirsharipov, E.K. Accounting and the advantages of its implementation through computer programs / E.K. Mirsharipov // Materials of the International Scientific-Practical Conference “Development of Accounting and Auditing in the Conditions of Transition to a Digital Economy and Rapid Industrialization of the Country” (May 28, 2022), DOT in the district of Rasht. - P. 11-15.

8. Mirsharifzoda, E.K. Issues of Development of the Digital Economy, Innovation and Green Economy in the Message of the Leader of the Nation / E.K. Mirsharifzoda, H.J. Davlatov, A.S. Makhmadulloev // Message of the DOT in the Rasht district. Department of Law, History and Economics. – 2025. - No. 2 (4). - P. 167-174.

9. Mirsharipov, E.K. The essence and features of the implementation of the digital economy in the Republic of Tajikistan / E.K. Mirsharipov // Message of the Tajik Pedagogical Institute in the Rasht district. – 2020. - No. 4 (4). - P. 88-90.

10. Mirsharipov, E.K. The importance of accounting in the context of the transition to a digital economy / E.K. Mirsharipov // Materials of the Republican Scientific and Practical Conference “Accounting and Auditing in the Context of Digitalization of the Economy” (March 26, 2022), DBSST- Dushanbe. - P. 48-50.

11. Makarenko, N.V. Features of the Digitalization of Accounting / N.V. Makarenko // Materials of the 72nd National Scientific-Practical Conference of Students and Graduates "Youth Vector Development of Agrarian Science" (March 21, 2021), VGAU named after Empress Petra I. - M.: - S. 169-174.

12. Nazarov, M.Kh. Foundations of formation of accounting and corporate reporting / M.Kh. Nazarov // Message from Tajikistan State Business University. - 2024. - No. 2(52). - S. 295-301.

13. Frolova, K.A. Accounting in the field of digitization / K.A. Frolova // Materials of the 10th International Scientific and Practical Conference "Economics in the Sociocultural Space of Modernity: Problems, Solutions, Forecasts", (April 15, 2023). - Vladimir. - S. 340-343.

14. Alam, M.S., Hossain, D.M. Accounting Management in the Era of Digitalization / M.S. Alam, D.M. Hossain // The Journal of Industrial Distribution & Business. - 2021. - Vol. 12. - No. 11. - P. 1-8.

### **РАҚАМИКУНОӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ВА ҲИСОБОТИ КОРПОРАТИВӢ**

Дар шароити табдили рақамии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва густараши равандҳои хоҷагидорӣ, ҳисоботи корпоративӣ дар марҳилаи нави рушд қарор дошта, ҳамчун омил муҳим дар таҳаввули равандҳои баҳисобгирӣ, имкон медиҳад, ки сифати маълумоти молиявӣ беҳтар ва муҳтавои иттилооти таҳиягардида шаффофтар гардад. Ҳадафи ин мақола муайян ва тадбиқ намудани нақши рақамикуноӣ дар баланд бардоштани самаранокии иттилооти баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ арзёбӣ гардида, бартариҳо, мушкилотҳо ва самтҳои асосии рушди минбаъдаи ҳисоботи корпоративиро дар шароити рақамикуноӣ баррасӣ менамояд.

Дар маҷмӯъ, рақамикуноӣ на танҳо як воситаи муассир барои беҳтар намудани шароити кунунии баҳисобгирӣ мусоидат менамояд, балки як омил муҳими стратегӣ дар рушди идоракунии корпоративӣ роҳандозӣ мегардад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ баҳисобгирии корпоративиро самаранок, шаффоф ва мувофиқ ба талаботи истифодабарандагони иттилооти молиявӣ ва ғайримолиявӣ мегардонад.

**Калидвожаҳо:** рақамикуноӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи корпоративӣ, ҳисоботи молиявӣ, технологияи иттилоотӣ, автоматикунуноӣ, идоракунии корпоративӣ.

### **ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И КОРПОРАТИВНОЙ ОТЧЕТНОСТИ**

В условиях цифровой трансформации системы бухгалтерского учета и расширения хозяйственных процессов корпоративная отчетность находится на новом этапе развития и выступает важным фактором эволюции учетных процессов, способствующим повышению качества финансовой информации и обеспечению большей прозрачности формируемых данных. Целью данной статьи является определение и обоснование роли цифровизации в повышении эффективности учетной информации и корпоративной отчетности, а также анализ преимуществ, проблем и основных направлений дальнейшего развития корпоративной отчетности в условиях цифровизации.

В целом, цифровизация является не только эффективным инструментом улучшения существующей системы бухгалтерского учета, но и важным стратегическим фактором в развитии корпоративного управления. Внедрение цифровых технологий делает корпоративный учет эффективным, прозрачным и отвечающим потребностям пользователей финансовой и нефинансовой информации.

**Ключевые слова:** цифровизация, бухгалтерский учет, корпоративная отчетность, финансовая отчетность, информационные технологии, автоматизация, корпоративное управление.

## **DIGITALIZATION AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE ACCOUNTING SYSTEM AND CORPORATE REPORTING**

In the context of the digital transformation of the accounting system and the expansion of economic processes, corporate reporting is at a new stage of development and serves as an important factor in the evolution of accounting practices, enabling improvements in the quality of financial information and greater transparency of the generated data. The purpose of this article is to identify and substantiate the role of digitalization in enhancing the efficiency of accounting information and corporate reporting, as well as to examine the advantages, challenges, and key directions for the further development of corporate reporting under digitalization conditions.

Overall, digitalization is not only an effective tool for improving existing accounting systems but also an important strategic factor in developing corporate governance. The implementation of digital technologies makes corporate accounting efficient, transparent, and responsive to the needs of users of financial and non-financial information.

**Key words:** digitalization, accounting, corporate reporting, financial reporting, information technology, automation, corporate governance.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Назаров Маҳмадиятим Хушвахтович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Тел.: +992 300-07-25-32. E-mail: makhmadyatim.nazarov@mail.ru

**Сведения об авторе:** Назаров Махмадиятим Хушвахтович – Таджикский национальный университет, докторант PhD кафедры бухгалтерского учета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: +992 300-07-25-32. E-mail: makhmadyatim.nazarov@mail.ru

**Information about the author:** Nazarov Mahmadyatim Khushvakhtovich - Tajik national university, PhD student of the department of accounting of the. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel.: +992 300-07-25-32. E-mail: makhmadyatim.nazarov@mail.ru

**МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ**

**ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<b>Азиззода У.А., Аҳадзода А.</b> Ҷарима ҳамчун ҷазои ҷиноятӣ мутобиқи қонунгузори кишварҳои хориҷӣ.....	6-14
<b>Раҷабзода М.Н., Давлатзода Н.М.</b> Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии моликияти зеҳнӣ.....	14-25
<b>Зокирзода З.Х.</b> Мусодираи молу мулк ҳамчун ҷораи ҳуқуқии ҷиноятии самаранок дар муқовимат бо коррупсия: таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ.....	25-31
<b>Аламшозода Ф.А.</b> Проблемаҳои самаранокӣ меъёрҳои конститутсионӣ-ҳуқуқӣ.....	31-39
<b>Олимшозода Ф.О.</b> Правовая природа коррупции и её классификация в современном Таджикистане.....	40-50
<b>Шодизода Н.М.</b> Масъалаҳои мубрами таснифоти ҷавобгарии ҳуқуқӣ.....	50-59
<b>Ҳайдаров М.М., Баротзода Ш.М.</b> Конститутсия кафолати таъмини қонуният.....	59-65

**ИЛМҲОИ ТАЪРИХ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<b>Шарифова М.Қ.</b> Таҳлили таърихии шиори «ман аввал тоҷикам, баъд мусалмон».....	66-74
<b>Махсудов А.М., Розикова Н.С.</b> Заминаҳои ташаккул ва рушди электроэнергетика дар Тоҷикистони шуравӣ.....	74-81
<b>Одинаев Б.А., Пирматова Г.Х.</b> Таърихи афкори ахлоқӣ.....	81-89
<b>Ақназаров Ҳ.М., Нозимов А.Ш.</b> Нусратулло Махсум – дӯсти худою “душмани халқ” (таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон).....	90-98
<b>Саидов С.Ҷ.</b> Нақши Георгий Алексеевич Арндаренко дар таҳқиқи мулки Рашт (Қаротегин).....	98-109
<b>Камолова С.С., Пирматова Г.Х.</b> Шахсияти таърихӣ фарҳангии Ибни Сино.....	110-116
<b>Баротзода Ш.М., Ҳайдаров М.М.</b> Иҷлосияи таърихии миллати тоҷик.....	116-122
<b>Ақназаров Ҳ.М.</b> Мардуми ориёӣ ва забони онҳо дар асарҳои Пешвои миллат.....	122-128

**ИЛМҲОИ ИҚТИСОДИ – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<b>Амирзода С.А., Ҳайдаров М.М.</b> Нақши низоми молиявӣ бонкӣ дар рушди иқтисодии минтақа.....	129-138
<b>Миршарифзода Э.Қ.</b> Муаммоҳои рушд ва роҳҳои тақмили инноватсионии саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	139-147
<b>Каримзода С.М., Шодизода А.Ш.</b> Нақши тиҷорати электронӣ дар шароити муносири иқтисодӣ.....	147-156
<b>Амирзода С.А., Назаров А.М.</b> Нақши иттилоот дар идоракунии иқтисодӣ.....	156-164
<b>Атоев Н.Ф., Давлатов Ҳ.Ҷ., Турсунбоев С.Ф.</b> Муаммоҳои рушди соҳибдорӣ ва омилҳои таъсиррасонии он дар Тоҷикистон.....	165-172
<b>Назаров М.Х.</b> Рақамикунонӣ ҳамчун омилҳои рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи корпоративӣ.....	172-178

## ҚОИДАҲОИ ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО

Идораи маҷаллаи «Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод» мақолаҳои илмиро дар доираи самтҳои дар мавзӯи наشري мавҷудбуда барои чоп қабул мекунад. Муаллифон ҳангоми таҳия ва пешниҳоди мақолаҳо бояд ба нуқтаҳои зерин тавачҷуҳ дошта бошанд:

1. Мақола дар вироишгари матни WinWord (формати A4) бо ҳуруфи Times New Roman чоп шуда, бояд ҳошияҳои саҳифаҳо 2 см, ҳаҷми ҳарфҳо 14 ва фосилаи байни сатрҳо 1,5 бошад.

2. Ҳаҷми матлуби мақола якҷо бо аннотатсия ва рӯйхати адабиёт аз 10 то 20 саҳифа мебошад.

3. Дар аввали мақола индекси ТДУ (УДК) дар тарафи чапи саҳифа гузошта мешавад.

4. Маълумот дар бораи муаллиф(он), номи мақола, матни аннотатсия ва калидвожаҳо бо 3 забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешаванд.

5. Насаб, ном ва номи падар (пурра), унвон, дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷои кор ва суроғаи он, почтаи электронӣ ва шумораи телефони муаллиф(он) дар сатрҳои алоҳида зери ҳам навишта мешаванд.

6. Аннотатсия бояд 100-200 вожаҳо фаро гирифта, дар он хулосаи муҳтавои мақола ва натиҷаҳои таҳқиқот дарҷ гардад.

7. Калидвожаҳо аз ҳамдигар бо аломати вергул ҷудо карда шуда, бояд фарогири 7-10 калима ва ибораҳои зарурии мавзӯ бошанд.

8. Дар матни мақола овардани истинод ба манбаи истифодашуда ҳатмӣ мебошад. Истинод ба манбаъ пас аз матни иқтибосшуда бо нишон додани рақами тартибии манбаи иқтибос ва саҳифаи мавриди назари он дар дохили қавсайни чоркунҷа оварда мешавад, масалан: [5, с. 24].

9. Рӯйхати адабиёт пас аз матни мақола ба тартиби алифбо дар шакли феҳристи библиографӣ оварда мешавад. Феҳристи библиографӣ мутобиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад.

10. Рӯйхати адабиёт бояд бо ду забон 1) ба забони асл (тоҷикӣ, русӣ, англисӣ ва диг.) ва 2) тарҷумаи ҳама номгӯи адабиёт ба забони англисӣ оварда шаванд.

11. Дар рӯйхати адабиёт ҳангоми овардани монография, луғатнома, автореферат ва дигар намуди китобҳо овардани ҷой (шаҳр, наشريёт) ва соли нашр, шумораи умумии саҳифаҳо ва барои мақола, фишурда, боб ё фасли китоб ва монанди ин қайд намудани саҳифаҳои онҳо ҳатмист.

12. Рӯйхати адабиёт бояд на кам аз 10 манбаи илмӣ-таҳқиқотӣ, аз ҷумла на кам аз 30% таҳқиқоти илмӣ дар дохили кишвар ба нашр расидаро фаро гирад. Номгӯи адабиёти мансуб ба муаллиф набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиётро ташкил диҳад.

13. Ба наشري мақолаҳое, ки дар онҳо ба таҳқиқотҳои анҷомёфтаи солҳои охир ва манбаъҳои муътамад истинод сурат гирифтааст, бартарӣ дода мешавад.

14. Маҷалла мақолаҳои илмиро, ки дорои зиёда аз се ҳаммуаллиф мебошанд (ба истиснои таҳқиқотҳои таҷрибавӣ), нашр намекунад.

15. Мақолаҳои аспирантон, унвонҷӯён ва докторантон аз рӯи ихтисос (PhD) бо тавсияи роҳбари илмӣ ва мақолаҳои магистрантон дар ҳаммуаллифӣ бо номзади илм ё доктори илм қабул карда мешаванд.

16. Мақолаҳое, ки қаблан дар дигар нашрияҳо ба нашр расидаанд ё барои чоп супорида шудаанд, қабул карда намешаванд. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаи илмиро ихтисор ва ё ислоҳ намояд.

17. Матни маводи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд таҳриршуда ва беғалат бошад. Масъулияти бозғимодии аснод, рақамҳо ва муҳтавои мақолот бар дӯши муаллиф(он) мебошад.

18. Дар ҳолати риоя нашудани талаботҳои дар боло зикршуда идораи маҷалла ҳақ дорад, ки чунин мақолаҳоро баррасӣ нанамояд.

19. Мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририя дар муддати 30 рӯз баррасӣ мегардад.

20. Мақола бо тақриз (дар шакли чопӣ ва электронӣ) ба суроғаи зерин пешниҳод карда мешаванд: 77817, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Рашт, шаҳраки Фарм, кучаи Э. Муҳиддинов, 63. Пойтаи электронӣ: farodil\_ff@mail.ru

### **ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ**

Редакция журнала «Вестник Таджикского педагогического институт в Раштском районе. Серия право, история и экономические науки» принимает к печати научные статьи по тематике, соответствующей профилю журнала. При подготовке и представлении статей авторы должны обратить внимание на следующее:

1. Статья должна быть напечатана в текстовом редакторе WinWord (формат А4) шрифтом Times New Roman, с полями 2 см, кеглем 14 и межстрочным интервалом 1,5.

2. Оптимальный объем статьи вместе с аннотацией и списком литературы составляет от 10 до 20 страниц.

3. В начале статьи слева на странице размещается индекс УДК.

4. Информация об авторе(ах), название статьи, текст аннотации и ключевые слова приводятся на 3 языках - таджикском, русском и английском.

5. Фамилия, имя и отчество (полностью), ученое звание, ученая степень, должность, место работы и его адрес, электронная почта и номер телефона автора(ов) пишутся на отдельных строках.

6. Аннотация должна содержать 100-200 слов, в ней должны быть изложены краткое содержание статьи и результаты исследования.

7. Ключевые слова, отделенные друг от друга запятой, должны содержать 7-10 слов и основных фраз темы.

8. В тексте статьи обязательно должны быть ссылки на использованные источники. Ссылка на источник дается после цитируемого текста с указанием порядкового номера источника и страницы в квадратных скобках, например: [5, с. 24].

9. Список литературы приводится после текста статьи в алфавитном порядке в виде библиографического списка. Библиографический список оформляется в соответствии с требованиями ГОСТа,

10. Список литературы должны быть представлены на двух языках 1) на языке оригинала (таджикский, русский, английский и т.д.) и 2) перевод всего списка литературы на английский язык.

11. В списке литературы, при описании монографии, словаря, автореферата и других видов книг, необходимо указать место (город, издательство) и год издания, общее количество страниц, а для статьи, тезисов, глав или раздела книги и т.п. - их страницы.

12. Список литературы должен содержать не менее 10 научно-исследовательских источников, из них не менее 30% - научных работ, опубликованных в стране. Библиография автора не должна составлять более 25% списка литературы статьи.

13. Приоритет отдается статьям, в которых ссылаются на исследования последних лет и авторитетные источники.

14. Журнал не публикует научные статьи, имеющие более двух соавторов (за исключением экспериментальных исследований).

15. Статьи аспирантов, соискателей и докторантов PhD принимаются к публикации по рекомендации научного руководителя, а статьи магистрантов - в соавторстве с кандидатом наук или доктором наук.

16. Статьи, ранее опубликованные в других изданиях или переданные в печать, не принимаются. Редакционная коллегия имеет право сокращать или редактировать научную статью.

17. Текст представленного материала является окончательной версией, должен быть вычитанным и без ошибок. Ответственность за достоверность фактов, цифр и содержания статей несет автор(ы).

18. В случае несоблюдения вышеуказанных требований редакция журнала имеет право не рецензировать такие статьи.

19. Статья, поступившая в журнал, будет рассмотрена редколлегией в течение 30 дней.

20. Статью с рецензией (в печатном и электронном виде) необходимо направить по адресу: 77817, Республика Таджикистан, Раштский район, г. Гарм, улица Э. Мухиддинова, 63. Электронная почта: farodil\_ff@mail.ru

### **RULES FOR THE DESIGN OF ARTICLES**

The editorial board of the journal «Bulletin of the Tajik pedagogical institute in the Rasht district. Series law, history and economic sciences» accepts scientific articles for publication on topics corresponding to the profile of the journal. When preparing and submitting articles, authors should pay attention to the following:

1. The article should be typed in a WinWord text editor (A4 format) in Times New Roman font, with 2 cm margins, 14 font size and 1.5 line spacing.

2. The optimal volume of an article together with an abstract and a list of references is from 10 to 20 pages.

3. At the beginning of the article, on the left side of the page, the UDC index is placed.

4. Information about the author(s), the title of the article, the text of the abstract and keywords are given in 3 languages - Tajik, Russian and English.

5. The full surname, first name, and patronymic name, academic title, academic degree, position, place of work, and address, e-mail, and telephone number of the author(s) are written on separate lines.

6. The abstract should contain 100-200 words and should contain a brief summary of the article and the results of the research.

7. Key words, separated by commas, should contain 7-10 words and key phrases of the topic.

8. The text of the article must contain references to the sources used. A reference to the source is given after the quoted text, indicating the ordinal number of the source and page in square brackets, for example: [5, p. 24].

9. The list of references is given after the text of the article in alphabetical order as a bibliography. The bibliography is prepared in accordance with the requirements of GOST,

10. The list of references must be presented in two languages 1) in the original language (Tajik, Russian, English, etc.) and 2) translation of the entire list of references into English.

11. In the list of references, when describing a monograph, dictionary, abstract and other types of books, it is necessary to indicate the place (city, publisher) and year of publication, the total number of pages, and for an article, theses, chapters or section of a book, etc. - their pages.

12. The list of references must contain at least 10 research sources, of which at least 30% are scientific works published in the country. The author's bibliography should not make up more than 25% of the article's list of references.

13. Priority is given to articles that refer to research from recent years and authoritative sources.

14. The journal does not publish scientific articles with more than two co-authors (with the exception of experimental studies).

15. Articles by postgraduate students, PhD candidates and doctoral students are accepted for publication upon recommendation of the supervisor, and articles by master's students - in co-authorship with a candidate of sciences or doctor of sciences.

16. Articles previously published in other publications or submitted for publication are not accepted. The editorial board has the right to shorten or edit a scientific article.

17. The text of the submitted material is the final version, must be proofread and free of errors. The author(s) are responsible for the accuracy of the facts, figures and content of the articles.

18. In case of non-compliance with the above requirements, the editorial board of the journal has the right not to review such articles.

19. The article received by the journal will be reviewed by the editorial board within 30 days.

20. The article with a review (in printed and electronic form) must be sent to the following address: 77817, Republic of Tajikistan, Rasht district, Garm city, E. Mukhiddinov street, 63. E-mail: farodil\_ff@mail.ru

**ВЕСТНИК  
ТАДЖИКСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА  
В РАШТСКОМ РАЙОНЕ**

**СЕРИЯ ПРАВО, ИСТОРИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

**№3 (5), 2025**

**Издательский центр**

Издательство ТПИ в Раштском районе

«Вестник Таджикского педагогического института в Раштском районе.

Серия право, история и экономические науки»:

77817, Таджикистан, Раштский район, г. Гарм,

улица Э. Мухиддинова, 63.

Сайт журнала: <https://dotr-vestniki.tj>

E-mail: [farodil\\_ff@mail.ru](mailto:farodil_ff@mail.ru)

Тел.: (+992) 313121103; (+992) 999333160

Сдано в печати 03.11.2025. Подписано к печати 13.11.2025.

Формат 60x84 1/8. Печать офсетная. Бумага офсетная 80 г.

Объём 13 п. л. Тираж 100 экз. Заказ № 3

---

Отпечатано в типографии «Ашуриён»  
г. Душанбе, р-н Сино, уч. «Озоди занон».